

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Кравченко Микола Сергійович

УДК 930.22:329.17(477)«198/200»

ДИСЕРТАЦІЯ
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ
РУХІВ КІНЦЯ 1980-Х – ПОЧАТКУ 2000-Х РР.
У МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛАХ

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни
03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
М.С. Кравченко _____

Науковий керівник Олег Анатолійович Однороженко,
доктор історичних наук

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Кравченко М.С. Діяльність українських націоналістичних політичних рухів кінця 1980-х – початку 2000-х рр. у мемуарних джерелах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2017.

Дисертація присвячена відображенню в мемуарних джерелах діяльності (але не ідеологічної позиції) українських націоналістичних політичних рухів кінця 1980х – початку 2000х років. Коло досліджуваних рухів обмежене трьома критеріями: ідеологічна позиція, існування у формі мережі структур (руху) та самостійна участь у політичних процесах на всеукраїнському рівні. Отже, у дисертації йдеться виключно про мемуари, що стосуються історії УНА-УНСО, СНПУ та ДСУ. Виявлені в процесі роботи над дисертацією мемуарні джерела класифіковані у відповідності до двох критеріїв – авторства (мемуари націоналістичних лідерів, мемуари рядових активістів та «ненаціоналістичні» мемуари) та форми (опубліковані у текстовому вигляді та зафіксовані на відео). У роботі аналізується специфіка публікацій мемуарних джерел, простежуються закономірності формування інформаційного потенціалу мемуарів, з'ясовуються особливості кодування інформації в мемуарних джерелах, визначаються інформаційні можливості мемуарних джерел та ступінь повноти відображення в них діяльності українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття.

Ключові слова: мемуарні джерела, українські націоналісти, Українська Національна Асамблея – Українська Народна Самооборона, «Державна Самостійність України», Соціал-Національна партія України.

SUMMERY

Kravchenko M.

The activities of Ukrainian nationalist political movements in the late 1980s - early 2000s in the memoir sources. – the Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of Cand. Hist. Sci. on a speciality 07.00.06 – the historiography, source study and special historical disciplines. – Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of a name M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine.- Kiev, 2017.

The dissertation is devoted to reflection in the memoirs sources the activity (but not ideological positions) of the ukrainian nationalist political movements of the late 1990s - early 2000s years. The circle of studied movements restricted to the three criterions: an ideological position, being in the form of network structures (movement) and independent participation in the political processes at the national level. So, it is devoted only about memoirs relating to the history of Ukrainian National Assambly – Ukrainian People's self-defense, Social-National party of Ukraine and «The State independence of Ukraine».Memoirs sources which was discovered during the working for dissertation was classified by two criterions - authorship (memoirs of nationalist leaders, memoirs of ordinary activists and "not nationalist" memoirs) and form (issued in text form and recorded on video). The paper analyzes the specificity of publications memoir sources; it traced patterns forming information potential of memoirs; dissertation investigated features of encoding information in the memoir sources; it defined information opportunities of memoirs and the degree of completeness of reflection in them of ukrainian nationalist political movements of the late XX - early XXI century.

Key words: memoir sources, ukrainian nationalist, Ukrainian National Assambly – Ukrainian People's self-defense, «The State independence of Ukraine», Social-National party of Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1. Кравченко М. «Папка 48»: політичне замовлення чи історичне джерело? / М. С. Кравченко // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2011. - Т. 22. - С. 391-397.
2. Кравченко М. Історія Всеукраїнського Політичного Об'єднання «Державна Самостійність України» за матеріалами партійних інтернет-видань / М. С. Кравченко // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2011. - Т. 23. - С. 366-372.
3. Кравченко М. «Голос Нації»: джерелознавчий аналіз тижневика УНА-Захід / М. С. Кравченко // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2012. - Т. 24. - С. 695-706.
4. Кравченко М. «Щоденник сотника Устима»: джерелознавчий аналіз спогадів командира експедиційного корпусу УНСО / М. С. Кравченко // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2013. - Т. 25. - С. 612-621.
5. Кравченко М. Українські «аргонавти» грузинської громадянської війни / М. С. Кравченко // Spotkania Humanistyczne – Siedlce, 2015. - № 5. С.77-94.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Кравченко М. Ідеологічна спадкоємність в українському націоналістичному русі у II-й половині XX століття / М. С. Кравченко // Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник. – Дрогобич, 2014. - вип. 2.

7. Кравченко М. Геополітичні проекти українських націоналістів: історія та перспективи / М. С. Кравченко// Публічне управління: форсайтинг успіху. Збірник XVI міжнародного наукового конгресу, 21.04.2016 р. – Харків, Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2016. С. 187-191.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

8. Кравченко М. Українська «Аргонавтика»: закордонна діяльність УНА-УНСО (1991-2001 рр.) / М. С. Кравченко— Київ-Мена: видавництво «Домінант», 2017. — 144с.

ЗМІСТ

Вступ.....	10
РОЗДІЛ I: Теоретико-методологічні проблеми дослідження мемуарних джерел	29
1.1. Генеза дослідження мемуарних джерел.....	29
1.2. Проблематика дослідження мемуарних джерел.....	31
1.3. Пропонована методологія дослідження мемуарних джерел.....	33
1.4. Джерела дослідження та їх класифікація.....	35
Висновки до Розділу I.....	40
РОЗДІЛ II: Спогади лідерів українських націоналістів як основні джерела до історії українських націоналістичних політичних рухів.....	42
2.1. Мемуари лідерів УНА.....	42
2.1.1. Збірка спогадів «Війна в наповні» - джерело партійної історії УНА-УНСО у 1991-1997 рр.....	42
2.1.2. Спогади В.Бобровича – джерело військової історії УНА-УНСО	55
2.1.3. Спогади Р.Зайченка - джерело по ранній історії УНА-УНСО.....	67
2.2. Мемуари лідерів ДСУ.....	73
2.2.1. Спогади З.Красівського - джерело по «передісторії» ДСУ.....	73
2.2.2. Спогади Р.Ковалю – джерело партійної історії ДСУ.....	78
2.2.3. Спогади О.Черненко - джерело до історії окремих акцій ДСУ.....	85
2.3. Мемуари лідерів СНПУ.....	88
2.3.1. Спогади Я.Андрушківця - джерело партійної історії СНПУ.....	88
2.3.2. Спогади О.Вахнія - джерело з історії СНПУ в Києві	94
Висновки до Розділу II.....	99
РОЗДІЛ III: Спогади рядових активістів як джерела до історії окремих епізодів історії українських націоналістичних політичних рухів.....	103
3.1. Авторські спогади рядових активістів.....	103
3.1.1. Спогади І.Мазура	103
3.1.2. Спогади Ю.Колесникова.....	113

3.1.3. Спогади В.Мамалиги.....	117
3.1.4. Спогади В.Ущатовського.....	121
3.1.5. Спогади В.Мирончука.....	140
3.2. Спогади анонімних стрільців УНСО	157
3.2.1. Анонімні спогади бійців УНСО, опубліковані на сайті УНА-УНСО (під проводом Андрія Шкіля)	157
3.2.2. Анонімні спогади бійців УНСО, опубліковані на власних інтернет-сторінках.....	159
3.2.3. Анонімні спогади «чеченського» ветерана УНСО.....	161
3.3. Спогади, які опубліковані у вигляді художніх творів	165
3.3.1. «kavkaz.ua» А.Миронюка.....	165
3.3.2. «Ми з УНСО».....	167
Висновки до Розділу III.....	175
РОЗДІЛ IV: Мемуари, що не належать до авторства націоналістів, як джерело альтернативного погляду на історію українських націоналістичних політичних рухів.....	177
4.1. Письмові спогади «ненаціоналістів»	178
4.1.1. Спогади за авторством учасників військових конфліктів.....	178
4.1.2. Спогади за авторством учасників акції «Україна без Кучми».....	185
4.2. Відеоспогади, що не належать до авторства націоналістів.....	195
4.2.1. Відеоспогади, включені до фільму Г.Гонгадзе «Тіні війни».....	195
4.2.2. Відеоспогади, включені до фільму А.Шевченка «Обличчя протесту».....	198
4.2.3. Відеоспогади, включені до фільму телеканалу РЕН-ТВ «Війна під чужими знаменами».....	202
Висновки до Розділу IV.....	207
Загальні висновки дослідження.....	209
Використані джерела та література.....	218

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АК – автомат Калашнікова

ВО – Всеукраїнське об'єднання

ГКЧП – Державний Комітет з Надзвичайного стану

ДСУ – Політичне об'єднання «Державна Самостійність України»

ЗМІ – Засоби масової інформації

КДБ – Комітет Державної Безпеки СРСР

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КУН – Конгрес Українських Націоналістів

ЛДПР – Ліберально – демократична партія РФ

МВС – міністерство внутрішніх справ

НАТО – Організація Північно-Атлантичного Договору

НДР – Німецька Демократична Республіка

ОГПУ – Об'єднане державне політичне управління при Раднаркомі СРСР

ОМОН – загін міліції особливого призначення МВС РФ

ОУН – Організація Українських Націоналістів

ОУН (б) – Організація Українських Націоналістів (бандерівська)

ОУН (м) – Організація Українських Націоналістів (мельниківська)

ПМР – Придністровська Молдавська Республіка

РНБО – Рада Національної Безпеки і Оборони України

РНЕ – «Русское Национальное Единство»

РПГ – ручний протитанковий гранатомет

РПК – ручний кулемет Калашнікова

РФ – Російська Федерація

СБУ – Служба Безпеки України

СІЗО – Слідчий Ізолятор

СНПУ – Соціал-Національна партія України

СНУМ – Спілка Незалежної Української Молоді

СПУ – Соціалістична партія України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік
СУМ – Спілка Української Молоді
США – Сполучені Штати Америки
УГС – Українська Гельсинська Спілка
УКК – Український Культурологічний Клуб
УНА – Українська Національна Асамблея
УБК – кампанія «Україна без Кучми»
УВК – Українське Вільне Козацтво
УКДБ – Управління Комітету Державної Безпеки
УКП – Українська Консервативна партія
УМА – Українська Міжпартійна Асамблея
УНС – Українська Націоналістична Спілка
УНСО – Українська Народна Самооборона
УПА – Українська Повстанська Армія
УПЦ-КП – Українська Православна Церква (Київський патріархат)
УРП – Українська Республіканська партія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична республіка
ЧРІ – Чеченська Республіка Ічкерія

ВСТУП

Українські націоналісти були і лишаються одним з найбільш цікавих явищ вітчизняного політичного спектру. Саме прихильники цього ідеологічного напрямку були чи не найбільш активним елементом всіх визначальних громадсько-політичних подій історії незалежної України («Потяг дружби» 1992 року, «Чорний вівторок» 18 липня 1995 року, акція «Україна без Кучми» 2001 року, «Помаранчева революція» 2004/2005 років, «Революція Гідності» 2013/2014 років тощо). Українські націоналісти були однією з небагатьох вітчизняних політичних сил, що брали активну і водночас абсолютно самостійну участь у подіях міжнародного значення (від поїздок Варті Руху у Прибалтику для дієвого обміну досвідом з місцевими націоналістами до повномасштабної участі УНА-УНСО у військових конфліктах в Придністров'ї, Грузії, Чечні). Втім, не зважаючи на однозначно важливу роль націоналістів у подіях в Україні і за її межами у 1990-2000-х роках, історія новітніх націоналістичних організацій фактично лишається білою плямою в академічній науці. Абсолютна більшість з опублікованих на сьогодні розвідок з даної тематики є більшою чи меншою мірою політично заангажованими та неуважними до джерел. При цьому наукових робіт з тематики власне дослідження джерел до новітньої історії українських націоналістів наразі немає взагалі. Саме об'єктивною потребою у виявленні, розробці та систематизації цього значного масиву джерел і зумовлюється **актуальність теми дослідження**. Як відомо, історіописання на будь-якому відтинку історичної науки варто починати саме з дослідження джерел. І даний принцип (попереднє дослідження джерел з тематики) для новітньої історії особливо актуальний, зважаючи на хронологічну близькість досліджуваного періоду до власне самого часу дослідження.

На сьогодні доступний значний масив джерел з даної проблематики, але в джерелознавчому дискурсі тематика є абсолютно нерозробленою. Та

значні масштаби доступних груп джерел з тематики і їх розпорошеність не дають можливості дослідити весь масив джерел в межах однієї роботи. Тож дослідження варто розпочати з однієї з груп доступних джерел. Найбільш важливою такою групою є джерела мемуарні, адже саме спогади учасників мають непересічне значення для дослідження історії ідеологічних і політичних рухів. Цей різновид джерел дає можливість з'ясувати не тільки загальний перебіг розвитку руху та його вплив на історичні процеси, але й дає можливість достеменно визначити мотивацію, нереалізовані плани та інші моменти, інформаційно не доступні для інших видів джерел. Звісно спогади є джерелом надзвичайно суб'єктивним і дослідження їх потребує критичного аналізу з залученням інших джерел. Але власне зміст спогадів без перебільшення можна назвати унікальним джерелом для дослідження. Особливого значення спогади учасників набувають у дослідженні історії радикальних політичних рухів, які активно брали участь у історичних процесах, але так і не прийшли до влади.

На початку роботи необхідно з'ясувати визначальні для дослідження дефініції. Під мемуарними джерелами у дослідженні розуміються джерела, основою інформаційної бази яких є спогади учасників чи очевидців подій. При цьому автор не зважатиме на спосіб фіксації спогадів (друкований вигляд, електронна публікація, відеофіксація тощо). Таким чином, до мемуарних джерел історії ми відносимо окремо опубліковані збірки мемуарів, оприлюднені у комп'ютерній мережі «Інтернет» окремі спогади, інтерв'ю з учасниками подій (за умови, що його тематика стосується подій історичних і має джерелом власні спогади), відеоуривки з фіксацією спогадів в усній формі та будь-які інші джерельні матеріали, основою яких є спогади учасників чи очевидців подій.

Окремо варто визначити коло висвітлюваних відповідними мемуарними джерелами українських націоналістичних політичних рухів. Мова йде саме про рухи, адже єдиного українського націоналістичного руху

у досліджуваний історичний період (кінець XX – початок XXI століття) не існувало як такого. Втім цілком можна говорити про кілька таких рухів, які гуртувалися навколо кількох політичних партій. Варто говорити саме про рухи, а не про партії, адже політичні партії були лише формальними об'єднаннями українських націоналістів, навколо яких гуртувалися інші тісно пов'язані з ними відносно самостійні спільноти (військові чи парамілітарні формування, культурологічні та субкультурні гурти, історичні клуби тощо). Таким чином визначальними характеристиками висвітлюваних відповідними мемуарними джерелами українських націоналістичних політичних рухів варто означити такі характеристики:

- Ідеологічна позиція (визнання нації вищою цінністю, а національного інтересу превалюючим відносно відносно загальнолюдських цінностей і т.п.);
- Існування у вигляді певної розгалуженої, але координованої мережі спільнот (руху);
- Політична діяльність (тобто участь як суб'єкта у виборчому процесі на загальнонаціональному рівні).

Зазначеним критеріям відповідають тільки три вітчизняні політичні рухи, що гуртувалися навколо трьох політичних партій відповідно – Українська Національна Асамблея (УНА), Всеукраїнське Політичне Об'єднання «Державна Самостійність України» (ДСУ) та Соціал-національна партія України (СНПУ). Всі три рухи стояли на націоналістичних ідеологічних позиціях (навіть не зважаючи на ідеологічні трансформації в УНА, партійну ідеологію не можна охарактеризувати по-іншому як націоналістичну). Всі три політичні сили були не тільки партійними структурами. Кожна з них мала власне парамілітарне формування (Українська Народна Самооборона (УНСО), Варта ДСУ та Товариство «Патріот України» відповідно) і ще кілька співкоординованих спільнот (профспілка військовослужбовців при УНА і внутрішній орден всередині УНА (Українська Націоналістична Спілка), історичний клуб «Холодний Яр»

при ДСУ, жіноче («Берегиня») і дитяче («Спадщина») товариства при СНПУ тощо). Всі три рухи брали участь у політичному житті країни, брали участь у виборах до Верховної Ради і місцевих рад. У 1994-1998 роках УНА мала трьох представників (О.Вітович, Я.Лясевиц та Ю.Тима) у парламенті, СНПУ (та його юридичний спадкоємець – ВО «Свобода») у 1998-2006 роках – одного (О.Тягнибок).

Деякі інші (як історичні, так і такі, що існують до сьогодні) організації також задовольняють деяким з зазначених критеріїв, але не всьому комплексу визначальних рис. Серед них варто згадати організацію «Тризуб» ім. С.Бандери, політичну партію «Конгрес Українських Націоналістів» (КУН) та різні відлами ОУН, які зовні здавалося б також мають задовольняти зазначеним критеріям. Втім, кожна з них задовольняє лише одній з зазначених характеристик.

Так, «Тризуб» безумовно стоїть на націоналістичних ідеологічних позиціях, але він є поодиноким і позаполітичним (громадською чи громадсько-спортивною, принаймні у 1991-2004 роках) структурою, яка жодного разу не брала самостійної участі у політичних процесах в Україні (окремі її члени таку участь брали, але сама організація - ні). До того ж «Тризуб» ім. С.Бандери впродовж своєї історії кілька разів фактично долучався до інших, більш широких націоналістичних (а інколи й націонал-демократичних) рухів (на чолі з ДСУ, КУН тощо).

Що ж до КУН – то ця політична сила є безумовно активним учасником політичних процесів в Україні, адже вона неодноразово організовано брала участь у виборчих процесах і мала своїх представників у Верховній Раді країни. Втім, незважаючи на певні спроби стати парасолькою для більш широкого руху, КУН так і залишилась поодиноким політичним партією, всі структури якої обмежувалися виключно партійним членством і не відігравали жодної самостійної ролі. Крім того, КУН від початку свого існування не стояв на націоналістичних ідеологічних позиціях, не зважаючи

на назву, маніфестовані гасла і заснування його з ініціативи націоналістичної структури (ОУН (б)). Всі програмні документи КУН визначають ідеологічну позицію партії, як виразно націонал-демократичну, не зважаючи на неодноразове використання в партійній риториці терміну «націоналізм» і похідних від нього.

Відлами ОУН в незалежній Україні так і не стали не тільки авангардом націоналістичного руху, але й самостійними учасниками політичних процесів. Мельниківський відлам ОУН (який ще в діаспорі поступово перейшов від націоналізму до націонал-демократії) так і не спромігся набути статусу політичної партії, лишившись в Україні громадською організацією. Відлами ж Бандерівської ОУН стали творцями нових політичних партій – КУН (діаспорна гілка бандерівців) та ДСУ (фактично самопроголошений З.Красівським Провід ОУН (б) в Україні), втративши при цьому власне ОУНівську організаційну структуру і назву. Хоча як в діаспорі, так і в Україні за межами КУН і ДСУ продовжували існувати структури, що вважали себе спадкоємцями ОУН (б), але ті структури не варті уваги через їх фактичну бездіяльність в політичній площині. Двійкарський же відлам ОУН в тематиці дослідження історії націоналістичних рухів згадувати взагалі не варто через ненаціоналістичну ідеологічну позицію (фактично вітчизняний, націоналістично забарвлений варіант соціал-демократії).

До того ж, доступні на сьогодні мемуарні джерела стосуються передусім діяльності УНА, ДСУ та СНПУ, фактично не торкаючись історії інших націоналістичних чи націонал-демократичних структур.

Мета дослідження полягає в тому, щоб шляхом системного джерелознавчого аналізу визначити інформаційний потенціал мемуарних джерел для з'ясування діяльності націоналістичних політичних рухів кінця ХХ - початку ХХІ ст. Досягнення мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

1. Виявити та класифікувати комплекс мемуарних джерел;
2. Проаналізувати специфіку публікацій мемуарних джерел;
3. Простежити закономірності формування інформаційного потенціалу мемуарів;
4. З'ясувати особливості кодування інформації в мемуарних джерелах;
5. Визначити інформаційні можливості мемуарів, ступінь повноти відображення в них діяльності українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття.

Об'єктом дослідження є політична та парамілітарна діяльність (але не ідеологічна позиція) українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття. *Предметом дослідження* є відображення форм і способів цієї діяльності в мемуарних джерелах.

Методи дослідження: Зважаючи на природу досліджуваних джерел та проблеми, наявні при їх дослідженні, автором запропонована методологія вивчення даного виду джерел, що складається з семи дослідницьких етапів, спираючись на вивчення особи автора, атрибуцію джерела та об'єктивний і системний порівняльно-історичний аналіз інформації, що міститься в ньому.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1980-х рр. до початку 2000-х рр. Вибір нижньої хронологічної межі дослідження обумовлений тим, що саме на кінець 1980-х рр. припадає поява організацій та груп (СНУМ, Варта Руху та інші), що стали згодом засновниками зазначених українських націоналістичних політичних рухів. Вибір верхньої хронологічної межі дослідження обумовлений тим, що саме на початку 2000-х років зазначені націоналістичні рухи перестали існувати у попередніх організаційних формах: УНА розкололася на кілька уламків впродовж 2001-2003 років, ДСУ знята з реєстрації у 2003 році, а СНПУ у 2004 році перетворена у ВО «Свобода», яке зайняло іншу політико-ідеологічну нішу ніж колишня СНПУ.

Історіографія дослідження

Історія українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття на сьогодні є темою, що досліджена надзвичайно слабо. Так, є певна кількість досліджень щодо загального перебігу подій в українському націоналістичному русі, здійснена вітчизняними та закордонними дослідниками (Е.Андрющенко, К.Бондаренко, В.Кіпіані, Т.Кузьо, А.Умланд). Але не заважаючи на це, тематику аж ніяк не можна назвати достатньо розробленою, адже по-перше – обсяг цих досліджень є замалим для того, щоб претендувати на повноту, а по-друге ці дослідження, як правило, подають лише найзагальніший перебіг подій і найбільш загальне значення досліджуваних рухів у політичному житті країни без огляду й аналізу цілого ряду важливих моментів. До того ж практично всі дані дослідження є поверховими та вкрай тенденційними, більше того – з тексту та контексту деяких з них складається враження, що вони готувалися під явні політичні замовлення. Таке припущення ґрунтується на тому факті, що, не зважаючи на те, що більшість цих досліджень практично не апелюють до джерельної бази, а спираються на витяги з агітаційних матеріалів та власні враження авторів, між тим висновки робляться досить однозначні. Мабуть єдиним виключенням, що не вкладається у вищезазначені характеристики, є запорізький дослідник Едуард Андрющенко, що дійсно намагається підходити до тематики під виключно науковим кутом зору [1; 2; 3; 4; 5].

Найбільш заангажованими та найменш компетентними, як це не дивно, виявилися закордонні науковці, що розробляють дану тематику.

Так, німецький дослідник історії правих радикалів на пострадянському просторі Андреас Умланд, оприлюднив цілу низку робіт на зазначену тематику, але публікувалися вони як статті публіцистичні, а не наукові. Крім того, розвідки за авторством А.Умланда є виразно тенденційними, адже їх висновки зумовлені виключно ліволіберальним дискурсом, а не критичним аналізом джерелом. Між тим автор завжди підписував їх, вживаючи наукові

ступені «кандидат історичних наук» та «доктор філософії», а також зазначаючи себе як «викладача магістерської програми з німецьких та європейських студій кафедри політології Києво-Могилянської академії», намагаючись надати зазначеній публіцистиці науковоподібності й таким чином скласти у численних читачів враження про наукову обґрунтованість опублікованих тверджень. Найбільшу увагу з огляду на порушену проблематику становлять три роботи А.Умланда:

- «Упадок демократії, сходження «Свободи» та підрив міжнародного іміджу України» (вперше опублікована у жовтні 2010 р. англійською мовою на сайті «OpenDemocracy», згодом передрукована російською у литовському виданні «Geopolitika» в авторизованому перекладі Антона Шеховцова) [6];

- «Трансформація українського партійного спектру. Політичні причини і наслідки злету Всеукраїнського об'єднання «Свобода»» (опублікована російською у січні 2011 р.) [7];

- «Українські праві радикали: чи вирветься джин з пляшки?» (опублікована англійською також у січні 2011 р.) [8].

Всі три статті містять роздуми автора про швидку радикалізацію українського націоналістичного руху (зокрема Всеукраїнського Об'єднання «Свобода») наприкінці 2000-х років. І хоча загалом така тенденція дійсно мала місце, аргументи наведені Умландом не витримують жодної критики. Діяльність ВО «Свобода» дослідник взагалі не відрізняє від діяльності інших націоналістичних рухів, а інколи навіть прямо приписує «свободівцям» вислови та дії представників інших націоналістичних організацій. При цьому жодного джерела, на якому ґрунтуються такі висновки, Умланд не наводить. Загалом його аргументи та стиль подання інформації абсолютно не відрізняються від чисельних зразків «чорного піару», який застосовувався проти ВО «Свобода» під час парламентських виборів у 2010 році. З вищезазначеного можна зробити однозначний висновок: дані матеріали А.Умланда розглядати в якості історіографії не можна. Не зважаючи на всі

спроби автора надати даним текстам наукоподібності, за змістом вони є публіцистикою, до того ж з явними ознаками політичного замовлення.

Канадський дослідник Тарас Кузьо є автором матеріалів «Україна напередодні двадцятиліття: погляд із західного боку» [9] та «КДБ, СБУ та віртуальні «націоналісти»: Варта Руху, Соціал-національна партія України, Свобода» у двох частинах [10; 11]. Ці статті також торкаються порушеної в дослідженні тематики і дещо подібні до праць А.Умланд за формою подачі матеріалу. Але на відміну від німецького доктора філософії канадський дослідник хоча б використовує історичні джерела (принаймні документ, що претендує на статус джерела). Мова йде про теку паперів під заголовком «Літерна справа Відділу «3» УКДБ УРСР по м.Києву і Київській області № 339, Том 48 «Виявлення і упередження діяльності супротивника, спрямованої на формування незаконних збройних формувань»», яка у роботі Т.Кузьо названа «папка 48» [12]. Щодо оригінальності даного документу все не так однозначно, адже і автор даного дослідження [13], і директор інституту Національної пам'яті Володимир В'ятрович [14] в процесі його вивчення приходять до подібних висновків: власне документ, оприлюднений Т.Кузьо, потребує додаткового дослідження, але загалом він не протирічить загальному перебігу подій, навіть у деяких деталях його підтверджує, втім висновки, зроблені канадійцем є явно безпідставними і дають привід припускати не просто суб'єктивність чи неупередженість, а знов-таки явне політичне замовлення.

Вітчизняні дослідники даної тематики вигідно відрізняються від закордонних колег фактажністю й відносною відсутністю неправдивих фактів. Хоча неувага до джерел, а також безапеляційність висновків при їх явній тенденційності та необґрунтованості, все ж зближує вітчизняних та іноземних політологів, що претендують при цьому й на визнання в якості істориків.

Першим вітчизняним дослідником, якого варто згадати у цьому розрізі є автор статей «Праві в Україні: запекла боротьба за маргінес» [15] та «Блиск та жебрацтво українського націоналізму» [16] Кость Бондаренко. У зазначених працях автор досить побіжно здійснює перегляд націоналістичних рухів в Україні на межі століть, при цьому він приводить факти, які мали місто бути, але тлумачить їх абсолютно довільно й необ'єктивно. Головна мета його матеріалів явно не донесення до читачів певної інформації чи її (такої інформації) аналіз. Головною метою матеріалів К.Бондаренка є відверта спроба утвердити у читачів уявлення про деструктивність та безперспективність українського націоналістичного руху.

Подібні завдання собі очевидно ставив і Вахтанг Кіпіані – ще один дослідник, що торкається у своїй роботі теми українських націоналістичних організацій 1990х. Його статті «ДСУ: від націоналізму до націонал-соціалізму», «УГС і УКК: десять років потому» та «Українська Гельсінська Спілка: політичні дискусії та долі лідерів» є досить фактажними. Втім, набір фактів та напрям висновків свідчать знов-таки про тенденційність тексту і знову штовхають на припущення про його політичне замовлення. Хоча у випадку В.Кіпіані цілком можна припустити, що упередженість позиції автора зумовлена не стороннім фактором, а власною вкрай антинаціоналістичною позицією дослідника. Особливо це впадає у вічі з огляду на однозначність політизованих висновків за відсутності якісного опрацювання джерел.

Як уже зазначалося вище, праці Е.Андрющенка є приємним виключенням з вищенаведеного списку заангажованих й некомпетентних досліджень. Особливо варто відзначити такі п'ять робіт запорізького дослідника:

- «Участь УНА-УНСО в релігійному житті України 90-х рр. XX ст.» [1];

- «Українські праворадикальні рухи та «кримське питання» (1990-ті рр.)» [2];

- «Парамілітарні структури українського націоналістичного руху 90-х рр. XX ст.» [3];

- «Конфлікти, розколи і спроби об'єднання в українському націоналістичному русі (1990-2005 рр.)» [4];

- «Правові наслідки радикальної діяльності українських націоналістичних організацій (1991-2001 рр.)» [5].

Дані напрацювання не тільки фактажні, але й містять обґрунтовані висновки, що відштовхуються від комплексного аналізу джерел. Статті Е.Андрющенка містять посилання на використані джерела. Але є в роботах вищевказаного автора і недоліки. По-перше мемуари, які для досліджуваного періоду є найперспективнішою за інформаційним потенціалом групою джерел, в роботах Е.Андрющенка використовуються вкрай рідко. По-друге, зібрані автором й використані в дослідженні джерела усної історії, ніде опубліковані не були, тож про їх повний зміст і якість авторського аналізу ми можемо тільки здогадуватися.

Таким чином, можна стверджувати, що не зважаючи на здавалося б таки певну розробленість історії українських націоналістичних політичних рухів на межі століть, дослідженість проблематики далека від повноти. Наявні на сьогодні дослідження у більшості своїй є тенденційними і поверховими, у роботі над ними уваги дослідженню джерел приділялося авторами дуже мало. Навіть дослідження Е.Андрющенка, який мабуть єдиний, хто не вписується у загальну схему, є далекими від досконалості, хоча й з усього видно, що аналіз історичних джерел в його роботах здійснювався детально.

Але історіографія діяльності українських націоналістичних рухів, хоч і складає об'єкт даного дослідження, втім його (дослідження) предмет –

значно вужчій. Тут ситуація значно складніша. Тема мемуарних джерел до історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття у вітчизняній та світовій історіографії є абсолютно недослідженою. Чи не єдиною розвідкою, що торкається цього питання є стаття Владислава МIRONЧУКА «Про літературні тенденції УНА-УНСО», що була опублікована 26 грудня 2009 року на офіційному сайті Української Національної Асамблеї (під проводом Ю.Шухевича) [21]. Але автор статті від початку ставив собі завдання дослідити весь спектр видань під авторством членів УНА-УНСО, а не власне мемуари її діячів і активістів, тож хоч його оглядом і охоплюються цікаві для даного дослідження книги спогадів, але їх належний джерелознавчий аналіз В.МIRONЧУКОМ не здійснюється. Крім того, автор статті розглядає зазначені твори виключно як праці літературного характеру, не торкаючись їх значення для дослідження історії українського націоналізму на межі тисячоліть. Стаття В.МIRONЧУКА охоплює тільки друковані праці представників УНА-УНСО, не торкаючись праць інших українських націоналістів тих років (самозрозуміло, що автор, як член УНА-УНСО, ставив перед собою саме таке завдання). Не охоплюються В.МIRONЧУКОМ і твори, опубліковані на електронних ресурсах, які автор вважає менш значимими, про що він прямо зазначає в тексті своєї розвідки. Але з часу публікації статті пройшло вже майже вісім років, за які були оприлюднені нові позапартійні видання членів УНА-УНСО з мемуарними джерелами включно. Цікаво, що особливо в цій сфері відзначилися саме електронні ресурси, досліджувати які В.МIRONЧУК не вважає за потрібне. Тож на сьогодні його дослідження можна вважати «морально застарілим». Між тим, ігнорувати його в цьому дослідженні неприпустимо, адже стаття В.МIRONЧУКА, не зважаючи на всі вищезазначені недоліки, є по суті першою спробою дослідження джерел з історії українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття. Отже, дану розвідку варто проаналізувати більш детально.

Огляд В.Мирончука охоплює видання за авторством членів УНА-УНСО:

- художній роман «kavkaz.ua» Андрія Миронюка [22];
- дві книги матеріалів про Анатолія Лупиноса, видані у 2004 і 2007 роках в Чернігові Віталієм Нагорнюком («Бунт має рацію» [23] та «На скресі двох епох» [24]);
- «Справа 9-го березня» Ірини Чемерис [25];
- збірка «Плече до плеча», видана у 2009 році Оболонським районним осередком УНА-УНСО [26];
- «Щоденник сотника Устима» Валерія Бобровича [27].

При цьому огляд всіх зазначених джерел здійснюється автором досить побіжно. А збірка спогадів «Війна в натовпі», видана Д.Корчинським та В.Артеменком взагалі розглядається В.Мирончуком як спроба монополізувати літературну спадщину організації колишнім Провідником УНА-УНСО, тож її огляду (окрім зазначених звинувачень) взагалі не здійснюється (що на нашу думку цілком необґрунтовано і очевидно політично мотивовано). При цьому сам Д.Корчинський зневажливо називається «літератором і шоуменом». Стаття В.Мирончука серйозно «грішить» тенденційністю. Загалом вся вона є спробою «підняти» значення творчої спадщини членства УНА-УНСО і розглянути її як окрему течію новітньої вітчизняної літератури (проводиться навіть її порівняння з «прозою лейтенантів» - повоєнною течією у світовій літературі). При цьому вся ця творчість розглядається як єдиний потік, що робити неприпустимо, ставлячи в один ряд таку жанрово різну творчість як мемуаристику (В.Бобрович), документалістику (І.Чемерис), публіцистику (А.Лупиніс) і белетристику (А.Миронюк). Всі твори (окрім звісно «політично неугодної» збірки «Війна в натовпі») В.Мирончуком окреслюються загальним терміном «література», некоректно усереднюючи таким чином жанрово неоднорідну друковану творчість членства УНА-УНСО.

Хоча загалом стаття В.Мирончука, як вже зазначалося, є по суті першою спробою загального огляду мемуарної, публіцистичної та художньо-літературної спадщини українських націоналістів кінця XX – початку XXI століття. Тож, навіть не зважаючи на політичну заангажованість автора, побіжність і неповний огляд теми, її (статтю) цілком можна розглядати як першу історіографічну розвідку з даної тематики.

Ще однією «історіографічною спробою», що торкається порушеної дослідженням тематики є стаття В'ячеслава Хрипуна «УНА – УНСО в Абхазії: битви, яких не було», опублікована 14 січня 2010 року на сайті «Война и мир» [8]. Як видно з назви автор ставить собі за мету довести неправдивість даних, викладених у мемуарах ветеранів УНСО, які приймали участь у грузино-абхазькому конфлікті. Тож політична заангажованість і суб'єктивний характер даного дослідження є очевидними. Хоча стаття носить відверто ідеологічно-пропагандистський характер, але автор намагається надати їй характеру наукової розвідки, для чого в якості джерельної бази дослідження використовує посилання на російську військову статистику (при цьому жодного разу не вказуючи конкретних документів, а використовуючи туманне формулювання «офіційні джерела») та усні свідчення офіцерів-десантників російської армії, що також приймали участь у грузино-абхазькому конфлікті. Не зважаючи на явну політичну заангажованість і поверхневу науковість, В.Хрипун намагається не просто голосливо оголосити всі наявні на момент виходу статті мемуари бійців УНСО, що стосуються грузино-абхазького конфлікту («Щоденник сотника Устима» В.Бобровича і окремі розділи збірки «Війни в натовпі»), неправдивими, а піддати критиці лише окремі моменти самих спогадів. Тож цю розвідку також варто піддати більш детальному аналізу.

Стаття складається з трьох тематичних блоків, що мають назви «Технологія міфу по-українськи», «Шрома без грифу «ідеологія»», «Найбільша доля брехні міститься в оцінці втрат російських десантників».

Перший тематичний блок присвячений начебто наявній в Україні системі «націоналістичної героїзації». При цьому автор намагається поєднати в цій системі УНА-УНСО з президентом Віктором Ющенком і телеканалом «1+1», що самозрозуміло з огляду на політичні реалії є не виправдано. Наступною тезою, яка на думку автора є яскравим підтвердженням «брехливості» мемуаристів-членів УНСО є згадка В.Бобровича про втечу російських десантників під час атаки підрозділу УНСО. В.Хрипун стверджує, що російські десантники тікати від українських націоналістів «просто не можуть». Аргументує він це начебто великою кількістю ветеранів війни в Афганістані серед десантників. Втім, питома кількість учасників бойових дій в реальності була набагато вище саме в підрозділі УНСО, адже абсолютна більшість його членів були добровольцями і за рік до грузино-абхазького конфлікту приймали участь у Придністровському конфлікті, а до цього – у військових діях у складі радянської армії. А російські війська (навіть повітряно-десантні) формувалися за рахунок призову і саме призовники становили в них найбільшу чисельність, а учасниками бойових дій могли бути лише офіцери та солдати-контрактники, відсоток яких був незначним порівняно зі строковиками. Те, що бойовики УНСО звернули когось на втечу автор пояснює тим, що противником українських націоналістів у грузино-абхазькому конфлікті могли бути тільки абхазькі ополченці чи представники Конфедерації гірських народів Кавказу. Таку аргументацію В.Хрипун намагається підтвердити офіційними даними, які оприлюднювало командування російськими збройними силами. У відповідності до цих даних російські війська взагалі участі у бойових зіткненнях з грузинською стороною не приймали. Очевидно, що автор просто не хоче бачити різницю між реальністю і «офіційною статистикою». Якщо брати до уваги тільки дані цієї «офіційної статистики», то жодні російські військові підрозділи участі у війнах на Кавказі взагалі не приймали. Зважаючи на зовнішньополітичні обставини Російська Федерація не могла собі дозволити відкритої участі у

війні на території іншої держави, тож враховувати офіційні дані російських збройних сил треба саме зважаючи на цю обставину.

Окрему увагу В.Хрипун приділив критиці бою під Шромою, значення якого він вважає перебільшеним, а перебіг – вигаданим авторами мемуарів. Щодо історичного значення цього бою, то це питання важко оцінити в межах нашого дослідження, тож його варто залишити без відповіді. А щодо «вигаданого» характеру перебігу самого бою, необхідно зробити порівняльний аналіз мемуарів ветеранів УНСО і статті В.Хрипуна. У статті наводяться наступні аргументи: офіційна статистика російської сторони, що заперечує високу кількість втрат серед своїх військ, використання російською армією цивільної техніки (червоного автобуса «Ікарус») та танку Т-80. Як уже зазначалося, російське командування просто не могло відкрито вести реальний облік своїх дій і втрат у грузино-абхазькому конфлікті (чи принаймні здійснювати це в джерелах з відкритим доступом), адже в протилежному випадку це б загрожувало Російській Федерації міжнародними санкціями за втручання у внутрішні справи іншої держави (Грузія на той час вже більше року була незалежною державою). Тож зважати на російські офіційні дані дуже важко з огляду на те, що величезна кількість джерел (і не тільки мемуарів стрільців УНСО, але й джерел цілком нейтральних) відкрито говорять про участь російських військових підрозділів у бойових зіткненнях в Абхазії у 1993 році. Щодо використання російськими військовими цивільної техніки – то це взагалі обговоренню не має підлягати, адже у бойових умовах таке цілком можливо. Навіть якщо цивільний транспорт використовували цивільні мешканці, які тікали зі Шроми під загрозою помсти грузинів (як припускає В.Хрипун і як цілком могло бути), то це не змінює загалом перебігу бою. Щодо використання танку Т-80 російсько-абхазькою стороною – то достеменно не відомо (принаймні жоден мемуарист цього не зазначає), яким саме підрозділом використовувався цей танк, адже у зв'язку з заангажованістю офіційної російської військової статистики (яка, як

згадувалося вище, взагалі відкидає участь російських військовослужбовців у боєзйткненнях), встановити реальну участь російських підрозділів у конфлікті неможливо, а обліку техніки і озброєння абхазських ополченців не велося взагалі (принаймні даних про це у відкритих джерелах наразі немає). Тож питання щодо участі в бою танка Т-80 з використаних відкритих російських джерел вирішити наразі просто неможливо. Що ж до українських джерел (маються на увазі мемуари ветеранів УНСО), то всі наявні на сьогодні мемуаристи (В.Бобрович, Ю.Колесников, ветерани УНСО позначені псевдонімами у збірці «Війна в натовпі») у деталях, які викликають занепокоєння В.Хрипуна, загалом підтверджують свідчення одне одного. Тож довіряти ним наразі підстав більше, ніж В.Хрипуну, який свої висновки робить на основі інформацій усних джерел, які прямо зазначають, що про участь українських націоналістів у конфлікті знали, але зустрічатися з ними їм не доводилося. Тож цілком можливо ці російські офіцери просто не були в районі дій експедиційного підрозділу УНСО, а отже й компетентність джерел, на яких спирається В.Хрипун у своєму дослідженні, можна ставити під сумнів. Хоча в цілому стаття В.Хрипуна дозволяє більш критично сприймати мемуарну спадщину ветеранів УНСО, адже ряд незначних деталей, які піддає сумніву автор статті, дійсно потребують додаткової перевірки (а не однозначного заперечення, як це робиться В.Хрипуном), хоча на загальний перебіг подій вони кардинально не впливають. Загалом статтю В.Хрипуна не можна вважати повноцінною науковою розвідкою, адже джерельною базою для неї є некритичне сприйняття «офіційної статистики» та коментарі осіб, компетентність яких цілком можна піддати сумніву. Крім того, у статті наявний надзвичайно суб'єктивний, політично заангажований характер погляду і оцінки події.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити певні висновки щодо історіографії з порушеної даним дослідженням проблематики. Наразі наявні лише дві спроби її огляду – українським дослідником В.Мирончуком і

російським дослідником В.Хрипуном. При цьому варто зазначити, що обидва дослідники не є професійними істориками, що зумовило певною мірою «любительський» підхід до справи. Крім того, обидва автори здійснюють огляд з відверто заангажованих позицій: огляд В.Мирончука, як члена УНА-УНСО, не охоплює не тільки «неУНСОвські» видання, але й ігнорує мемуарну спадщину осіб, які стали у опозицію до поточного Проводу УНА (мається на увазі передусім колишній Провідник УНА-УНСО Д.Корчинський), а огляд В.Хрипуна від самого початку має на меті будь-яким чином довести «брехливість» мемуарної спадщини ветеранів УНСО. Але найголовніше, що і В.Мирончук, і В.Хрипун ставили собі за мету дослідити лише певні ділянки визначеної даним дослідженням проблематики (В.Мирончук - видання за авторством членів УНА-УНСО, а В.Хрипун – українські мемуари щодо участі УНСО в грузино-абхазькому конфлікті), тож жоден з них навіть за мету собі не ставив охоплення всього спектру української націоналістичної мемуарної спадщини кінця ХХ – початку ХХІ століть. Таким чином, можна з впевненістю констатувати відсутність повноцінного дослідження порушеної тематики, що у свою чергу зумовлює **наукову новизну** даного дослідження. У порушенні ж проблематики власне в науковому середовищі і полягає **практичне значення** одержаних результатів. Дослідження набуло подальшого розвитку в процесі роботи над окремим друкованим виданням «Українська Аргонавтика: закордонна діяльність УНА-УНСО у 1991-2001 рр.», рекомендованій до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Крім того, автором було здійснене організаційне сприяння у зборі й упорядкуванні поручником УНСО і ветераном війни в Придністров'ї В. Пальчиком своїх спогадів і спогадів бойових товаришів, що були видані окремою книгою у 2015 р. у видавництві «Орієнтир».

Апробація результатів дослідження здійснювалася під час виступів на шести конференціях (в тому числі й на трьох міжнародних): науково-

практичній конференції «Український гетьманський рух: Історично-гуманітарний вимір. Джерела та спадщина» (м. Київ, 30.04.2011 р.); всеукраїнській науковій конференції «Націоналізм як феномен української історії 1920 – 1950-х рр.: ідеологія, політика, збройні формування» (м. Рожнятів Івано-Франківської обл., 24-25.11.2012 р.); круглому столі «Революція чи еволюція: перспективи постреволуційної України» (м. Київ, 03.02.2016 р.); XVI міжнародному науковому конгресі «Публічне управління XXI століття: форсайтинг успіху» (м. Харків, 21.04.2016 р.); I-й (м. Київ, 02-03.07.2016 р.) та II-й (м. Київ, 27.04.2017 р.) міжнародних конференціях групи сприяння розбудові Адріатично-Балто-Чорноморському союзу «Інтермаріум».

Публікації. Матеріали дисертації опубліковано у сімох наукових працях, з них: п'ять – у фахових друкованих виданнях (в тому числі в одному закордонному), двох матеріалах конференцій, одному окремому друкованому виданні, рекомендованому до друку Вченою Радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційна робота викладена на 233 сторінках машинописного тексту, складається зі вступу, 4 розділів, висновків, та списку використаних джерел та літератури. Обсяг основного тексту дисертації складає 217 сторінок друкованого тексту. Список використаних джерел містить 119 найменувань.

РОЗДІЛ I: Теоретико-методологічні проблеми дослідження мемуарних джерел

1.1. Генеза дослідження мемуарних джерел

Не зважаючи на те, що витoki української мемуаристики як жанру сягають ще часів Київської Русі, а козацько-гетьманська мемуаристика активно розвивалася ще в XVI-XVIII століттях, дослідження мемуарів та джерел усної історії власне як історичних джерел розпочалося значно пізніше – у часи, коли більша частина України перебувала у складі Російської імперії. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття обсяги мемуаристики як масиву літератури суттєво зросли. В ці часи специфікувалася видова природа мемуарів, ширилися їх різновиди, суттєво підвищилася їх роль у фіксації суспільних, культурних та інтелектуальних практик. Саме на кінець цієї доби (20-30-ті роки XIX століття) за твердженням російського історика-джерелознавця Андрія Тартаковського, опублікованим у його монографії «Російська мемуаристика та історична свідомість XIX століття», на території Російської імперії розпочалося дослідження мемуарів та джерел усної історії власне як історичних джерел [29, с.49]. Втім, до другої половини XIX століття дослідження джерел особистісного характеру по суті не відрізнялося від літературної критики. Початок спеціальному вивченню мемуарів дала стаття Петра Пекарського «Русские мемуары XVIII века», надрукована у 4-му, 5-му та 8-му номерах журналу «Современник» за 1855 р. [30, 31, 32]. З того часу мемуари та джерела усної історії повноцінно здобувають статус історичного джерела і стають об'єктом фахового дослідження.

Як стверджує Олексій Ясь [33] мемуаристика, як спеціальна історична дисципліна (галузь) з вивчення мемуарів як комплексу джерел інституціоналізувалася протягом другої половини XIX – початку XX століття. За цей час були вироблені критерії значимості, критики,

класифікації й верифікації мемуарів, а також відповідні приписи археографії щодо їхнього вивчення та публікації.

Від початку розгляду мемуарів як історичних джерел головною проблемою у їх дослідженні стало чітке розрізнення між «достовірним» та «вигаданим», «суб'єктивним» та «об'єктивним», своїм та чужим у викладі авторів, а отже - проникнення до психології його творчості тощо.

За радянських часів побутувало два основні підходи до історико-джерелознавчого вивчення мемуарів та джерел усної історії:

1) утилітарно-прагматичний (спогади розглядалися виключно як носії певної інформації);

2) комплексний (був скерований на вивчення власної історії спогадів як пам'яток суспільної думки в контексті соціокультурного та соціально-психологічного середовища їхнього створення).

Саме комплексний підхід згодом поширився у радянській соціогуманітаристиці 60–70-х років XX століття. За більш ніж півтора століття дослідниками було накопичено значну теоретичну базу з даної проблематики. До недавнього часу проблем дослідження мемуаристики та джерел усної історії у своїй роботі торкалися Ярослав Дашкевич та Степан Макарчук, нині цю проблематику розробляє чимало вчених, зокрема Сергій Білокінь, Ірина Войцехівська, Надія Миронець, Андрій Малик, Руслан Пиріг, Гелінада Грінченко, Тетяна Пастушенко та ряд інших.

Для дослідження подій кінця XX – початку XXI століття надзвичайно близькими до мемуарів окремими об'єктами дослідження є джерела усної історії. Для їх вивчення за ініціативою учасників міждисциплінарної наукової конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія та практика досліджень», що відбулась у Харкові 27-28 жовтня 2006 року, було створено Українську Асоціацію Усної Історії, що створила власний інтернет-сайт [34] та сторінку в соціальній мережі «facebook» [35]. Завдяки

роботі даної Асоціації було опубліковано (в тому числі і на сторінках даного ресурсу) чимало робіт з теорії дослідження джерел усної історії [36; 37].

1.2. Проблематика дослідження мемуарних джерел

Як уже було зазначено на початку нашої роботи під мемуарними джерелами у дослідженні розуміються ті джерела, інформаційна база яких спирається на спогади учасників подій, не зважаючи на спосіб їх фіксації: друкований вигляд, електронна публікація, відеофіксація тощо. Отже, в межі предмету даного дисертаційного дослідження включається відображення діяльності українських націоналістичних політичних рухів кінця ХХ – початку ХХІ століття в окремо опублікованих книгах мемуарів, оприлюднених у комп'ютерній мережі «Інтернет» окремих спогадах, інтерв'ю з учасниками подій, відеоуривки з фіксацією спогадів в усній формі та будь-які інші джерельні матеріали, основою яких є саме спогади учасників.

Мемуарні джерела для порушеної проблематики мають виняткове значення, адже цей різновид джерел на сьогодні є мабуть найбільш значним за інформаційним потенціалом для дослідження саме історії недержавних політичних рухів щодо яких немає можливості повноцінно залучити джерела документальні. Російський історик і археограф Микола Чечулін, який був одним з перших фахових дослідників мемуарів, зазначав, що дослідження цього виду історичних джерел дає можливість не лише отримати знання про події минулого, але й реально зрозуміти перебіг історичних процесів, оскільки кожному поколінню властива своя логіка мислення [38]. Використовуючи мемуарні джерела ми маємо можливість з'ясувати і бачення подій їх учасниками, і їх мотивацію, і нереалізовані плани, і цілий ряд важливих деталей, недоступних для інших видів джерел. Досліджуваними в дисертаційній роботі джерелами не тільки охоплюється унікальний

фактологічний матеріал, але й враження, спостереження, роздуми авторів. Ці джерела дають можливість дослідити колорит, настрої, пафос, поведінку учасників подій, дух часу і навіть внутрішню атмосферу відповідних спільнот.

Але при цьому спогади як джерела, що мають особистісне походження, вимагають додаткового критичного аналізу та залучення для перевірки інших джерел, адже мемуарні джерела є надзвичайно суб'єктивними і тенденційними. Це цілком закономірно, адже обумовлено самою природою походження джерела, що ґрунтується передусім на особистих враженнях автора.

Ще одним недоліком мемуарів, зумовленим їх особистісним походженням, є той факт, що вони нерідко допускають неточності у викладі подій. При цьому час, що розділяє події і їх опис, можуть значною мірою впливати на його дослідження.

Особа автора, його рівень інтелекту, ідеологічні чи релігійні погляди, симпатії та антипатії, навіть риси характеру мають вирішальне значення для точності відтворення інформації в мемуарних джерелах. Дослідник має бути надзвичайно обережним при аналізі цього виду джерел, а особливо при виробленні однозначних висновків про якісь події. При аналізі їх (даних джерел) варто використовувати диференційований підхід, в кожному конкретному випадку враховуючи особистість автора, його погляди і, що найголовніше, - цілі, які він ставив перед собою при написанні спогадів або інтерв'юванні. Найбільш точними мемуарними джерелами прийнято вважати щоденники та листування, які, як правило, писалися одразу ж, «по гарячих слідах». Втім, редагування чи публікація таких джерел може суттєво відрізнятись від оригіналу, тож варто зважати й на це.

Зважаючи на все вищезазначене, при дослідженні мемуарів надважливим є з'ясування особи автора і його біографічних даних. Це має ключове значення аби зорієнтуватися в цілому ряді питань:

- яке відношення має автор до того, про що він пише?
- яка його власна роль у подіях?
- яке його становище, рівень компетентності тощо.

Іншим важливим фактором, який необхідно визначити в процесі дослідження мемуарних джерел – це загальний перебіг подій, зовнішні обставини, у яких описувані події відбуваються, а також обставини, у яких здійснювався запис спогадів про ці події. Отже, в процесі роботи з даними джерелами особливе значення має принцип історизму, тобто надання особливого значення специфічному контексту епохи, географічного розташування, культурних особливостей, історії становлення тощо.

Через всі ці особливості об'єктивна цінність мемуарів та джерел усної історії надзвичайно сильно вар'юється в залежності від особи дослідника. Щодо цього висловлюються різні, інколи навіть прямо протилежні думки. При використанні досліджуваних джерел у історико-дослідницькій практиці спостерігаються найрізноманітніші випадки: від спроб взяти мемуари за основу аж до повної відмови від таких джерел. Обидві крайні тенденції негативно відзначаються на таких «радикальних» дослідженнях. Адже немає сенсу сперечатися з тим фактом, що мемуарні джерела мають надзвичайний (а в умовах, коли інші види джерел повноцінно залучити для дослідження неможливо - визначальний) інформаційний потенціал та інформація, що міститься в них нерідко є унікальною. Втім, без додаткового критичного аналізу достовірність результатів таких досліджень буде сумнівною.

1.3. Пропонована методологія дослідження мемуарних джерел

Для дослідження мемуарів, визначення об'єктивності та достовірності інформації, що вони містять, а також репрезентативності мемуарів найширше прийнято використовувати метод об'єктивного та системного порівняльно-історичного аналізу. Адже без порівнянь та співставлення матеріалів

неможливо встановити динаміку розвитку історичних явищ, розкрити головне і другорядне, з'ясувати значущість досліджуваних подій.

Вже традиційними процедурами у процесі дослідження мемуарів стало попереднє з'ясування авторства та атрибуції відповідних джерел (походження, час та місце творення). Такі процедури включають в себе також окреслення світосприйняття та поглядів автора, рівня його наближеності до описуваних подій або поінформованості про них (відомості з «перших» чи «других» рук), ступеня компетентності й логічності авторських спостережень, суджень, коментарів та узагальнень, досягнення психологічного забарвлення вражень й авторської експресії, спонукальних мотивів мемуарної творчості, вивчення видової, жанрової та стилістичної належності твору, текстологічного і компаративного аналізу тексту, виокремлення певних смислових фрагментів, осмислення інформаційного потенціалу, рівня достовірності, зокрема вирізнення кола доступних джерел тощо.

У сучасній історичній науці мемуарні джерела вивчаються з методологічної перспективи в межах розшарування проблематики в межах поділу на «образ свого» і «образ іншого», а також з обсягу проблем ментальностей, етнічних та соціальних стереотипів, міфів, етнопсихологічного та етносоціологічного аналізу, формацій історії пам'яті тощо. Зокрема, в подібних дослідженнях застосовуються спеціальні методики для вилучення суб'єктивних ціннісних настанов чи суджень, зумовлених етнічними, расовими, релігійними, становими, віковими та іншими стереотипами. У дослідженнях джерел особистісного походження прийнято запроваджувати й новітні верифікаційні процедури. Заразом піддається аналізу жанрова та стильова природа мемуарів.

Отже, спираючись на попередні академічні дослідження, що стосувалися теорії вивчення мемуарних джерел [39; 40] в процесі роботи над дисертаційним дослідженням пропонується наступний методологічний алгоритм вивчення даних джерел:

- 1) вивчення постаті автора, його біографічних даних, світоглядних орієнтирів, ролі у описуваних подіях, рівня компетентності, поінформованості тощо;
- 2) визначення дати творення джерела, а також обставин, в яких це творення відбувалося;
- 3) визначення цілей, які переслідував автор джерела, утворюючи його саме в цих умовах;
- 4) вивчення змісту джерела;
- 5) загальний аналіз достовірності джерела, виходячи з його відповідності перебігу історичних подій;
- 6) порівняльний аналіз змісту джерела з іншими доступними джерелами, інформаційний потенціал яких стосується даної тематики;
- 7) підбиття підсумків щодо достовірності, недостовірності чи часткової достовірності джерела, а також його значення у даному дослідженні.

Таким чином, дослідження виявлених в процесі роботи мемуарних джерел, що відображають діяльність українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття, що складає об'єкт дослідження даної дисертаційної роботи, планується здійснювати у відповідності до методології, що ґрунтується на семи пунктах вищезазначеного алгоритму.

1.4. Джерела дослідження та їх класифікація

Для здійснення повноцінного дослідження мемуарної спадщини українських націоналістів кінця XX – початку XXI століття необхідно здійснити певну класифікацію даних джерел для більш зручного здійснення їх огляду і аналізу інформації, що в них міститься. Так, оприлюднені спогади

українських націоналістів останнього десятиліття минулого століття і першого десятку років століття поточного найбільш доцільно для нашого дослідження розподілити за авторством на:

- мемуари націоналістичних лідерів;
- мемуари рядових учасників рухів;
- мемуари осіб, які націоналістами не є.

Саме такий критерій класифікації варто визначити тому, що особа автора зумовлює рівень компетентності викладеної ним інформації. Лідери є найбільш компетентними авторами, адже умовно кажучи «за посадою» вони мають бути найбільш поінформованими про реальний стан справ, плани (в тому числі і нереалізовані) та перебіг подій. Цю категорію авторів можна додатково розподілити ще за двома критеріями – приналежністю до певного руху (згуртованого навколо УНА, ДСУ, СНПУ) та рівнем лідерства (всеукраїнський, регіональний, локальний). Рядові активісти, як правило, мають (чи мали на час участі у подіях) значно менший обсяг інформації, ніж організаційні лідери, втім вони як правило можуть бути більш поінформованими у деталях на певному («своєму») відтинку діяльності. Дрібнити авторів-рядових за критерієм приналежності до певного політичного руху немає сенсу, адже на сьогодні оприлюднені тільки мемуари активістів УНА-УНСО. Втім, авторів-рядових цілком можна розподілити за критерієм анонімності на авторські спогади, спогади анонімів та спогади, які опубліковані у вигляді художніх творів (специфіка яких є своєрідною).

Дві вищезазначені категорії авторів (особливо перша – лідери націоналістів) є найбільш схильними до суб'єктивного та політично заангажованого опису чи оцінки подій. При цьому остання похибка (політична заангажованість), як правило, найменш притаманна третій категорії авторів – стороннім спостерігачам, до яких в даному разі можна цілком обґрунтовано застосовувати термін «ненаціоналісти». Дані мемуари

варто дослідити у тій частині, що стосується їх інформаційного потенціалу з тематики діяльності українських націоналістичних політичних рухів кінця ХХ – початку ХХІ століття. Ця категорія, як правило, є найменш компетентною щодо історії націоналістичних політичних рухів, втім зумовлена цим певна відстороненість дає можливість критично оцінити інші джерела шляхом порівняння. «Ненаціоналістичні» мемуари можна розподілити за формою фіксації (зафіксовані письмово та у відеоформаті), а ті в свою чергу – за авторами (за авторством учасників військових конфліктів та за авторством учасників акції «Україна без Кучми»).

У відповідності до зазначеної класифікації українські націоналістичні мемуарні джерела ми й будемо розглядати в дослідженні.

Як зазначалося вище, в процесі дослідження вдалося віднайти мемуарні джерела за авторством лідерів всіх трьох досліджуваних рухів, хоча формат даних джерел вар'юється від окремих друкованих збірок спогадів до «мемуарних частин» у окремих опублікованих статтях чи інтерв'юванні.

Найбільш об'ємний масив мемуарних джерел сформували лідери УНА-УНСО. Його складають дві окремо надруковані (обидві навіть кілька разів перевидані) книги спогадів (збірка «Війна в наповні» [41; 42; 43], упорядкована колишнім Провідником УНА-УНСО Д.Корчинським та референтом УНА-УНСО з мілітарної розбудови В.Артеменком та «Спогади сотника Устима», мемуари командира експедиційного корпусу УНСО «Арго» В.Бобровича [27]) та інтерв'ювання (зафіксовані на відео групі спогади ветеранів «Арго», де більша частина матеріалу належить теж В.Бобровичу [44] та спогади голови Черкаського (1991-1994 роки) і Донецького (1995-1996 роки) осередку УНА-УНСО Р.Зайченка [45] (цікава для дослідження частина даних спогадів стосується саме періоду очолення ним даних осередків, не зважаючи на те, що пізніше Р.Зайченко обійняв посаду голови виконкому партії). Той факт, що лідери УНА-УНСО у своїх мемуарах описують здебільшого одні й ті самі події партійної історії, дає нам

можливість здійснювати повноцінний порівняльний аналіз всього масиву мемуарних джерел лідерів УНА-УНСО, особливо зважаючи на те, що на час написання мемуарів лідери були між собою у конфронтації.

Спогади лідерів ДСУ є значно скромнішими за мемуарний масив УНА-УНСО. Це загалом є закономірним з огляду на масштаби діяльності даних рухів. До мемуарних джерел за авторством лідерів ДСУ варто віднести упорядковану й окремо опубліковану Р.Ковалем збірку спогадів З.Красівського, співзасновника і першого партійного співголови [46], опубліковані у вигляді інтерв'вань спогади самого Р.Ковалю, який очолював ДСУ у 1994-2003 роках [47; 48] та так само опубліковані спогади О.Черненка, заступника голови ДСУ і лідера Запорізького осередку партії [49]. Ці мемуари складніше піддаються критичному аналізу, адже Р.Коваль по суті є автором трьох з чотирьох джерел, а здійснювати порівняльний аналіз даних мемуарів з іншими джерелами вкрай складно. Втім, їх цінність є безумовною, адже по суті це є одні з вкрай небагатьох джерел по історії ДСУ.

Спогади лідерів СНПУ складають найменший за обсягом масив мемуарів. Це два інтерв'ювання лідера СНПУ Я.Андрушківа [50; 51] та три статті-спогади О.Вахнія, керівника Київського осередку СНПУ у 1995-1997 роках [52; 53; 54]. На відміну від інтерв'ювань лідера ДСУ, які здійснювалися його соратниками чи прихильниками, інтерв'ю з лідером СНПУ готували загалом незаангажовані журналісти, що позитивно впливає на рівень об'єктивності джерел. Статті ж О.Вахнія, який на момент написання спогадів вже не був членом СНПУ і навіть знаходився у конфронтації з іншими її лідерами, також сприяє критичному аналізу попереднього джерела (мемуарів Я.Андрушківа). Втім спогади самого О.Вахнія піддати критичному аналізу складніше.

Як вже зазначалося вище мемуаристика авторів-рядових на сьогодні сформована лише представниками УНА-УНСО. Наразі це опубліковані у різному вигляді (друкованому та електронному) авторські спогади І.Мазура

(цікава для дослідження частина даних спогадів стосується саме періоду, коли І.Мазур був рядовим стрільцем, не зважаючи на те, що пізніше він обійняв посаду голови виконкому партії) [55; 56], Ю.Колесника [57], В.Мамалиги [58; 59; 60], В.Ущатовського [61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77], В.Мирончука [78; 79; 80] та спогади анонімних стрільців УНСО, опубліковані на сайті УНА-УНСО (під проводом Андрія Шкіля) [81; 82] та на їх власних інтернет-сторінках [83; 84; 85], а також анонімні спогади «чеченського» ветерана УНСО [86]. Більша частина цих спогадів стосуються найбільш яскравої сторінки історії УНА-УНСО – участі у військових діях на пострадянському просторі. Це дає додаткові можливості для порівняльного аналізу даних джерел. Окремим видом мемуарних джерел є спогади, опубліковані у вигляді художніх творів – «kavkaz.ua» А.Миронюка (опубліковано у паперовому вигляді у видавництві «Зелений Пес») [22] та «Ми з УНСО» (опубліковано без зазначення автора лише в електронному вигляді на офіційному сайті Української Національної Асамблеї (під Проводом А.Шкіля)) [87]. Які також стосуються здебільшого військової теми в історії руху.

«Ненаціоналістичні» мемуари як вже зазначалося вище варто класифікувати за формою (письмові та зафіксовані у відеоформаті) та тематикою (військові спогади та спогади про кампанію «Україна без Кучми»). Зазначена тематика також дає додаткові можливості для порівняння між «ненаціоналістичними» та різними видами «націоналістичних» спогадів, що збільшує можливості для визначення достовірності чи недостовірності інформаційного потенціалу джерел.

Письмові спогади «ненаціоналістів», як зазначалося вище, представлені мемуарами за авторством учасників військових конфліктів (спогади Є.Медведьєва, Г.Сухумі, М.Шатурова, Р.Фарукшина, Р.Бзікадзе) [88; 89; 90; 91; 92] та учасників акції «Україна без Кучми» (документально-мемуарна збірка «Справа 9-го березня», упорядкована і видана І.Чемерис, спогади

учасників УБК, зібрані у статті П.Солодько, стаття-спогад В.Чемериса) [25; 93; 94].

«Ненаціоналістичними» ж відеоспогадами є матеріали з документальних фільмів «Тіні війни» Г.Гонгадзе [95]; «Обличчя протесту» А.Шевченка [96] та «Війна під чужими знаменами» телеканалу РЕН-ТВ [97].

Саме у відповідності до вищезазначеної класифікації ми пропонуємо здійснити детальний огляд української націоналістичної мемуарної спадщини кінця XX – початку XXI століття.

Висновки до Розділу I.

В процесі огляду теоретико-методологічних проблем дослідження мемуарних джерел було розглянуто генезу даних досліджень, визначено і проаналізовано наявні проблеми дослідження, а також, на основі даного аналізу було запропоновано методологію дослідження, що на думку автора є найбільш прийнятною для даної роботи.

Було виявлено, що починаючи з другої половині XIX століття і до сьогодення вивченням цього виду історичних джерел займається цілий ряд дослідників, результатом чого стали значні напрацювання у теорії дослідження порушеної проблематики.

Щодо основних проблем у вивченні мемуарів, було визначено основний недолік даного виду джерел – їх суб'єктивність та тенденційність, що зумовлені особистісним походженням джерела. Поряд з цим було виявлено і головну перевагу спогадів – унікальний характер їх інформаційного потенціалу, що містить не тільки фактологічні дані, але й відображає цілий ряд моментів, що абсолютно недоступні для інших джерел – передачу світоглядних орієнтирів, чуттєвих характеристик, мотивації та інших елементів внутрішнього авторського бачення. У відповідності до цього

мемуари визначені унікальним історичним джерелом, яке для дослідження потребує додаткового критичного аналізу й уваги на особистість автора.

Спираючись на наявний теоретичний багаж, підготовлений дослідниками-попередниками, зважаючи на природу досліджуваних джерел та проблеми, наявні при їх дослідженні, автором запропонована методологія вивчення даного виду джерел, що складається з семи дослідницьких етапів, спираючись на вивчення особи автора, атрибуцію джерела та порівняльно-історичний аналіз інформації, що міститься в ньому. Для початку роботи за вищезазначеною методикою мемуарні джерела з теми дослідження були класифіковані у відповідності до критерію авторства: спогади націоналістичних лідерів, спогади рядових активістів та спогади осіб з-поза меж націоналістичних рухів.

РОЗДІЛ II: Спогади лідерів українських націоналістів як основні джерела до історії українських націоналістичних політичних рухів

2.1. Мемуари лідерів УНА

2.1.1. Збірка спогадів «Війна в наповпі» - джерело партійної історії УНА-УНСО у 1991-1997 рр.

Хронологічно першими опублікованими мемуарами українських націоналістів кінця XX ст. була збірка, укладена й видана колишнім Провідником УНА-УНСО Дмитром Корчинським і колишнім активістом УНА-УНСО В'ячеславом Артеменком. Ця збірка у друкованому вигляді з'явилася на книжних полицях Києва наприкінці 1997 року під назвою «Війна в натовпі: наш досвід політичного насильства». Видання містило 184 сторінки, видавництво не вказувалося [42]. У 1999 році збірку (цього разу в кількості 382 сторінок) було перевидано у видавництві «Амадей» [41]. Крім того, Д.Корчинським збірку згодом було перекладено на російську мову, доповнено передмовою і видано у Смоленську [43].

«Війна в натовпі» вперше вийшла друком у складні для УНА-УНСО часи. У 1997 році (рік її першого видання) посаду Провідника УНА-УНСО лишив Дмитро Корчинський (один зі співавторів збірки). Тож вона (збірка) була сприйнята читачами виключно як мемуари власне Корчинського. А з огляду на те, що колишній Провідник УНА-УНСО збірку доповнив цілим рядом власних світоглядних роздумів, видання від самого початку було сприйняте як політико-філософська публіцистика і в якості джерела до історії УНА-УНСО не розглядалася. Єдиною джерелознавчою розвідкою, в якій згадується дана збірка є стаття Владислава Мирончука «Про літературні тенденції УНА-УНСО», оприлюднена 26 грудня 2009 року на офіційному сайті політичної партії «Українська Національна Асамблея», офіційного юридичного «нащадка» УНА-УНСО [41]. Але жодного належного аналізу

даної збірки Мирончуком здійснено не було. Корчинський Мирончуком називається єдиним автором збірки, «літератором і шоуменом», який намагався монополізувати мемуарну спадщину УНА-УНСО. Навіть більше – з контексту розвідки Мирончука неможливо зрозуміти чи визнає він «Війну в натовпі» джерелом для дослідження історії УНА-УНСО взагалі. Тож для досягнення мети нашої роботи необхідно здійснити детальний опис змісту «Війни в натовпі» та проаналізувати інформацію, яку містить збірка, визначивши таким чином її інформаційний потенціал.

«Війна в натовпі» являє собою збірку спогадів 11 активістів УНА-УНСО. За реальними іменами й прізвищами вказані четверо авторів (Дмитро Корчинський, Валерій Бобрович, Владислав Дощ та Олександр Поліщук). Троє авторів вказані тільки за організаційними псевдонімами («Славко», «Білий», «Шкіпер»), але у всіх трьох випадках їх ідентифікація не складає проблеми і їх імена є загальновідомими («Славко» - В'ячеслав Артеменко, «Білий» - Олександр Музичко, «Шкіпер» - Володимир Ущатовський). Ще троє авторів вказані за організаційними званнями і псевдонімами (полковник Боровець, хорунжий Вашек, ройовий Явір), їх ідентифікація не така очевидна. Ще один автор позначений як «анонім». Його з контексту спогадів ідентифікувати неможливо.

Що ж до організаційного відношення авторів (від чого безсумнівно залежить їх компетентність), то принаймні четверо з них є загальновідомими керівниками УНА-УНСО:

- Дмитро Корчинський (у 1991-1994 роках – Заступник Провідника, а у 1994-1997 – Провідник УНА-УНСО, хоча реальним керівником УНА-УНСО Корчинський був з 1991-го по 1997-й);
- В'ячеслав Артеменко (організаційний псевдонім - «Славко», референт УНА з мілітарної розбудови [98]);

- Валерій Бобрович (організаційний псевдонім - «Устим», учасник війни в Абхазії на боці грузинських військ, командир експедиційного корпусу «Арго» [27]);
- Олександр Музичко (організаційний псевдонім - «Білий», учасник війни в Чечні на боці чеченських сепаратистів, голова Рівненського обкому УНА [99]).

Владислав Дош і Олександр Поліщук є маловідомими активістами УНА-УНСО, але з контексту їх спогадів стає зрозуміло, що перший у 1996 році був учасником війни в Чечні на боці чеченських сепаратистів, а другий приймав участь у масових заворушеннях в Мінську 26 квітня 1996 року.

Володимир Ущাপовський-«Шкіпер» також є маловідомим за межами організаційного середовища УНСО активістом. 26 листопада 2011 року на офіційному сайті УНА він розпочав публікацію власних спогадів [61], що підтверджують його незначну роль в організаційних процесах в середині УНА-УНСО і змальовують його технічним спеціалістом УНСО (артилеристом).

Щодо авторів, які зазначені за званнями і псевдонімами, то з самої наявності у них «УНСОвських» звань можна зробити висновки, що вони у середині 1990-х років були старшинами та підстаршинами УНСО. Принаймні двоє з них (хорунжий Вашек і ройовий Явір) були бійцями експедиційного корпусу «Арго» і відповідно учасниками грузино-абхазького конфлікту. Їх більш розширені спогади про участь у бойових діях були включені до книги мемуарів В.Бобровича «Щоденник сотника Устима: як козаки Кавказ воювали» [27].

Надзвичайно цікавим автором спогадів є особа, зазначена у збірці як «анонім». У своїх спогадах він неодноразово згадує обставини функціонування органів державної безпеки зсередини, оповідає про обставини, які могли бути відомі тільки працівникам спецслужб. Складається враження, що «анонім» свого часу був працівником саме цих органів (КДБ

УРСР чи СБУ). Але, як вже згадувалося ідентифікувати його, принаймні з контексту спогадів, не можливо. Очевидно він дійсно був працівником спецслужб та саме цим і зумовлена надмірна «анонімність» його спогадів.

У відповідності до історичної хронології подій збірку розподілено на 6 наступних розділів: «Імперія, яку ми втратили», «Перебудова», «УНСО», «Абхазія. Епопея «Арго»», «Подорожі», «Між Чечнею і Білорусією».

Збірка закінчується епілогом за авторством Дмитра Корчинського, де він пояснює причини свого виходу з лав УНА-УНСО (зміна формату діяльності з військово-політичного на партійно-парламентарний, «моральне старіння» членства, яке відтепер не здатне на революційну діяльність). У епілозі також подано тексти промови Корчинського на II надзвичайному з'їзді УНА (він же XIV з'їзд УНА-УНСО) та «Зречення» (що зі слів його автора було надруковане у газетах як оголошення про вихід Провідника з УНА-УНСО) [41, с. 380-382]. Отже, епілог збірки висвітлює погляд Корчинського на його вихід з УНА-УНСО.

На відміну від епілогу перший розділ збірки («Імперія, яку ми втратили») є набагато менш інформативним для дослідження історії УНА-УНСО. Він містить спогади трьох колишніх військовослужбовців Радянської армії про їх службу, висвітлюючи процеси морального розладу у Збройних Силах СРСР у 1970-1980-х роках. Це спогади Валерія Бобровича (був радянським військовим радником під час війни у В'єтнамі), полковника Боровця (служив у окремій інженерно-випробувальній частині на Байконурі) та Дмитра Корчинського (проходив строкову службу в учбовій частині під Ригою).

У другому розділі збірки («Перебудова») містяться спогади Дмитра Корчинського, В'ячеслава Артеменка та «аноніма» про відповідний історичний період (друга половина 1980-х). Даних про історію власне УНА-УНСО цей розділ також не містить, але в ньому є цікаві відомості з історії українських організацій кінця 1980-х, «передісторія» УНА-УНСО.

Особливо цікаві в цьому плані спогади Д.Корчинського. Він згадує про те, що «Український культурологічний клуб» (фактично перша українська національно орієнтована організація тих років, створена в Києві влітку 1987 р.) дійсно проводив виключно культурологічну діяльність, а владні структури, які розпочали проти УКК ідеологічну кампанію в газетах, самі сприяли збільшенню популярності клубу, хоча радикальних чи націоналістичних елементів в ньому не було [41, с. 84]. Більш радикальною і більш молодіжною організацією Корчинський називає студентський націоналістичний гурток «Громада», який утворився на початку березня 1988 року у гуртожитку фізичного факультету Київського університету. Але після того, як восени 1988 року Корчинський розпочав кампанію проти військових кафедр у вишах і спробував перетворити «Громаду» зі студентського гуртка на революційну організацію, вона розпалася [41, с. 92]. Тоді ж (восени 1988 року) Корчинський вступив в Українську Гельсинську Спілку, але її діяльність від початку він вважав малоперспективною. Цікаві відомості подає Корчинський і про утворення Київської Спілки Української Молоді. Очоливши процес утворення СУМ в Києві, він розпочав ідеологічний вишкіл націоналістичної молоді у себе вдома. Таким чином було виховане деяке «сміливе організаційне ядро», яке потім неодноразово досить ефективно проявляло себе у фізичних протистояннях з міліцією та у маневруванні натовпами [41, с. 98].

У спогадах В.Артеменка («Славка»), поданих в першому розділі збірки, містяться відомості про смолоскипний марш у Львові 30 червня 1990 року. Автор згадує, що до цієї акції ретельно готувалися. Близько трьох сотень учасників маршу напередодні пройшли триденний військовий вишкіл у лісах Тернопільщини, тренуючи групові дії, перешикування, прорив строїв противника. Заплутуючи радянські спецслужби, які активно протидіяли організації українських національно орієнтованих заходів, організатори подали до місцевого КДБ завідомо неправдивий маршрут маршу, щоб

завадити попередньому перекриттю вулиць міліцією [41, с. 130]. Органів держбезпеки стосуються і спогади «аноніма». Зокрема він зазначає, що КДБ вважало «розробку» Д.Корчинського перспективним напрямком своєї розвідної роботи [41, с. 103].

Третій розділ («УНСО») висвітлює історію УНА-УНСО на першому етапі свого існування – від літа 1991 року до зими 1992/1993 років. В цьому розділі Д.Корчинський докладно розповідає про утворення УНСО. За його словами 19 серпня 1991 року він з кількома своїми людьми приїхав з Києва у Львів, де на квартирі одного з активістів було облаштовано штаб. В цей день націоналістами серед військовослужбовців було розповсюджено привезену з Києва людьми Корчинського газету «Капітуляція», а самим Корчинським було написано і зачитано осередкам УМА (організаційного попередника УНА) по телефону наказ та інструкцію про створення підрозділів УНСО. Заклики до вступу в УНСО розпочали вивішуватися в людних місцях, у Львові було розпочато роботу по організації масового страйку [41, с. 132]. Але з Москви прийшла інформація про закінчення путчу ДКНС, що згорнуло мобілізаційну і страйкову роботу УНСО.

Цікавий момент висвітлює Корчинський і щодо формального керівництва УНА-УНСО у 1991 році. Він зазначає, що УНА і УНСО мали спільне керівництво, маючи за головнокомандувача Юрія Шухевича. Але Шухевич був лише формальним керівником, символом спадковості поколінь, «за весь час свого перебування в лавах УНА-УНСО він не прийняв жодного рішення». І з того часу (1991 рік) у організації встановилася фактично диктатура Корчинського [41, с. 138].

Далі автор досить детально описує найбільші акції УНА-УНСО у 1991-1992 роках: протиборство з проросійськими гуртками в Києві (восени 1991-го), протистояння комуністичній демонстрації (07 листопада 1991-го), поїздка УНА-УНСО спеціально закупленим потягом через Одесу і Херсон до Севастополя (лютий-березень 1992 року), спроба захоплення Києво-

Печерської Лаври (18 червня 1992 року), захист «афганського будинку» на Печерську (листопад 1992 року).

Наступною темою спогадів Корчинського є участь УНСО в Придністровському конфлікті. Але більш цікаві по цій тематиці спогади «Славка», що мали підзаголовок «форт Рашків». В.Артеменко займався вишколом бійців УНСО в Придністров'ї, а також командував тиловою базою в Рашкові. «Славко» зазначає, що УНСО в Придністров'ї комплектувалося не тільки за рахунок добровольців, але також кадрами дезертирів української армії (автор особисто згадує одного матроса, що дезертирував з Одеси, і двох солдат-дезертирів з військової бази в Умані). Найбільш цікавим моментом зі спогадів В.Артеменка є спроба створити «визволену зону» в підпорядкуванні УНСО на територіях північніше Рибниці (влітку 1992 року). Спроба «державного перевороту» в Придністров'ї, в якій взяло участь 80 стрільців УНСО, була невдалою. Підрозділи УНСО в Рашкові та Кам'янці були роззброєні [41, с. 140-144].

Д.Корчинський закінчує цей розділ збірки спогадами про переговори щодо відправки стрільців УНСО у зону грузино-абхазького конфлікту. Цікаво, що автор згадує про неприйняту УНА-УНСО пропозицію абхазької сторони конфлікту взяти участь у війні на їх боці [41, с. 180].

Більшість спогадів четвертого розділу збірки («Абхазія. Епопея «Арго»»), як видно з назви розділу стосуються дій експедиційного корпусу УНСО «Арго» у грузино-абхазькому конфлікті. Так, В.Бобрович, що, як згадувалося вище, був командиром «Арго», згадує, що підрозділ УНСО був спрямований на Кавказ за домовленістю не з грузинським урядом, а з партією «Громадянський Конгрес Грузії». Спочатку планувалося, що стрільці УНСО будуть дислокуватися в Поті і відіграватимуть роль військових радників. Їх завданням мало стати формування підрозділу морської піхоти. Планувалося, що «Арго» розгорнеться до півсотні. Підрозділ було дислоковано в районі Сухумського маяка, а пізніше – передислоковано у

гори, в межиріччя річок Західна і Східна Гуміста [41, с. 181-185]. Ройовий Явір доповнює спогади В.Бобровича описом триденних боїв за Шрому. Він підтверджує, що сили «Арго» у цьому бою становили півсотню стрільців [41, с. 196].

Цікавим у спогадах українських ветеранів грузино-абхазької війни є і згадки про дисциплінарно-ієрархічні відносини в УНСО. Так, хорунжий Вашек згадує, що радянські військові звання при вступі в УНСО не враховувалися, але радянські офіцери, як правило, завдяки вже набутим здібностям легко дослужувалися до старшинських посад в УНСО, як приклади вказує себе і В.Бобровича [41, с. 201]. Д.Корчинський згадує про наявність в УНСО фізичних покарань, які мали вигляд биття палицями по спині. Як зауважує автор це було традиційним покаранням в УПА і носило назву «буки». Покараний мав дякувати «за науку» екекатору.

Далі Д.Корчинський згадує «наслідки» абхазької кампанії – репресії проти організації в Україні. Як стверджує Провідник УНА-УНСО Верховною Радою України було прийнято підготовлені СБУ зміни до кримінального кодексу (введена кримінальна відповідальність за найманство), спрямована виключно проти стрільців «Арго». В процесі цих репресій спецпідрозділом міліції було зірвано вишкіл УНСО на Лисій горі в Києві, заарештовано його учасників. У офісі і квартирах лідерів УНА-УНСО були проведені обшуки. 8 заарештованих УНСОвців потрапили до Лук'янівської в'язниці. Д.Корчинський вважає, що метою цих репресій було зірвання передвиборчої кампанії УНА-УНСО 1994 р. [41, с. 202-204].

Спогади, зібрані у п'ятому розділі («Подорожі») здебільшого стосуються зовнішньополітичних зв'язків УНА-УНСО у 1990-х роках. Д.Корчинський описує подорож делегації УНА-УНСО із собою на чолі в Нагірний Карабах у справі льотчика Біляченка, який був українцем за національністю, але приймав участь у військовому конфлікті на азербайджанському боці. Біляченко потрапив у вірменський полон і був

присуджений до страти, але завдяки зусиллям УНА-УНСО смертну кару йому замінили довгим терміном ув'язнення [41, с. 211].

Але найбільш тісними були зв'язки УНА-УНСО з грузинськими урядовими колами і грузинськими політичними лідерами. Так, і Д.Корчинський, і В.Артеменко неодноразово згадують про дружні і ділові зустрічі лідерів УНА-УНСО з Джабою Іоселіані та Тенгізом Кетовані. Як стверджує Артеменко, саме Кетовані познайомив Корчинського з емісарами лідера курдських сепаратистів Абдули Аджалана. Це згодом призвело до відправки делегації УНА-УНСО (у складі якої був В.Артеменко) на нелегальні переговори до Курдистану. Як відомо, ці переговори нічим не закінчилися, але цікавим фактом є згадка В.Артеменка про те, що під час прибуття делегації УНА-УНСО до Курдистану в курдській міліції вже служило троє УНСОвців, колишніх стрільців «Арго» [41, с. 223].

Надзвичайно цікавими є спогади Олександра Музичка («Білого»). Вони стосуються прибуття українських добровольців в Чечню у грудні 1994 року. Як стверджує «Білий» спочатку дістатися територій, контрольованих чеченськими сепаратистами, планувалося двома групами – перша мала йти через Баку і Дагестан, а друга – через Тбілісі і Абхазію. Як стверджує О.Музичко про це УНА-УНСО мали домовленості з урядами Грузії та Азербайджану. «Білий» очолив першу групу, з якою дістався в Баку. Там група деякий час мешкала на одній квартирі з 12 турецькими студентами (чеченцями за національністю), які мали дістатися зони конфлікту за сприяння турецької організації «Сірі вовки». Але жодна з груп так і не змогла подолати південних кордонів Росії. Згодом обидві групи потрапили в зону конфлікту з півночі, з самої території РФ, так виявилось набагато простіше [41, с. 224-226].

Другий блок спогадів Д.Корчинського в п'ятому розділі збірки стосується діяльності УНА-УНСО в Україні у середині 1990-х років. Як стверджує Провідник, у 1994 році Ю.Шухевич «не захотів більше вважатися

головою УНА», тож Корчинський призначив на цю посаду Олега Вітовича, бо той «мав більш представницький вигляд» [41, с. 223].

Далі оповідь стосується подій 18 червня 1995 року, коли у центрі Києва відбулася масова бійка стрільців УНСО з міліцією під час поховання патріарха Володимира. Як стверджує Корчинський, з боку УНА-УНСО у цій бійці приймало участь близько двохсот чоловік. І цих сил вистачило на півтори хвилини активного спротиву.

Спогади ройового Шкіпера стосуються війни в Югославії на початку 1990-х. З контексту видно, що Шкіпер приймав участь у цьому конфлікті на сербському боці. Але текст не дає ніяких підстав припускати, що він це робив від імені УНСО чи за завданням УНСО. Очевидно його участь у конфлікті відбувалася у приватному порядку. Підстав припускати, що УНА-УНСО налагоджувало якісь зв'язки з Сербією чи іншими учасниками балканських війн початку 1990-х років, дана збірка не дає. В.Артеменко стверджує, що «балканські походи дали УНСО багато здібних розвідників і нелегалів». З цього можна зробити висновок, що принаймні кілька українців-учасників бойових дій в Югославії, по поверненні в Україну ставали до лав УНА-УНСО [41, с. 267-268].

Останній, шостий розділ збірки («Між Чечнею і Білорусією») стосується історії УНА-УНСО у 1996-1997 роках.

Спогади Владислава Доща стосуються участі УНСО у війні в Чечні. В.Дош був у складі кулеметного розрахунку, який складали українці у комендантському взводі чеченського гарнізону «фортеці» Бамут. Найцікавішим моментом спогадів В.Доща є плани УНА-УНСО щодо отримання контролю за дорогою між Грузією і Чечнею. Тут планувалося створити «вільну зону», контрольовану тільки УНСО (аналогічно придністровським планам, згадуваним вище В.Артеменком). Тут планувалося облаштувати базу УНСО, постійно тримати військовий контингент і «ховати» тих бійців, які в Україні знаходилися б в розшуку. Це

планувалося здійснити за допомогою чеченського польового командира Салмана Радуєва, навколо якого влітку 1997 року був сконцентрований весь контингент УНСО в Чечні. Але цим планам не судилося збутися через погіршення стану групи Радуєва. В.Дош згадує, що станом на літо 1997 року у групі Радуєва було близько 30 стрільців УНСО. Втрати українців у Чечні В.Дош оцінює всього у 2 бійця. При чому одним із них був пропалий без вісти Віталій Шевченко, який прибув у Чечню для переговорів про обмін російських полонених на заарештованих у Білорусії бійців УНСО [41, с.302-305].

Щодо участі УНА-УНСО у подіях в Мінську 26 квітня 1996 року, то про ці події згадують Олександр Поліщук і Дмитро Корчинський. З їх спогадів можна вивести загальний перебіг цих подій. У Мінськ було відправлено кілька груп (всього Д.Корчинський оцінює кількість у кілька десятків, О.Поліщук згадує, що в Мінськ прибуло 62 члени УНА-УНСО), одну групу було заарештовано ще до приїзду в Мінськ і депортовано назад до України. Очолював звідну групу УНСО курінний Соловей (відставний радянський майор, ветеран Афганістану, Чорнобиля, Придністров'я, Абхазії, Чечні). УНСОвці в Мінську очолили протестуючий натовп і перевернули дві міліцейські машини. По закінченні мітингу курінний Соловей і ще шестеро УНСОвців були заарештовані. У цій темі є надзвичайно цікавим спогад Д.Корчинського про те, як активісти УНА-УНСО заплатили кілька сотень доларів приватній радіостанції у Львові, яка почала транслювати на Білорусь фальшиві урядові повідомлення. Ця «радіоатака» була згодом припинена СБУ [41, с. 321-324].

Спогади ройового Явора стосуються участі УНСО в зоні грузино-абхазького конфлікту у 1998 році. Цього разу керівництво УНА-УНСО отримало пропозицію від командування прикордонних військ Грузії. Пропонувалося сформувати окрему бригаду «для лісових робіт». Чисельність бригади складала трохи більше вісьмидесяти стрільців. Д.Корчинський та

В.Бобрович пропонували грузинському керівництву власними силами ліквідувати абхазський анклав у Ткварчелі, але ті відмовилися. У автора (Явір) складалося враження, що участь українських добровольців грузинська сторона використовує для якогось дипломатичного тиску на Росію, адже різні чини з грузинського командування повсякчас намагалися фотографуватися зі стрільцями УНСО. Головною задачею українських добровольців було забезпечення коридору з Чечнею через Казбегі. Тут Явір підтверджує спогади В.Доша про спробу створити «вільну зону» УНСО на Кавказі, розповідаючи про те, що керівництво УНСО планувало поступово взяти повний контроль над ущелиною у свої руки, позбувшись впливів грузинського керівництва. В разі погіршення відносин з грузинами УНСО мало змогу цим шляхом вийти в Чечню, а у випадку погіршення справ українського контингенту в Чечні – він міг вийти цим перевалом в Грузію [41, с.334-335].

Спогади полковника Боровця стосуються його виїзду восени 1997 року в Махачкалу, де були заарештовані десять бійців УНСО, які поверталися з війни в Чечні. Заарештованих на диво легко вдалося «викупити» у керівника приймальника-розподільника.

Цікавими є і спогади «аноніма» (мали підзаголовок «Абхазія з іншого боку фронту»), у яких згадуються неприйняті грузинами пропозиції Корчинського щодо ліквідації абхазького президента Ардзінби і керівників його уряду шляхом вчинення терористичного акту [41, с. 367].

Отже, шляхом детального опису спогадів, які складають збірку «Війна в натовпі», аналізу їх змісту і оцінки інформаційного потенціалу, можна зробити певні висновки щодо значення даної збірки як джерела для дослідження історії УНА-УНСО та новітньої історії кінця ХХ ст.

«Війна в натовпі» однозначно є унікальним історичним джерелом, яке описує історичні події, більшість офіційних даних про які все ще не підлягає розголошенню. Щодо певної упередженості у трактуванні багатьох

історичних подій, яку закидають авторам збірки, то вона об'єктивно має місце. Але певний рівень суб'єктивності притаманний будь-яким спогадам, тож очікувати від авторів мемуаристики стовідсоткової об'єктивності по суті не варто. Але «Війна в натовпі» містить не тільки відверто необ'єктивні, але й «недоговорені» моменти. Це можна пояснити політичною заангажованістю авторів і об'єктивною неможливістю висвітлення ними деяких подій через актуальну й сьогодні загрозу кримінального переслідування. Але практично всі фактичні дані, які наводяться у збірці не суперечать загальновідомому плинові історичних подій, а навпаки доповнюють його. Інформація з даної збірки спогадів у більшості підтверджується більш пізніми за публікацією спогадами активістів УНА-УНСО – «Щоденник сотника Устима» В.Бобровича [27], «Гаряча осінь 1993-го» В.Ущатовського [61], «Операція Арго» Ю.Колесникова [57]. Спогади також містять унікальні відомості не тільки про внутрішні і зовнішні аспекти діяльності УНА-УНСО, але й про надзвичайні плани цієї формації. Унікальність даних відомостей зумовлена тим, що автори були не просто активістами УНА-УНСО, але й відігравали у цій організації ключові ролі. До того ж збірка містить цілий ряд надзвичайно цікавих моментів, які дозволяють поглянути на деякі сторінки вітчизняної та світової (від Балкан і Кавказу до Білорусії і Курдистану) новітньої історії очима бійця УНСО.

Отже, «Війна в натовпі» однозначно є важливим і багато в чому унікальним джерелом для дослідження не тільки історії УНА-УНСО, але й історії кінця XX століття взагалі (і не тільки вітчизняної). Між тим значення збірки також не варто переоцінювати, адже спогади носять багато в чому суб'єктивний характер. Втім, публікація даної збірки вже спонукала до оприлюднення своїх мемуарів іншими учасниками тих подій (вже згадувані «Щоденник сотника Устима» В.Бобровича, «Гаряча осінь 1993-го» В.Ущатовського, «Операція Арго» Ю.Колесникова та інші), комплексний

аналіз яких дозволяє більш детально дослідити ці безперечно цікаві сторінки вітчизняної та світової історії.

2.1.2. Спогади В.Бобровича – джерело військової історії УНА-УНСО

Книга командира експедиційного корпусу УНСО Валерія Бобровича під назвою «Щоденник сотника Устима: як козаки Кавказ воювали» вийшла друком у 2010 році у видавництві «Зелений пес». Протягом 2010 року пройшла ціла низка презентацій книги спочатку у Києві (10 березня у Культурно-мистецькому центрі Києво-Могилянської академії та 9 квітня на V-му Весняному київському книжковому ярмарку), потім – у Луцьку, Дніпропетровську, Львові, Трускавці, Дрогобичі, Одесі, Житомирі [100]. Практично одразу ж після виходу в світ книга зацікавила багатьох істориків-любителів. Так, ветеран УНСО Володимир Ущатовський написав офіційний прес-реліз до презентацій книги [101], а відомий журналіст і редактор сайту «Історична Правда» Вахтанг Кіпіані зробив огляд книги на редагованому ним електронному виданні [102].

«Щоденник сотника Устима» по своїй формі щоденником не є. Спогади не тільки не є поденним записом подій, але взагалі викладені хронологічно непослідовно. У викладі В.Бобровича постійно перемішуються події 1993, 1997 і 2001 років, до того ж додаються спогади про власну службу у торговельному флоті СРСР, участь у військових діях у В'єтнамі та короткі огляди історії Західного Кавказу. Крім спогадів В.Бобровича (саме він і є сотником, а згодом курінним УНСО, що носив псевдонім «Устим») під обкладинкою книги зібрані спогади ще кількох учасників тих подій – ройового Рути, поручника (згодом хорунжого) Пілігрима та хорунжого Вашека, які у загальний перебіг подій вписуються досить органічно і багато в чому доповнюють матеріали В.Бобровича. Окрім 11 розділів основного тексту до «Щоденника сотника Устима» додані:

- передмова до книги за авторством надзвичайного і повноважного посла Грузії в Україні (у 2000-2007 роках) Грігола Катамадзе [27, с. 3-4];

- слово автора та історичні довідки від редакції (які пояснюють загальнополітичну ситуацію під час грузино-абхазького конфлікту і причини виїзду бійців УНСО у район бойових дій) [27, с. 5-14, 17-20, 112-114];

- пролог у формі указу № 230 президента Грузії Едуарда Шеварднадзе від 15 листопада 1993 року про нагородження 22 бійців УНСО орденом Вахтанга Горгасала III ступеню і 5 бійців УНСО орденом Вахтанга Горгасала II ступеню (останніх п'ятьох посмертно) [27, с. 15-16];

- епілог (містить авторський огляд результатів військових дій 1993-1994 і 1997-2001 років) [27, с. 220-223];

- післямова до книги за авторством голови УНА Юрія Шухевича (по суті «партійна» рецензія на книгу) [27, с. 224-226];

- власне додатки (список старшинських (офіцерських) та підстаршинських рангів УНСО, інструкції гірсько-стрілецького підрозділу УНСО щодо ведення бойових дій в населених пунктах, засідок, тактики перевірки автотранспорту на дорогах, перевірки пішоходів та харчування в бойових умовах) [27, с. 227-247].

З доданих матеріалів для дослідження цікаві лише пролог (містить вичерпний перелік нагороджених і загиблих стрільців УНСО) та власне додатки (регламентують рангову систему УНСО та дії гірсько-стрілецького підрозділу УНСО в бойових умовах). Інші додані матеріали дуже ідеологічно заангажовані та більше нагадують пропагандивні листівки.

Не зважаючи на свою хронологічну непослідовність і численні відступи, ретельне дослідження 11 розділів основного тексту «Щоденника сотника Устима», дозволяє встановити основні віхи в історії участі бійців УНСО у військових конфліктах на Західному Кавказі. Так, участь українських націоналістів у грузино-абхазькому збройному протистоянні за спогадами В.Бобровича хронологічно можна розділити на три етапи:

- 1) Перший виїзд УНСО в Грузію (літо 1993 року) – легальна участь у повномасштабних військових діях в якості добровольців;

2) Повернення в Україну та переслідування бійців УНСО на Батьківщині;

3) Другий виїзд УНСО в Грузію (осінь 1997 року – весна 2001 року) – нелегальна участь в операціях по підтриманню порядку на спірних територіях, фактично в якості диверсантів.

Спогади В.Бобровича як командира експедиційного корпусу УНСО дають досить детальний огляд маршрутів, місць дислокації та дій УНСО як під час першого, так і під час другого виїзду у район бойових дій. Так, щодо 1993 року, описується наступний перебіг подій:

- Виліт до Тбілісі першої групи бійців УНСО у кількості 11 чоловік (виліт відбувався під виглядом цивільних осіб, перевдягнулися у форму бійці вже в літаку) [27, с. 38-39];
- Переліт з Тбілісі до Сухумі, розміщення в Сухумі у готелі «Синоп», отримання зброї, постановка караульної служби [27, с. 41-52];
- Передислокація в район Сухумського маяка, зайняття позицій, очікування висадки російського десанту з моря [27, с. 56-57];
- Перший «морський» бій УНСО: обстріл українсько-грузинських позицій з російського катеру та моторного човна, затоплення їх бійцями УНСО [27, с. 58-59];
- Прибуття другої групи бійців УНСО у кількості 27 чоловік (включно з військовим капеланом) [27, с. 62];
- Передислокація в район межиріччя Східної і Західної Гумісти, взяття під контроль лівого берега Східної Гумісти, забезпечення переходу грузинського міліцейського батальйону через річку [27, с. 67-72];
- Битва за Шроми (взяття Шром, наказ сотника по гірсько-стрілецькому підрозділу УНСО від 11 липня 1993 року щодо недопущення мародерства, радіоігри з російськими військовими, проблеми з продовольством, контрнаступ російських військ, відступ зі Шром, поранення

і загибель стрільців УНСО, в тому числі й поранення самого сотника) [27, с. 78-98].

Окрім загального перебігу подій, надзвичайно цікавими для дослідження є окремі епізоди спогадів, що висвітлюють певні деталі з історії УНСО того періоду. Так, на самому початку Першого розділу стверджується, що підрозділ УНСО було спрямовано в Грузію не за згодою з грузинським урядом, а за домовленістю з однією з політичних партій («Громадський Конгрес Грузії»). Також цікавою деталлю є інформація про те, що бійців УНСО попередньо планували використовувати як групу бойових плавців. Саме тому підрозділ очолив колишній військово-морський офіцер (В.Бобрович) та до його підготовки було залучено спеціаліста-дайвера (стрілець з псевдонімом «Обух») [27, с.22-23]. Але поточні події розгорнулися таким чином, що підрозділ УНСО було переорієнтовано з морського диверсійного у гірсько-стрілецький. Для цього його бійці пройшли у Грузії короткострокові навчальні курси з інструкторами зі складу зелених беретів армії США [27, с. 30-31].

Цікавим фактом є також згадка про розвідницьку діяльність УНСО на території, контрольованій абхазами. Розвідувальні дані поставляла група членів УНСО, яка під виглядом молдавських бізнесменів, здійснювала підприємницьку діяльність у місті Сухумі [27, с. 150-151].

Щодо повернення бійців УНСО в Україну, то тут В.Бобрович також наводить цілу низку цікавих фактів щодо переслідувань українською владою українців-учасників грузино-абхазького конфлікту. Першим таким фактом була відмова у госпіталізації поранених бійців УНСО в Києві [27, с. 118-119]. Пізніше бійці УНСО були заарештовані за звинуваченням у найманстві і, не зважаючи на офіційні протести Грузії, на час слідства були ув'язнені у Лук'янівському СІЗО м.Києва. Звільнений на час виборів навесні 1994 року В.Бобрович намагався втекти від переслідувань у Білорусію, але був заарештований вдруге [27, с. 124-125]. Та не зважаючи на подібні заходи,

кримінального покарання щодо бійців УНСО застосовано так і не було [27, с. 130].

Другий виїзд бійців УНСО у район грузино-абхазького конфлікту суттєво відрізнявся від першого. Якщо у 1993 році бійці УНСО виїжджали до Грузії групами і особливо не переймалися питаннями конспірації, то восени 1997 року за кордон вони діставалися поодинці чи дрібними групами, ретельно приховуючи цілі свого візиту [27, с. 132-135]. В.Бобрович навіть згадує офіційну телеграму від Служби безпеки України до Міністерства внутрішніх справ Грузії щодо необхідності затримання та екстрадиції українців, які прибувають у країну як воїни-добровольці [27, с. 135]. Під час участі у військових діях протягом 1997-2001 років УНСО ретельно намагалося приховувати свою участь у конфлікті: на відміну від 1993 року була введена заборона виходу в ефір українською мовою [27, с. 136], заборона виходу з розташування у формі з українськими відзнаками [27, с. 138], передислокація бійців УНСО здійснювалася під виглядом грузинської міліції [7, с. 132-135].

Та не зважаючи на таку здавалося б законспіровану участь УНСО у бойових діях, В.Бобрович у своїх спогадах все ж виклав не менш детальний ніж у 1993 році опис маршрутів, місць дислокації та дій експедиційного корпусу УНСО впродовж 1997-2001 років:

- Перехід до Абхазької Сванетії через Ходжальський перевал, дислокація там та пересування Кодорською ущелиною [27, с. 137];
- Знищення автоколони постачання військової бази противника двома групами УНСО (під командуванням курінного Устима та хорунжого Пілігрима) [27, с. 161-162];
- Передислокація в село Ган-Мухурі, встановлення українського контролю над селом (цікаво, що місцеві мешканці та стрільці УНСО почали застосовувати щодо контрольованого УНСО району назву «Ган-Мухурський куріннат», оскільки селом і навколишніми

місцевістями фактично керував курінний УНСО В.Бобрович), знищення в цьому районі абхазького «бандформування» [27, с. 208-212];

- Участь в каральній операції проти абхазького міліцейського посту, силами якого 15 травня 2000 року було знищено грузинське село Шмагона [27, с. 214-217];
- Виїзд бійців УНСО з Грузії у березні 2001 року [27, с. 219].

Цікавими для дослідження історії УНСО є також фотоматеріали «Щоденника сотника Устима». До спогадів додано 16 фотографій, з яких 13 зображують стрільців УНСО у 1997-2001 роках і лише на 1 світлині – боєць УНСО (сам В.Бобрович) у 1993 р. На інших фотографіях – командир батальйону морської піхоти Грузії майор Вахтанг Кілаурідзе (формально до складу саме його підрозділу входили бійці УНСО у 1993 році) та відзначення 10-ї річниці штурму Шром (могили загиблих стрільців УНСО на Байковому цвинтарі в Києві, 2003 рік). З цих фотографій можна скласти загальне уявлення про уніформу стрільців експедиційного корпусу УНСО. У якості одностроїв використовувалися різні види камуфляжу (здебільшого комбінації американського «вудленду» та радянської «афганки»). Крім того у 1997-2001 роках очевидно для зручності використовували також комбінації військового однострою з цивільним одягом. На більшості фотографій чітко видні відзнаки УНСО на одностроях (передусім оригінального вигляду кепі-«мазепинки» з кокардами у вигляді тризубів (найбільш пізнаваний елемент уніформи УНСО, за що стрільці серед грузинів отримали прізвисько «німецькі шапки») та рангові відзнаки у вигляді жовтих смуг на лівому плечі).

Цікавими є також згадки про однострої УНСО у самому тексті «Щоденника сотника Устима». Так, В.Бобрович стверджує, що під час військових дій у 1993 році бійці УНСО були єдиними, хто на передовій у обов'язковому порядку носив каски [27, с. 167]. Щодо своїх власних відзнак

у ранзі сотника В.Бобрович наводить їх опис як 4 маленьких тризубів на ковнірах [27, с. 106]. Ще одним цікавим епізодом, що стосується уніформи УНСО, є згадки про так звані «смертні медальйони», які стрільці УНСО носили в обов'язковому порядку і не знімали навіть у лазні. Медальйони були зроблені у формі «УНСОвського» хреста з мельхіору і після сірчаних лазень, які відвідували стрільці УНСО у Тбілісі, набули золотавого кольору.

Цікавим атрибутом військової культури, виробленої стрільцями УНСО у своєму середовищі, став також марш закордонних частин УНСО (так званий «Абхазький вальс»). У своїх спогадах В.Бобрович наводить його повний текст і зазначає, що написано його було у вже згадуваному селі Ган-Мухурі, в дні так званого «Ган-Мухурського куріннату».

Таким чином, шляхом детального опису спогадів В.Бобровича та аналізу їх змісту можна зробити певні висновки щодо їх джерелознавчого потенціалу і значення як джерела для дослідження української історії кінця ХХ століття.

«Щоденник сотника Устима» однозначно на сьогодні є унікальним джерелом до історії УНСО взагалі та участі українських націоналістів у грузино-абхазькому конфлікті зокрема.

По-перше: ці спогади є на сьогодні єдиними придатними для повноцінного історичного дослідження військовими мемуарами УНСО, що дають уявлення про події грузино-абхазького збройного протистояння з боку українців-учасників конфлікту, дозволяють поглянути на зазначені сторінки вітчизняної та світової історії очима бійця УНСО.

По-друге: у них містяться унікальні відомості про маршрути і місця дислокації гірсько-стрілецького підрозділу УНСО, здійснено опис конкретних бойових операцій, у яких приймали участь стрільці УНСО. Унікальність даних відомостей зумовлена тим, що автор був не тільки безпосереднім учасником тих подій, але й відігравав у них ключову роль як командир експедиційного корпусу і гірсько-стрілецького підрозділу.

По-третє, В.Боброви́ч додатково підтверджує і доповнює текст своїх спогадів спогадами інших учасників подій (члени УНСО, відомі під псевдонімами «Рута», «Пілігрим», «Вашек») та матеріалами, які на сьогодні вже мають окрему джерелознавчу цінність (указ президента Грузії про нагородження бійців УНСО орденом Вахтанга Горгасала, світлини з місць бойових дій, список рангів УНСО та інструкції гірсько-стрілецького підрозділу УНСО).

Але «Щоденник сотника Устима» ставить перед дослідником також багато додаткових питань, відповіді на які у тексті спогадів немає. Так, ніде не зазначена загальна кількість бійців УНСО, які приймали участь у бойових діях. Є відомості про прибуття у Грузію двох груп з 11 і 27 бійців УНСО відповідно, але з контексту зрозуміло, що участь у військових діях приймало більше українців. Те саме стосується виїзду УНСО на Кавказ у 1997-2001 роках: у тексті спогадів прямо вказується, що керівництвом УНСО з грузинською владою було обумовлено прибуття у зону бойових дій групи з 500 стрільців, але участь такої великої кількості бійців була недоцільна і фактично до Абхазії прибуло набагато менше число членів УНСО [7, с. 136-137], але точного числа вояків-українців не вказано ніде. Досить туманно окреслюються структурна побудова експедиційного корпусу УНСО і його взаємовідносини з керівництвом УНСО та його політичною надбудовою (політичною партією «Українська Національна Асамблея» – УНА). Не менш туманно описані й відносини УНА-УНСО з грузинською владою та тогочасний статус бійців УНСО. Багато в чому таку туманність у описах можна пояснити політичною заангажованістю автора і об'єктивною неможливістю висвітлення ним деяких подій через актуальну й сьогодні загрозу кримінального переслідування.

Отже, «Щоденник сотника Устима» однозначно є важливим і багато в чому унікальним джерелом для дослідження історії УНСО та участі українських націоналістів у грузино-абхазькому конфлікті, але між тим його

значення також не варто переоцінювати, адже відповідей на цілий ряд питань ці спогади не містять.

Щодо джерелознавчого потенціалу «Щоденника сотника Устима» можна зробити наступний висновок: спогади В.Бобровича є унікальним джерелом для дослідження участі УНСО в грузино-абхазькому конфлікті, але його значення для дослідження вітчизняної історії кінця XX століття та загальної історії УНА-УНСО є суттєво меншим. Втім, можна сподіватися, що публікація спогадів В.Бобровича спонукає до оприлюднення своїх мемуарів іншими учасниками тих подій, що дозволить у майбутньому більш детально дослідити цю безперечно цікаву сторінку вітчизняної та світової історії.

У комплексі зі «Щоденником сотника Устима» необхідно згадати ще один уривок спогадів В.Бобровича, що був окремо опублікований у 2003 році, за сім років до виходу друком «Щоденника». Це було здійснено на офіційному сайті УНА-УНСО (відламу організації під керівництвом Юрія Тими, до складу Проводу якого на той час входив В.Бобрович). Публікація була здійснена під назвою «Присвячується десятій річниці штурму с. Шрома» [44]. З контексту уривку можна з приблизно підрахувати точну кількість стрільців УНСО, що приймали участь у штурмі Шроми – 46. Подається точне число втрат УНСО під Шромою – двоє вбитими і вісім тяжко пораненими. Крім того, з посиланням на дані грузинської військової розвідки згадуються і втрати під Шромою сторони противника – 58 убитих. І окремо згадується втрата російсько-абхазькою стороною танку (вперше у військовому конфлікті). Тож, хоч загальний зміст цього уривку загалом збігається з відповідним розділом «Щоденника сотника Устима», але окремий уривок спогадів В.Бобровича все ж не втрачає свого джерелознавчого значення, адже містить кілька історичних моментів, що згодом у «Щоденнику» згадані не були.

19 липня 2009 року на любительську камеру були зафіксовані спогади групи ветеранів «Арго», що зібралися для вшанування загиблих побратимів

на Личаківському цвинтарі Львова. Автор даних відеоматеріалів змонтував їх у відеоролик у п'яти частинах під загальною назвою «Ось і дома ми, пане сотнику» і 22-23 жовтня 2009 року виклав на сайті-відеохостингу «YouTube», користуючись нікнеймом «Ingwar A» [103; 104; 105; 106; 107]. З огляду на те, що більшість даних відеоспогадів належить В.Бобровичу, то їх варто розглянути без відрива від іншої його мемуарної спадщини.

Першу частину даного відеоматеріалу (тривалістю 5 хвилин 52 секунди) [103] складають спогади І.Мазура («Тополя»), доповненні В.Бобровичем («Устимом»), головною темою яких є втрати УНСО у Шромській операції, що визначаються 2 убитими і 9 пораненими. Убитими називаються Леонід Ткачук на псевдо «Цвях» (батько якого – стрілець «Обух» також присутній на відео) та стрілець, названий тільки по імені – Сергій (очевидно мова йде про Сергія Обуха на псевдо «Діброва»). І.Мазур згадує, що з поля бою вдалося винести тільки Л.Ткачука. Тіло другого вбитого націоналіста стрільці заховали і винесли потайки вночі після бою. «Тополя» згадує, що для обох загиблих грузино-абхазський конфлікт був вже другою війною («Цвях» воював у Нагорному Карабаху, а «Діброва» – у Придністров'ї), не зважаючи на те, що обом не було і 20 років від народження. У попередній війні С.Обух приймав участь неповнолітнім (17-річним). Детально описується загибель «Діброви», який будучи гранатометником, прикривав відступ, потрапив під обстріл і був убитий попаданням уламка у скроню. Розповідь про загиблих В.Бобрович продовжує історією поховання Л.Ткачука, якого було урочисто поховано в Сухумі, а після захоплення міста російсько-абхазською стороною його могилу було розорено. Щодо загального перебігу Шромської операції І.Мазур згадує, що винуватцем вдалого наступу росіян на позиції українських націоналістів став відступ Ахалцихського батальйону грузинської армії. Втім, «Тополя» зазначає, що відступ «Арго» з мінімальними втратами все ж був забезпечений подальшою підтримкою грузинських військ.

Другу частину відеоспогадів ветеранів «Арго» з Личаківського цвинтаря (тривалістю 7 хвилин 21 секунда) [104] складають спогади неназваного ветерана (на відео він у цивільному одязі, його прізвище, ім'я чи псевдо не згадуються) та спогади Ігоря Ткачука («Обуха»), знов-таки доповнені Валерієм Бобровичем («Устимом»). Цікавими для даного дослідження в цих спогадах є лише два моменти. Першим є згадка про Ігоря Лисака-Кучеренка («Непогоду»), ветерана «Арго», що по поверненні з війни був приписаний до Львівської команди УНСО і загинув у мирний час від рук міліції за до кінця нез'ясованих обставин. Згадується, що «Непогода» був майстром бойових мистецтв і розробив власну систему рукопашного бою, яку назвав «Рукопашний бій по системі УНСО». Згадується, що за даною системою рукопашу було проведено чемпіонат серед членства осередків УНСО, першість у якому здобула Львівська команда, тренувана особисто І.Лисаком-Кучеренком. Дана система була викладена «Непогодою» в рукописі, який після смерті стрільця передали його дружині, що продала його за значну суму грошей такому собі «Дерипапі» (з контексту не зрозуміло прізвище це чи прізвисько, але очевидно, що він є кримінальним авторитетом з Умані). Відомості про систему І.Лисака-Кучеренка містяться і в збірці «Війна в натовпі» [41], але там ці відомості мають менш конкретний характер. Другим цікавим моментом уривку є згадка В.Бобровича про дисципліну в «Арго», яка суттєво відрізнялася від катастрофічно недисциплінованої грузинської армії. «Устим» згадує, що саме через високий рівень дисципліни грузини називали експедиційний корпус УНСО «українським СС». Дана тема продовжується і в третій частині даних відеоспогадів (тривалістю 7 хвилин 29 секунд) [105]. Так, В.Бобрович згадує кілька показових епізодів, що яскраво ілюструють різницю дисципліни в регулярних грузинських підрозділах і в загоні українських добровольців (встановлення українцями чергування по охороні складів озброєння, перевірка прописки серед цивільних для виявлення шпигунів-навідників

ворожой артилерії, забезпечення порядку у грецькому селі Коман, що до того не вдавалося ані грузинській, ані абхазській стороні конфлікту). Крім того, В.Бобровичем згадуються бойові завдання, поставлені перед «Арго» при прибутті до Сухумі. Ці завдання полягали у виявленні і знищенні дрібних диверсійно-партизанських підрозділів противника у гірських та лісових масивах Абхазії. Передбачалося, що 5-6-денні гірсько-лісові рейди чередуватимуться з 2-3 днями відпочинку на території санаторію «Синоп». Ще однією цікавою для дослідження відомістю з третьої частини даних відеоспогадів є згадка про те, що друга група добровольців з України приєдналася до першої саме в грецькому селі Коман.

У четвертій частині відеоспогадів «Ось і дома ми, пане сотнику» (тривалістю 6 хвилин 4 секунди) [106] В.Бобрович і неназваний ветеран «Арго» в цивільному (той самий, що і в другій частині відеоспогадів) ще раз розповідають про загальний перебіг бою під Шромою. Тактика російсько-абхазської сторони описується як піхотна атака, якій передують мінометна підготовка плацдарму для наступу. Грузинські регулярні війська, набрані зі щойно мобілізованих і непідготовлених цивільних, як правило, ще під час мінометного обстрілу тікали з лінії окопів, а отже й не чинили спротиву піхотній атаці. «Аргонавти» ж витримали аж три такі артпідготовки і відбили три атаки піхоти. З радіопереговорів, які перехопив радист експедиційного корпусу УНСО «Байда», стало відомо, що четвертий раз у лобову атаку противник йти відмовився, адже зрозумів, що перед ними не регулярна грузинська армія, а «найманці з Західної Європи» чи українські добровольці. Тож удар було завдано по правому флангу, де «Арго» прикривав Ахалцихський батальйон грузинських військ. Це й зумовило подальший відступ УНСО.

П'ята частина відеоспогадів ветеранів УНСО з Личаківського цвинтаря (тривалістю 2 хвилини 27 секунд) [107] загалом для дослідження інтересу не представляє. Єдина згадка з даної частини, що варта уваги

дослідника – це спогад В.Бобровича про те, що перед відступом зі Шроми, стрільцями УНСО вже порожнє село було спалено.

Загалом же відеозбірка спогадів «Ось і дома ми, пане сотнику» має певне значення для дослідження. Унікальну інформацію дані відеоспогади містять (про розробку рукопашної системи УНСО І.Лисяком-Кучеренком, попередні бойові завдання «Арго» в районі Сухумі, з'єднання першої і другої груп добровольців у грецькому селі Коман тощо), але загалом такої інформації небагато. Втім, матеріали відеоспогадів багато в чому підтверджують та деталізують інші мемуари ветеранів УНСО, передусім «Щоденник сотника Устима» за авторством В.Бобровича [27].

2.1.3. Спогади Р.Зайченка - джерело по ранній історії УНА-УНСО

У № 151 щоденної інформаційно-політичної газети «Україна Молода», датованому 19 серпня 2009 року, за авторством Олени Зварич було опубліковане досить розлоге інтерв'ю з тогочасним головою УНА-УНСО Русланом Зайченком [45]. Фактично дане інтерв'ю являє собою дещо кориговані питаннями інтерв'юера мемуари одного з головних партійних лідерів. В якості своєрідної післямови до інтерв'ю у номері розміщена коротка біографія Р.Зайченка, де наводяться основні віхи його партійної кар'єри. Так, зазначається, що у 1989 році він був серед засновників Черкаської СНУМ і головою цього осередку до 1991 року, коли він очолив місцеву організацію УНСО. У 1992 році Р.Зайченко в якості рядового стрільця приймав участь у Придністровському конфлікті. У 1995 році – учасник масових заворушень на похованні патріарха Володимира, а після них – один з організаторів голодувань проти заборони УНА-УНСО. У 1995-1996 роках очолював Донецький осередок, а у 2001 році координатор акції «Україна без Кучми» спочатку на Черкащині, а пізніше – в Києві в якості координатора охорони наметового містечка. По справі «9 березня» був ув'язнений на два роки і чотири місяці, а у 2003 році визнаний ПАРЄ політв'язнем. Після «Помаранчевої революції» отримав від Президента

В.Ющенко орден «За мужність» III-го ступеня. З даної короткої біографічної довідки видно, що Р.Зайченко приймав участь в діяльності УНА-УНСО ще до формального утворення цієї партійно-мілітарної структури, в різний час очолював два обласні організаційні осередки (Черкаський і Донецький), приймав особисту участь, інколи навіть був на чільних посадах, у визначальних подіях партійної історії (війна у Придністров'ї, масові заворушення 18 липня 1995 року і 9 березня 2001 року тощо). Все це характеризує автора спогадів як особу компетентну у цікавій для дослідження тематиці.

Власне інтерв'ю складається з чотирьох тематичних блоків:

- «Майже з голими руками ми збиралися йти проти «десантників» ГКЧП»;
- «Усе в голові»;
- «Українець – це насамперед поняття духовне»;
- «Згадати все».

Найменш цікавим для дослідження є третій тематичний блок, що присвячений ідеологічній позиції УНА-УНСО. В цьому розділі Р.Зайченко намагається спростувати стереотип про ксенофобську та антисемітську риторику партії. Це спростування він намагається проілюструвати прикладами з власного організаційного досвіду, зазначаючи, що під час його керівництва Донецьким осередком організації в лавах його підрозділу етнічних українців було менше, ніж росіян, крім того до партійного членства належали також татари, греки і євреї. Хоча загалом ідеологічна позиція, яку Р.Зайченко називає партійною (УНА-УНСО об'єктивно змінювала протягом своєї історії риторику та ідейні постулати, тож варто говорити в кращому разі про партійну ідеологію на поточний момент) виглядає досить непевною. Р.Зайченко говорить то про примат держави, то про примат нації, при цьому нація визначається то за етнічним критерієм (шевченківське «і мертві, і живі, і ненароджені»), то як «енергетичний потік», то взагалі лише «духовно», але при цьому в жодному випадку не аналогічно «державі-нації». Досить

двозначно говорить Р.Зайченко і про ідеологічних попередників своєї партії, називаючи серед них Д.Донцова і В.Липинського, які за життя були ідеологічними противниками і започаткували два досить різні ідеологічні напрямки – інтегральний націоналізм (Д.Донцов) і монархічний класократизм (В.Липинський). Тож відповіді голови виконкому УНА-УНСО по ідеологічній тематиці лишають по собі більше питань, ніж власне відповідей. Втім, очевидно в даному разі проявляється політична заангажованість матеріалу, адже на момент підготовки інтерв'ю Р.Зайченко був одним з вищих партійних керівників, тож і говорити про ідеї своєї політичної сили без огляду на політичну кон'юнктуру дозволити собі він не міг.

Набагато більш цікавими для дослідження є два перші розділи даного інтерв'ю, що висвітлюють партійну історію на протязі 1990-х років, зокрема сам процес утворення організації і причини відходу від діяльності перших провідників (Юрія Шухевича і Дмитра Корчинського). Днем утворення УНСО Р.Зайченко як і інші мемуаристи (Д.Корчинський [41], В.Мамалига [58], В.Мирончук [79]) називає 19 серпня 1991 року, день «путчу ГКЧП». При цьому він зазначає, що на момент утворення УНСО Українська Міжпартійна Асамблея (що згодом стане УНА - партійною парасолькою над мілітарним крилом) як об'єднання правих партій, організацій та спілок існувало вже рік, а націоналістична фракція СНУМ (існувала вже два роки) поступово перетворювалася в Українську Націоналістичну Спілку (що згодом відіграватиме в УНА-УНСО роль своєрідного внутрішнього ордену). Р.Зайченко, що в день утворення організації був одним з лідерів СНУМ (н), перебував з іншими лідерами цієї фракції у Львові, плануючи поїздку в Західну Європу по лінії українських католицьких організацій. Те саме у своїх мемуарах згадують В.Мамалига [58], Д.Корчинський та В.Артеменко [41], але Р.Зайченко описує ситуацію в той день найбільш детально. Так, він зазначає, що УНСО в той день зібрало кілька десятків молодих людей (серед

яких було двоє жінок) на квартирі одного з активістів біля аеродрому (про цю ж квартиру згадує і Д.Корчинський [41]). Місце було обране не випадково, адже за чутками, що в той день ходили містом, саме на аеродромі мав висадитися десантний підрозділ, що підпорядковується «путчистам ГКЧП». У квартирі було облаштовано своєрідний штаб, де займалися не тільки координацією дій, але й накопичували озброєння. Хоча серед цього озброєння Р.Зайченко згадує лише «якісь ребристі предмети» та пляшки з запалювальною сумішшю. Тоді ж виникла і назва організації – «Українська Народна Самооборона», яка була запозичена у однойменної військової формації перших років Другої Світової війни. Окрім даного збройного формування Р.Зайченко називає УНСО також спадкоємцями традицій середньовічних запорожців та вільного козацтва часів громадянської війни. Зазначається, що підрозділи УНСО досить швидко були сформовані практично у всіх областях України, хронологічно першою утвореною крайовою командою (очевидно після збірної команди УНСО, утвореної у Львові) називається Рівненська. Заслугу в координації даних команд в перші дні і фактично перетворення їх в єдину всеукраїнську мережу Р.Зайченко приписує Анатолію Лупиносу. Щодо обрання Юрія Шухевича головним командиром УНСО автор спогадів відкидає думку про те, що син головного командира УПА очолював структуру номінально. Але при цьому Р.Зайченко сам же зазначає, що з Ю.Шухевичем тільки «радилися і прислухалися», про жодну власну ініціативу головного командира УНСО він не згадує. Тут знову яскраво проявляється політична заангажованість інтерв'ю, адже з 2005 року формально відроджене УНА-УНСО (де Р.Зайченко є головою виконкому) очолює все той же Ю.Шухевич і все так же формально, як і в 1991 році. Це очевидно, адже стан здоров'я багаторічного політв'язня (сліпота і неможливість самотійно пересуватися) просто фізично не дає йому змоги керувати організацією. Взагалі роль Ю.Шухевича у інтерв'ю не просто гіпертрофується – їй надаються певні культові риси. Так, рід Шухевичів

називається нащадками Рюриковичів і єдиним, хто у жодному поколінні не переривав традицій боротьби за українську державність. Особі Ю.Шухевича надається ореол, по суті близький до монаршого. Це цілком корелюється з передвиборчою програмою УНА-УНСО 2006 року під назвою «Сонячна революція, Третій Гетьманат», що мав яскраво традиціоналістичну з елементами монархічності риторичу [108]. Ще одним шанованим «старцем» УНСО називається Данило Нарбут, вік якого на той час вже наближався до 80-річчя. Досить цікаво, але при тому не менш політично заангажовано, описує Р.Зайченко роль Д.Корчинського. Зазначається, що у перші дні УНСО мала кілька керівників, втім не зазначається, хто саме (окрім Д.Корчинського) був цими керівниками, адже Ю.Шухевича, Д.Нарбута та А.Лупиноса (навіть не зважаючи на реально важливу координаційну роль останнього) об'єктивно не можна вважати такими за віком і станом здоров'я. Зважаючи на це згадка самого Д.Корчинського про те, що вже у 1991 році він встановив в УНА-УНСО свою диктатуру [41], виглядає більш обґрунтованою. І навіть формальне обрання головним командиром Ю.Шухевича не спростовує даного твердження, адже Д.Корчинський – єдиний, хто прямо практично у всіх джерелах згадується як реальний заступник формального лідера УНА-УНСО (і самим Р.Зайченком в тому числі). Втім, відхід Ю.Шухевича навіть від формальної посади в партії приписується автором спогадів саме інтригам Д.Корчинського. А відхід останнього від партійного керівництва Р.Зайченко розцінює як зраду. Такий крок напередодні парламентських виборів 1998 року, коли за словами Р.Зайченка всі політологи говорили про виграш партією «війни плакатів» і реальну можливість проходження в парламент, дійсно відчутно вдарив по УНА-УНСО. Причиною розриву Д.Корчинського з партією автор спогадів називає «ідеологічний люфт» колишнього провідника «від Бандери до Че Гевари», який абсолютно не сприймався представниками західноукраїнських осередків, які становили більшість у Проводі. Східноукраїнські осередки,

серед представників яких було чимало прихильників лінії Корчинського не становили організаційної монолітності. Тож на ультиматум провідника, про ідеологічно-іміджеві перетворення в партії або його відхід від провідництва, Провід УНА-УНСО погодився на останнє. Така версія виглядає цілком логічно і загалом не суперечить версії самого Корчинського про «старіння» членства Проводу і нездатність його до подальших революційних дій [41]. Таким чином, ми можемо спостерігати діаметрально різні погляди (а не заперечення) на одну й ту саму подію, що для дослідження партійної історії УНА-УНСО є надзвичайно важливим.

Останній тематичний розділ інтерв'ю присвячений подіям 9 березня 2001 року і подальшому ув'язненню Р.Зайченка. Загалом для дослідження він є малоінформативним, втім інформацію подану в ньому більш доречно охарактеризувати як лаконічну. Так, Р.Зайченко вказує точну кількість фігурантів справи «9 березня» - 19, з яких 16 утримувалися в СІЗО, а засуджені до позбавлення волі були 10. Інші джерела, як правило, фігурують лише однією з цих цифр. Способами тиску на політв'язнів Р.Зайченко називає ізоляцію та внутрішньокамерну розробку. Щодо самих подій 9 березня 2001 року, то автор спогадів підтверджує версію В.Чемериса [94] і Ю.Луценка [96] про те, що лідери УНА-УНСО (поіменно згадуються сам Р.Зайченко, М.Карпюк та І.Мазур) намагалися стримати натовп, а не організовували масові заворушення.

Загалом же спогади Р.Зайченка є надзвичайно важливим джерелом для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття загалом та партійної історії УНА-УНСО зокрема. Дані спогади містять ряд унікальних відомостей, найважливіша з яких - про підготовку збройного спротиву першим складом УНСО у Львові в серпні 1991 року. Крім того, Р.Зайченко досить докладно розбирає роль Д.Корчинського в історії партії та його вихід з партійних лав, наводячи власну версію подій, що по суті являє собою альтернативний (але такий, що

не заперечує версію экс-провідника) погляд на «перший розкол» в УНА-УНСО. Втім, спогади Р.Зайченка варто оцінювати особливо критично, адже інтерв'ю було підготоване в той час, коли автор спогадів перебував на одній з вищих партійних посад, що зумовило відверто політично заангажований погляд на деякі сторони партійного минулого і сьогодення (починаючи від ролі Ю.Шухевича і закінчуючи ідеологічною позицією партії).

2.2. Мемуари лідерів ДСУ

2.2.1. Спогади З.Красівського - джерело по «передісторії» ДСУ

Зеновій Красівський у широких колах українського націоналістичного руху кінця XX – початку XXI століття загалом є маловідомою особою. Це пояснюється передусім ранньою смертю цього громадсько-політичного діяча у вересні 1991 року. Між тим, саме він є одним з двох (наряду з іншим радянським політв'язнем - Іваном Кандибою) співзасновників Всеукраїнського Політичного Об'єднання «Державна Самостійність України» (ДСУ) - першої націоналістичної політичної сили в незалежній Україні. Більше того, на відміну від Івана Кандиби, який періодично конфліктував з новим поколінням членства ДСУ (фактичним лідером якого був наступний голова ДСУ Роман Коваль), Зеновій Красівський за життя був таким собі «протеже» нового покоління ДСУ. Саме Красівського Р.Коваль і його прихильники (кадри яких будуть складати кістяк членства ДСУ на протязі всього існування цієї політичної партії) вважали своїм попередником і учителем. Самозрозуміло, що великого обсягу інформації мемуари З.Красівського подати не можуть, адже через ранню смерть цього діяча його співкерівництво у партії тривало менше року. Але той час, протягом якого З.Красівський співочолював партію, був одним з найбільш важливих періодів партійної історії, адже саме в цей час політична сила оформилася ідеологічно й організаційно. Мемуари З.Красівського вийшли друком у 2005 році у

видавництві «Діокор». Упорядковано матеріали Романом Ковалем і Віктором Рогом. Видання було здійснене за сприяння Організації Українських Націоналістів, Молодіжного Націоналістичного Конгресу та Історичного клубу «Холодний Яр» [46].

Більша частина книги являє собою не спогади власне Красівського, а спогади про Красівського і його громадсько-політичну діяльність, підготовлені його соратниками по національно-визвольній боротьбі та продовжувачами його справи (Євген Дацюк, Дмитро Квецко, Мирослав Мелень, Панас Заливаха, Йосеф Менделевич, Євген Сверстюк, Мирослав Маринович, Дмитро Гриньків, Стефанія Петраш-Січко, Ярослав Гасюк, Анатолій Радигін, Юрій Шухевич, Микола Муратов, Володимир Яворський, Іван Гнатюк, Андрій Парубій, Роман Коваль, Слава Стецько, Анна-Галя Горбач, Степан Селешко, Святослав Караванський). Серед зазначених осіб більшість (як і сам З.Красівський) були свого часу радянськими політв'язнями і лише четверо приймали відносно активну участь у політичному житті незалежної України (Юрій Шухевич як голова спочатку УМА, а пізніше УНА; Слава Стецько як голова КУН; Роман Коваль як майбутній голова ДСУ та Андрій Парубій як член Комітету Уповноважених (вищого керівного органу) СНПУ). Все це зумовило здебільшого політв'язничну тематику спогадів про співзасновника ДСУ.

Мемуари ж самого З.Красівського являють собою 4 блоки власне спогадів (названі «Зеновій Красівський про себе», «Вона мене за муки полюбила», «Тобі кладем, як квіти, строфи», «Владимирський централ»), заяву на вступ до Української Гельсинської Групи, 12 матеріалів ідеологічного характеру (промов і статей під наступними назвами: «Як нам діяти», «Демократія національного питання не вирішить», «Вигнати ворога з нашої землі...», «Бути паном на своїй землі», «Від оплакування минувшини – до створення політичної концепції», «Запричаститися від святої ідеї», «Шлях до свободи», «Становище України в світі», «Треба було заробляти новий

термін», «Йди за мною», «До читача», «Я боявся хіба що розминутися з честю!»)) та останнє інтерв'ю З. Красівського (записане Р.Ковалем у серпні 1991 року, незадовго перед смертю колишнього політв'язня).

Власне «спогадова» частина мемуарів З.Красівського, так само, як і спогади про нього самого інтересу для нашого дослідження не представляють, адже абсолютна більшість відомостей у них присвячені діяльності Красівського як українського націоналіста-підпільника та радянського політв'язня. Матеріали ідеологічного характеру є цікавими для дослідження, адже вони являють собою ту ідейну базу, на якій згодом будувалася партійна ідеологія ДСУ. У цих матеріалах яскраво простежується саме націоналістичний, а не націонал-демократичний характер ідейної позиції співзасновника ДСУ. Більше того – З.Красівський не просто не є націонал-демократом, а ідеологічно протистоїть демократії як такій (статті «Демократія національного питання не вирішить», «Від оплакування минувшини – до створення політичної концепції» та інші). Ці матеріали яскраво свідчать про абсолютну неможливість подальшої інтеграції ДСУ до складу легальних структур Організації Українських Націоналістів в незалежній Україні (фактично до Конгресу Українських Націоналістів), про ймовірність якої говорив у 1993 році інший співзасновник партії Іван Кандиба [109]. Тож у розколі в ДСУ в 1993 році Р.Коваль і його прибічники фактично продовжували партійну лінію, започатковану ще З.Красівським.

Але найбільш цікавим для нашого дослідження є опубліковане наприкінці спогадів останнє інтерв'ю З.Красівського. Інтерв'ю, як зазначалося вище, було записане Романом Ковалем у серпні 1991 року і яскраво висвітлює ідеологічну позицію ДСУ та поставу партії до інших українських політичних сил, причому не тільки до націонал-демократичних, але й до інших націоналістів. Позицію він висловлює в інтерв'ю не як приватна особа, а як один з керівників ДСУ. Інтерв'ю складається з 7 питань, що торкаються наступної тематики:

- 1) Позиція ДСУ щодо УМА;
- 2) Постава ДСУ щодо українських демократів;
- 3) Ставлення ДСУ до майбутніх президентських виборів;
- 4) Ставлення ДСУ до кандидатів на посаду президента України
Левка Лук'яненка і В'ячеслава Чорновола;
- 5) Перспективи здобуття і розбудови української держави.

У першому питанні З.Красівський пояснює, чому ДСУ не долучилася до Української Міжпартійної Асамблеї. Причиною цьому він називає неусталеність і різноспрямованість ідеологічної платформи партій-членів УМА, серед яких на початку 1991 року (на відміну від кінця року) дійсно були і ненаціоналістичні сили.

Постава ДСУ до українського демократичного табору (передусім Руху та Української республіканської партії) самозрозуміло є негативною. З.Красівський докладно пояснює партійну позицію. Причиною такої ворожої постави націоналістів до демократів називається абсолютне несприйняття радянської системи першими і бажання інтегруватися в неї других. Крім того, В.Красівський згадує дуже цікавий факт зі свого політв'язничного життя: він стверджує, що навіть в таборах дисиденти-демократи не єдналися з ув'язненими націоналістами, перші часто співпрацювали з адміністрацією пенітенціарних установ, для других такі випадки були скоріше виключенням. Ще однією причиною, за якою ДСУ не йде на співпрацю з демократами, називається апелювання до різних держав-попередників: демократи планують прихід до влади через здобуття більшості в радах і по суті реформацію радянської системи, націоналісти ж вважали себе спадкоємцями державотворчих традицій УНР, яка на їх думку була приєднана до СРСР силовим шляхом, тож і розрив з радянською системою має бути абсолютним.

Щодо президентських виборів, то в цьому питанні ДСУ продовжує вищезазначену лінію апелювання до українських державницьких традицій доби УНР. З.Красівський говорить про потребу взяття влади революційним

шляхом, продовження національно-визвольної боротьби. А шлях парламентський, як і формальне проголошення незалежності вважає фікцією.

У питанні відношення партії до опозиційних кандидатів на президентську посаду (Л.Лук'яненка і В.Чорновола), то позиція ДСУ також витікає з вищезазначених тверджень: Лук'яненко звинувачується у пропозиціях співпраці з радянським режимом, а пропозиції Чорновола хоч і визнаються реальними, але їм закидається неефективність. Ще раз наголошується на потребі боротьби не парламентарним шляхом, а через продовження визвольної боротьби, національну революцію.

Щодо перспектив здобуття української державності, то тут З.Красівський ще раз повторює тезу про потребу збройної боротьби. Навіть називає націоналістичні сили, які разом з ДСУ мають долучитися до національної революції: Українська християнсько-демократична партія, Українська національна партія, Українська Міжпартійна Асамблея та Українська Націоналістична Спілка (останні дві сили згодом складуть організаційну базу для УНА-УНСО). Крім того, З.Красівський ставить у вину дисидентам відсутність концепції здобуття і побудови української держави, що призвело до невизначеності у орієнтирах і методах подальшої боротьби для всього фронту антирадянських сил. Окремою помилкою дисидентів З.Красівський називає невисунення звинувачень радянському режиму загалом і його відповідальним посадовцям зокрема. У зв'язку з цим радянські і прорадянські сили отримали можливість приймати участь у боротьбі за владу в незалежній Україні на ряду з проукраїнськими силами.

Інші питання інтерв'ю торкаються питань в цілому другорядних (вживання прорадянськими силами терміну «буржуазний націоналізм» щодо українського і грузинського визвольних рухів і невживання такого терміну до російських опозиційних сил, відношення ДСУ до Івана Драча тощо) й корисної для дослідження партійної історії інформації не містять.

Загалом же спогади З.Красівського є цінним джерелом для дослідження історії Всеукраїнського Політичного Об'єднання «Державна Самостійність України» та українського націоналізму кінця XX століття взагалі. Мемуари З.Красівського висвітлюють формування ідеологічної позиції партії, її організаційне становлення протягом 1990-1991 років і партійну поставу до політичних процесів в Україні загалом. Особливої цінності спогадам З.Красівського додає те, що на сьогодні ця книга є єдиними мемуарами, що висвітлюють партійну історію ДСУ.

2.2.2. Спогади Р.Ковалю – джерело партійної історії ДСУ

Роман Коваль очолював Політичне об'єднання «Державна Самостійність України» (ДСУ) впродовж майже десяти років, від розколу ДСУ у 1993-1994 роках до зняття партії з реєстрації у 2003 році. Впродовж 1990-х років голова ДСУ став автором цілого ряду книг з філософської та історичної тематики, що навіть стали частиною партійної ідеології. На початку XXI століття экс-головою ДСУ було продовжено письменницьку, дослідницьку і видавничу діяльність, на базі колишнього членства ДСУ було утворено історичний клуб «Холодний Яр». Втім, до сьогодні ним не видано жодної книги власних мемуарів. Але у засобах масової інформації, які пов'язані з діючими націоналістичними організаціями, двічі публікувалися інтерв'ю, в яких були зібрані спогади Р.Ковалю, що торкаються історії українських націоналістів кінця XX століття.

Перше з таких інтерв'ю було підготоване Олесем Вахнієм і опубліковане 7 лютого 2007 року у газеті «Персонал плюс» [47]. І автор інтерв'ю (у другій половині 1990-х років очолював Київський осередок СНПУ, яка спільно з ДСУ у йшла на парламентські вибори 1998 року у складі блоку «Менше слів»), і сама газета (видавалася зусиллями Української Консервативної партії) відверто політично заангажовані, тож зміст інтерв'ю варто сприймати критично. З іншого боку, тематика видання і обізнаність

автора з тенденціями розвитку українського націоналістичного руху 1990-х років робить статтю досить цікавим для дослідження мемуарним джерелом.

З дев'яти заданих О.Вахнієм питань п'ять стосується письменницької і видавничої діяльності Р.Ковалю (тобто не представляють інтересу для дослідження), чотири ж торкаються власне історії українських націоналістів наприкінці ХХ – початку ХХІ століття.

Свої спогади про участь в українському націоналістичному русі кінця ХХ – початку ХХІ століття Р.Коваль розпочинає з причин, що мотивували його стати «антисовітчиком» (розкуркулення діда і засудження двоюрідного діда за сфабрикованою ОГПУ справою «Української Військової Організації»). Такі погляди підштовхнули його до знайомства наприкінці 1980-х років з членами Українського культурологічного клубу (Сергієм Набокою, Світланою Рябошапкою та Леонідом Мілявським). У лютому 1989 року Р.Коваль засновує Залізничний районний осередок Народного руху за Перебудову (хоча зазначає, що засадничо не погоджується з провідною роллю КПРС та рядом засад діяльності руху, але приймає їх як тимчасові тактичні кроки). Трохи згодом на установчій конференції Залізничної районної організації Товариства української мови ім.Т.Г.Шевченка Р.Коваль знайомиться з лідерами Української Гельсинської Спілки (УГС) Михайлом Горинем і Олесем Шевченком. Це знайомство привело його на збори УГС, що проводилися за адресою: м.Київ, вул.Олегівська, буд.10. У грудні 1989 року під впливом Румунської революції і за рекомендацією С.Набоки Р.Коваль пише вступну заяву до УГС. А вже навесні 1990 року середовище УГС перетворюється на Українську Республіканську партію (УРП), членом-засновником якої серед інших стає і майбутній лідер ДСУ. В УРП Р.Коваль стає секретарем з ідеологічних питань і з його власних слів «працював за кількох» (одночасно писав статті, редагував і видавав газети УРП, організовував мітинги, маніфестації, пікетування, конференції, ініціював і писав проекти заяв від імені Проводу УРП). Майбутній лідер ДСУ зазначає,

що його активність викликала занепокоєння дисидентів-лідерів партії і згодом стала причиною його відходу від УРП.

Своє знайомство з ДСУ Р.Коваль пов'язує з поетом і політв'язнем Іваном Світличним, над яким він взяв опіку як лікар. У квартирі І.Світличного майбутній лідер ДСУ познайомився з одним зі співзасновників цієї партії Зеновієм Красівським. Саме З.Красівським зіграв ключову роль у формуванні ідеологічних поглядів Р.Ковалю. З моменту знайомства з цим політв'язнем починає автор спогадів свою історію як члена ДСУ. Заснування партії Р.Коваль принишує групі політв'язнів-бандерівців, серед яких одне з чільних місць займав З.Красівський. Засновниками головного партійного видання - газети «Нескорена Нація» називає себе і З.Красівського.

Р.Коваль не висвітлює окремих епізодів історії ДСУ, згадує лише ряд меморіальних заходів (діяльність, яку з кінця 1990-х років перебирає на себе історичний клуб «Холодний Яр», президентом якого Р.Коваль є до сьогодні) та співпрацю з організацією «Тризуб» ім.С.Бандери. Більш докладно автор спогадів торкається питання зняття ДСУ з реєстрації. Р.Коваль заявляє, що «режим Кучми» досить активно протистояв діяльності ДСУ, зокрема впродовж багатьох років прослуховувався телефон голови партії, його пошта перлюструвалася, ряд активістів намагалися завербувати тощо. Р.Коваль стверджує, що Л.Кучма згадує про ДСУ на так званих «плівках майора Мельниченка», де президент характеризує ДСУ як «кончених націоналістів». Р.Коваль відзначає, що працівник СБУ, який очолював роботу проти ДСУ та «Тризубу» ім.С.Бандери отримав за це підвищення, а зараз знаходиться на «почесному відпочинку». Самозрозуміло, що така робота спецслужбами велася, але її значення (так само як і значення самої ДСУ) для «режиму Кучми» Р.Ковалем очевидно переоцінюється.

Щодо подальшої долі активістів ДСУ, то Р.Коваль зазначає, що значний відсоток партійного членства наразі працює в рамках інших націоналістичних та націонал-демократичних організацій. Серед списку цих

організацій згадується ВО «Свобода», «Тризуб» ім.С.Бандери, УРП «Собор» і робиться припущення щодо УКП (партії, що здійснює випуск газети, у якій надруковане дане інтерв'ю).

Друге інтерв'ю, що зафіксувало спогади Романа Ковалю, було підготоване Анатолієм Щербатюком і під назвою «Шляхетність історії» було опубліковане на сайті «Націоналістичному порталі», що на початку 2000-х років був офіційною електронною сторінкою Молодіжного Націоналістичного Конгресу [48]. Інтерв'юер (А. Щербатюк) так само як і Р.Коваль приймав активну участь у діяльності ДСУ у 1990-х роках, тож інтерв'ю більше нагадує спільні спогади двох чільних партійних активістів. У питаннях заданих А.Щербатюком містяться відомості з історії українських націоналістів кінця ХХ століття, як і у відповідях Р.Ковалю.

Початки історії новітньої історії вітчизняних націоналістичних рухів А.Щербатюк і Р.Коваль відносять до середовища УГС-УРП, сформованого дисидентами-політв'язнями. Причому Р.Коваль у 1989-1991 роках, що бачив їх тільки на мітингах, ставився до них з повагою. А А.Щербатюк вже тоді не мав пістету, «непоштиво». Вірогідно саме через таке шанобливе відношення до лідерів-дисидентів М.Горинем на першому і останньому з'їзді УГС, який перетворився на Установчий з'їзд УРП, було надано слово і Р.Ковалю. Після з'їзду майбутньому лідеру ДСУ було запропоновано стати членом Проводу УРП і референтом з питань ідеології. На цій посаді Р.Коваль розпочав активну ідеологічну й організаційну роботу. З його слів всі заяви Проводу УРП, що формували націоналістичну думку, належали вузькому колу осіб, до якого окрім нього входили Григорій Гребенюк, Анатолій Щербатюк (в подальшому лідери ДСУ) та частково Сергій Жижко (в подальшому один з лідерів КУН). Така ідеологічна позиція і активна організаційна робота викликала занепокоєння більшості Проводу, яких Р.Коваль називає «лінівими і безталанними». Підставою для ідеологічного розколу в УРП стала ідея Б.Гориня про створення багатонаціональної «мільйонної УРП»,

яку відверто не сприйняли Р.Коваль і його прибічники. Більшість Проводу УРП провела окрема засідання, де визнала «шкідливість публіцистики» Р.Коваля, інкримінувавши йому «русофобію та антисемітизм» (ініціаторами були Л.Лук'яненко, О.Сергієнко та О.Шевченко), А.Щербатюка було звинувачено у «розпалюванні міжнаціональної ворожнечі». Була засуджена пропозиція Р.Коваля надати заснованій ним газеті УРП «Визволення» назву «Визволення нації». В результаті Р.Коваля позбавили посади в партії і не дали йому таким чином слова на партійному з'їзді, не давши таким чином згуртувати партійну молодь (яка за словами Р.Коваля стояла саме на його ідеологічних позиціях). Таким чином, дисиденти витіснили з партії «стихійних націоналістів».

Як і в попередньому інтерв'ю Р.Коваль, зазначає, що з З.Красівським він познайомився під час відвідин І.Світличного. Дані спогади датують цю зустріч 1990 роком. Співзасновник ДСУ на той момент був головою Проводу ОУН (б) в Краю, про що він самозрозуміло не говорив Р.Ковалю, втім у розпочатих після цього листуваннях і зустрічах, він почав сприяти ідеологічному формуванню Р.Коваля як націоналіста. Написану Р.Ковалем брошуру «Чи можливе українсько-російське замирення?» опублікував саме З.Красівський. А.Щербатюк додає, що він писав до цієї брошури рецензію, яку опублікувала газета «Слово». В результаті проти автора рецензії генеральною прокуратурою було порушено кримінальну справу «за розпалювання міжнаціональної ворожнечі». А.Щербатюк за цим звинуваченням утримувався у Лук'янівській в'язниці 40 діб.

Окремо згадується історію заснування партійного видання ДСУ – газети «Нескорена Нація». Як зазначає Р.Коваль, авторами назви і головними наповнювачами газети були він сам, А.Щербатюк та В.Шкуратюк, а технічну частину друку (кошти, друкарську машинку, диктофон, організацію публікації) забезпечував З.Красівський, що активно працював в рамках ДСУ до свого інсульту у серпні 1991 року.

Щодо самої партії, то Р.Коваль згадує, що рішення на її створення як легальної структури ухвалив Провід ОУН (б), а її засновниками були політв'язні-бандерівці (на чолі з З.Красівським) та І.Кандиба, який також був політв'язнем, але до ОУН (б) формально не належав, хоча вважав себе бандерівцем. Незрозумілим моментом спогадів є твердження Р.Ковалю, згідно якого він разом з І.Кандибою керував ДСУ до 1995 року. Таке формулювання викликає ряд питань, адже під час розколу в ДСУ, що відбувся наприкінці 1993 року, І.Кандиба вийшов з партійних лав і у розколі по суті підтримав позицію В.Шлемка (противника Р.Ковалю). Крім того, І.Кандиба як формальний власник газети «Нескорена Нація» звільнив Р.Ковалю з посади редактора, через що той змушений був зробити новоутворену газету «Незборима Нація» головним партійним виданням ДСУ [110; 111].

Щодо власне партійної історії, то як і в попередньому інтерв'ю Р.Коваль обмежує свої спогади згадкою про ідеологічну позицію ДСУ (ідея про те, що національну державу демократичними методами не побудувати; продовження визвольної боротьби бандерівців; протистояння ідеям як комуністів, так і лібералів, демократів та дисидентів) та меморіальні заходи. Головним меморіальним заходом, започаткованим ДСУ, Р.Коваль називає щорічні заходи по вшануванню героїв Національно-визвольних змагань 1917-1921 років у Холодному Яру (Черкаська область). Початок цим заходам було покладено 28 жовтня 1995 року, коли представниками ДСУ було встановлено пам'ятний хрест на місці останнього бою головного отамана Холодного Яру В.Чучупаки. Хрест було освячено патріархом Філаретом (УПЦ-КП). З 1996 року (і до сьогодні) заходи з вшанування пам'яті національних героїв Р.Коваль (вже не як голова ДСУ, а як президент історичного клубу «Холодний Яр») проводить кожного року в середині квітня.

Загалом, зафіксовані у двох проаналізованих вище інтерв'ю, спогади Р.Ковалю є досить цікавим для дослідження мемуарним джерелом. Дані спогади досить детально висвітлюють процес відділення українських націоналістів від загальнонаціонального визвольного руху (фактично ідеологічне розходження націоналістів і націонал-демократів, середовищ УГС-УРП і ОУН(б)-ДСУ). Р.Коваль зазначає, що українські націоналісти відіграли непересічну роль в процесах підготовки до здобуття Україною державної незалежності, стверджуючи, що кадри, які в майбутньому стануть лідерами ДСУ, були авторами значної частини ідеологічного й організаційного здобутку УРП, однієї з перших українських політичних партій. Втім, Р.Коваль практично не висвітлює історію власне ДСУ, обмежуючись загальними фразами щодо ідеологічної позиції партії і проведення нею меморіальних заходів. Крім того, відверта політична заангажованість обох інтев'юерів зумовила відсутність ряду проблемних питань щодо історії українських націоналістів кінця XX – початку XXI століття взагалі та історії ДСУ зокрема. Так, в обох інтерв'ю взагалі уникнуто питання взаємовідносин партії з іншими націоналістичними структурами (передусім УНА-УНСО та СНПУ), зазначена лише співпраця з організацією «Тризуб» ім.С.Бандери. Абсолютно уникнуто також і питання розколу в самій ДСУ наприкінці у 1993 року. Більше того, спогади містять незрозумілу фразу про спільне керування ДСУ І.Кандиби і Р.Ковалю до 1995 року, що заперечують інші джерела. Можливо таким незрозумілим чином Р.Коваль намагався обійти питання внутрішньопартійного розколу. Іншим поясненням може бути помилка в даті, здійснена публікатором інтерв'ю. Адже до 1993 року Р.Коваль як заступник голови (І.Кандиби) виконував більшість керівних функцій в партії. Таким чином до 1993 (а не до 1995 року) спільне керівництво партією (Р.Ковалю, як голови ДСУ де-факто, та І.Кандиби, як голови ДСУ де-юре) дійсно мало місце.

Таким чином, спогади Р.Ковалю є важливим мемуарним джерелом для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця ХХ століття, зокрема періоду його становлення. Водночас, дані спогади варто аналізувати з огляду на певну заангажованість авторів, які всіляко уникали «незручних» питань, зокрема щодо власне партійної історії ДСУ.

2.2.3. Спогади О.Черненка - джерело до історії окремих акцій ДСУ

30 серпня 2012 року у 136 номері журналу «Країна» було опубліковане інтерв'ю з Олександром Черненком, керівником Запорізького осередку ДСУ [49]. Інтерв'ю було підготоване Павлом Вольвачем, який свого часу також був одним чільних активістів даної націоналістичної організації. Не зважаючи на те, що редакцією журналу даний матеріал названо «інтерв'ю», по суті він являє собою збірку спогадів О.Черненка. Інтерв'юером не задається жодних питань, його підготовка очевидно полягала виключно у записі і публікації спогадів. «Інтерв'ю» передусе коротка біографічна довідка про автора мемуарів. З даної довідки видно, що О.Черненко пройшов той самий партійно-організаційний шлях, що і Р.Коваль та А.Щербатюк: з 1989 року був членом УГС, до 1991 року – УРП, а потім – ДСУ. II Всеукраїнським з'їздом ДСУ О.Черненка було обрано заступником голови партії.

Спогади О.Черненка являють собою дев'ять тематичних блоків, які опубліковані у довільному (не хронологічному) порядку. При чому тематика даних блоків досить різноманітна, інтерес для дослідження представляють лише чотири з них під такими назвами:

- «1992-й. При запорізькому гідротехнікумі, у фотолабораторії»;
- «1995-й. Я на той час працював у цілителя Івана Дудки»;
- «1992-й. Вирішили зробити марш-кидок у Крим»;
- «1993–1994 роки».

Спогади про 1992 рік являють собою опис двох епізодів партійної історії ДСУ – повалення пам'ятника Леніну на залізничному вокзалі

«Запоріжжя-2» та марш-кидка збірної групи ДСУ в Крим. Обидві розповіді, не зважаючи на дуже незначний об'єм, описують ряд дрібниць, за якими можна отримати уявлення про масштаби і перебіг подій під час обох заходів. Демонтаж пам'ятника Леніну готували заздалегідь, навіть попереджали про захід журналістів. В заході приймало участь всього шість місцевих активістів ДСУ. Демонтували за допомогою пенькового шахтарського каната. Задля надання заходу офіційного характеру активісти послалися на указ президента України Л.Кравчука про демонтаж усіх символів тоталітарної доби. Міліція у процес не втручалася, але після заходу затримала всіх учасників демонтажу, втім тримала їх тільки до кінця дня. Марш-кидок на Крим того ж року був здійснений збірою групою Запорізького і Волинського осередків ДСУ. Але чисельно захід не набагато відрізнявся від попереднього – його учасниками були всього 15 активістів. Але група була уніформована, при собі мали жовто-блакитний і червоно-чорний прапори. Метою марш-кидка була пропаганда ідей і розбудова мережі ДСУ. Біля будівлі Кримського уряду учасники марш-кидка мали жартівливу розмову з міліціонером, який очевидно симпатизував націоналістам, адже після ствердної відповіді націоналістів на питання «чи не бити москалів вони приїхали», сам міліціонер підтримав їх словами «давно пора!».

Тематичний блок «1993–1994 роки», не зважаючи на здавалося б хронологічно широку назву, торкається лише одного епізоду – поїздки О.Черненка та І.Дудки на Західну Україну для розбудови структур ДСУ. При чому опис торкається самої лише поїздки та інтересу для дослідження не представляє. Цікавим же є сам факт згадки про те, що у 1993-1994 роках представники Східних осередків здійснювали поїздки для розбудови партійних структур на Західну Україну, а не навпаки. Втім, враховуючи жартівливо-саркастичний стиль написання даних спогадів, цілком вірогідно припустити, що О.Черненко та І.Дудка їхали на якийсь Всеукраїнський захід ДСУ на Західну Україну, який на Сході організувати просто не могли. З

огляду на масштаби згаданих під 1992 роком заходів Запорозького осередку ДСУ, така версія є цілком логічною. Хоча, з огляду на посаду О.Черненка (заступник голови партії) та наддніпрянське (а не галицьке) походження більшості лідерів ДСУ (Р.Ковалю, А.Щербатюка та інших) вірогідною є версія про ідеологічно-організаційну підготовку більш чисельних західноукраїнських осередків більш досвідченими східноукраїнськими функціонерами. Втім, допустимі й комбінації даних версій.

У тематичному блоці «1995-й. Я на той час працював у цілителя Івана Дудки» О.Черненко розповідає про свій арешт, формальним приводом до якого стала несвоєчасна сплата аліментів колишній дружині. Втім, під час допитів, як зазначає автор спогадів, слідчих абсолютно не цікавили його сімейні негаразди, натомість працівники міліції відверто заявляли, що арешт є помстою за громадсько-політичну діяльність активіста ДСУ. Ув'язнення О.Черненка тривало всього два тижні. Такий короткий термін він пояснює тим, що йому вдалося з кабінета слідчого додзвонитися матері і проінструктувати її кому дзвонити в Київ (очевидно партійному керівництву). Активіст ДСУ говорить, що звільнитися йому допоміг інформаційний розголос, який забезпечили товариші по партії (цей епізод було висвітлено навіть на радіо «Свобода» та новинами ВВС). Під час слідства О.Черненко принципово вимагав ведення справи українською мовою, завдяки чому йому навіть було надано перекладача – Михайла Калиняка (місцевого просвітянського діяча). За час ув'язнення активіст ДСУ навіть дещо «вписався» у систему підпільного арештантського зв'язку, при виході з камери він нелегально проносив так звану «гільзу» (запаяну в целофан збірку повідомлень-«маляв»).

Загалом спогади О.Черненка мають певне значення для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття. Хоча вони й містять опис ряду унікальних епізодів, про які не згадують інші джерела, але вплив цих епізодів на перебіг історичних процесів загалом

мізерний. Тож значення спогадів О.Черненка передусім у деталізації і підтвердженні відомостей з інших мемуарних джерел. Втім мемуари О.Черненка дозволяють побачити основні тенденції перебігу партійної історії ДСУ та діяльності Запорізького осередку партії.

2.3. Мемуари лідерів СНПУ

2.3.1. Спогади Я.Андрушківа - джерело партійної історії СНПУ

Ярослав Андрушків очолював Соціал-Національну партію України (СНПУ) впродовж більш ніж десяти років, від утворення її у 1991 році до перетворення у Всеукраїнське об'єднання «Свобода» у 2004 році. Після відходу від партійного керівництва він лишає політику і до сьогодні не проявляє до неї жодного видимого інтересу, в тому числі і не публікує жодних власних мемуарів. Але у засобах масової інформації двічі публікувалися інтерв'ю з экс-лідером СНПУ, які містили спогади про епізоди партійної історії.

Перше з цих інтерв'ю було підготовлене Оксаною Колодрубцею і опубліковане 27 квітня 2004 року на Львівському новиневому електронному ресурсі «Вголос» [50]. Власне спогадів дане інтерв'ю містить не так вже й багато, адже воно готувалося у час, коли Я.Андрушків ще не лишив політики, а як свідчить сам даний матеріал, намагався творити широкий громадсько-політичний рух правого ідеологічного забарвлення. Цей же аспект змушує ставитися до даного інтерв'ю критично, адже не варто виключати певної заангажованості висловлювань Я.Андрушківа на момент його підготовки. Щодо власне спогадів, то Я.Андрушків згадує у даному матеріалі маловідомий факт – депутатство представника СНПУ Юрія Криворучка. Як правило, згадуючи депутатів від даної політичної сили, абсолютна більшість джерел говорить тільки про одного представника СНПУ – Олега Тягнибока, який у 1998 році пройшов до Верховної Ради України по

мажоритарному округу на Львівщині, а в 2004 році очолив СНПУ, перетворивши її на Всеукраїнське Об'єднання «Свобода». Я. Андрушків же вважає О.Тягнибока не першим депутатом від СНПУ. Першим представником партії у виборному органі він називає Юрія Криворучка, який на виборах 1994 року пройшов до Львівської обласної ради. Самозрозуміло, що обласна рада і парламент є установами абсолютно різного рівня, втім Я.Андрушків пояснює свою позицію тим, що таким чином можна побачити процес еволюції СНПУ від партії місцевого рівня до всеукраїнської політичної сили, що є центральною ланкою партійної тактики.

Досить незвичайно для націоналістичної структури Я.Андрушків описує підстави до становлення СНПУ. На відміну від інших націоналістів, які спиралися у своїй боротьбі на традиції збройного визвольного руху (УНА-УНСО – як продовжувач традицій українських збройних формувань часів перших та других визвольних змагань (вільного козацтва та УНС), ДСУ – як продовжувач націоналістичного підпілля - ОУН (б)), СНПУ від початку творилася як структура для легітимної ідеологічно-політичної боротьби, а не підпілля чи революційних дій. При цьому ідеологічну позицію партії Я.Андрушків описує як націоналізм з легальним соціальним забарвленням, що протиставляється як комунізму, так і націонал-демократії. ВО «Свободу», ж як видно з самої назви інтерв'ю, Я.Андрушків не вважає продовжувачем ідей СНПУ, а партією зовсім іншою - націонал-демократичною, у творенні якої просто прийняли участь деякі (але не всі) представники керівництва СНПУ.

Отже, інтерв'ю з Я.Андрушківим 2004 року важко назвати важливим джерелом для дослідження партійної історії СНПУ, втім воно містить деякі цікаві для дослідження моменти (ідейні підстави для утворення партії, перший досвід політичної боротьби, ідеологічні постулати та реальне співвідношення з формально-юридичним наступником – ВО «Свобода»). Іншим є інтерв'ю з Я.Андрушківим, підготовлене Ольгою Мусафіровою і

опубліковане на всеукраїнському новиневому ресурсі «Главком» 26 липня 2011 року [51]. В даному матеріалі одразу дається взнаки те, що Я.Андрушків на момент підготовки інтерв'ю є набагато більш далеким від політичного життя, ніж у 2004 році, його відповіді є набагато менш заангажованими і набувають характеру класичних спогадів.

Так, даний матеріал дозволяє більш глибоко поглянути на процес організаційного становлення СНПУ та її лідера. Власну мотивацію до політичної діяльності Я.Андрушків вкорінює у сімейну традицію, зазначаючи, що його батько був учасником українських юнацьких рухів у Галичині, а дядьки – політв'язнями. Власну ж антирадянську діяльність майбутній лідер СНПУ розпочинає з 1987 року, коли знайомий (на той момент доцент Львівського політехнічного інституту) телефонним дзвінком запросив його прийняти участь у відновленні «Пласту» (як зазначається ініціатива в цьому належала Ігорю Юхновському). У заздалегідь призначеному місці зібралася ініціативна група українських вчених, які запропонували розпочати просвітницьку роботу, розділивши між собою сфери організаційної роботи. Я.Андрушків, який на той час займався напівзабороненим карате, у даній ініціативній групі був призначений відповідальним за спортивну сферу. З відміною політичної монополії КПРС дана група активістів паралельно з «Пластом» вступили до Народного Руху України. Втім, зважаючи на те, що мало хто вірив у можливість безкровного розпаду СРСР, було вирішено паралельно з діяльністю у НРУ провадити військовий вишкіл і творити структуру напіввійськового формату. До початку збройного протистояння дана формація мала виконувати функцію охорони мітингів НРУ. Так було утворено Варту Руху. Я.Андрушків став одним з її керівників, він продовжував бути відповідальним за спортивно-бойовий вишкіл. Керівництво НРУ дало Варті можливість максимально самостійного розвитку структури. Я.Андрушків навіть згадує, що дехто з лідерів Руху зв'язав членів Варти з аналогічними структурами в Прибалтиці,

куди бійці їздили переймати досвід. Саме Варту Руху Я.Андрушків називає передвісником СНПУ, зазначаючи «не було б її – не було б партії». Діяльність даної структури він відносить до 1988-1991 років, а її чисельність визначає у п'ять тисяч осіб (дана цифра викликає певні сумніви і зовні здається завищеною), при цьому перевага віддавалася ветеранам війни в Афганістані та особам, що тренувалися у секціях бойових мистецтв. Я.Андрушків досить детально описує плани Варти Руху. Так, у разі початку збройного протистояння частина членства повинна була розпочати організацію масових мітингів, а інша частина мала забезпечити видачу зброї з військових складів на цих мітингах. Таким чином, планувалося розпочати громадянську війну і забезпечити належний опір прорадянським силам. Для втілення в життя такого плану члени Варти заводили дружбу з військовими, навіть використовували для цього «дівчат-звabниць». Я.Андрушків порівнює плани Варти з діями Джохара Дудаєва на початку чеченсько-російського протистояння. Щодо легітимації подальшого перебрання влади в Україні, то представники Варти, як зазначає лідер СНПУ, пропонували для цього перетворити Рух в партію ще на конференції в Хусті у 1990 році. Але цьому завадили внутрішні конфлікти всередині рухівського керівництва, яке ніколи не було монолітним. «Міжрухівські» конфлікти згодом вилилися у протистояння демократично налаштованої рухівської верхівки і націоналістично налаштованої середньої ланки НРУ (і Варти зокрема). Я.Андрушків зазначає, що Варта Руху стала ініціатором відходу від НРУ націоналістичних елементів. До неї приєдналися Студентське братство і організація «Українські ветерани Афганістану», що разом утворили СНПУ.

Щодо самого терміну «соціал-націоналізм», то Я.Андрушків називає його автором себе. Але при цьому наголошує не на паралелях з німецькими націонал-соціалістами, а на похідності від праці Ярослава Стецька «Дві революції», де проводиться порівняння національних революцій під проводом Б.Хмельницького та І.Мазепи. Перша сполучала у собі як

соціальний, так і національний аспект, що стало запорукою її успіху, друга ж наголошуючи на стороні національній, ігнорувала соціальний бік, що й зумовило її невдачу. Тож, соціал-націоналісти мають йти у владу як для вирішення національних, так і для розв'язання соціальних проблеми. Але при всьому цьому СНПУ чітко відділяла себе від соціалістів, поборюючи ідеї всезагального удержавлення власності і виступаючи за економічно незалежний «середній клас».

Цікаві відомості містяться в інтерв'ю і щодо історії партійної символіки – монограми «Ідея Нації». Її авторство Я.Андрушків приписує Нестору Пронюку, якого як випускника Львівської академії мистецтв Провід СНПУ уповноважив розробити партійну емблему. Цілий ряд ескізів Н.Пронюка був відкинутий, а «Ідея Нації» прийнята голосуванням. Причому Я.Андрушків був єдиним членом Проводу, який в даному голосуванні утримався, лишивши за собою окрему думку.

Первісну тактику СНПУ Я.Андрушків описує наступним чином – зосередитися на максимальних перемогах в одному регіоні (Львівщина), а в інших будувати структури за даним зразком. За такою тактикою і розвивалася СНПУ впродовж всього свого існування. Але така партійна тактика серйозно гальмувала розвиток структур всеукраїнського рівня, а регіональна специфіка не давала можливості осередкам розвиватися за «львівським алгоритмом». Саме такі висновки робить у своїх спогадах про дану партійну тактику СНПУ О.Вахній [52].

Початок занепаду СНПУ Я.Андрушків відносить до 2002-2003 років, коли партія так і стала повноцінним учасником акції «Україна без Кучми» та опозиційного табору (очоленого згодом В.Ющенком), лишившись таким чином «поза бортом великої політики». Очевидно це зумовила надмірна обережність та нерішучість самого Я.Андрушківа, адже у своїх відповідях на питання щодо даного періоду, він відповідає загальними фразами про розчарування у політиці і недовіри до «плівок майора Мельниченка». Лідер

СНПУ згадує відкинуту ним пропозицію Степана Хмари щодо очолення соціал-націоналістами колони протестувальників. Втім, В.Чемерис, не зважаючи ні на що, згадує, що у подіях 9 березня 2001 року досить активну роль (в тому числі і щодо очолення колони) намагалися відігравати саме представники СНПУ [94].

Ще одним цікавим моментом даного матеріалу є опис Я.Андрушківим власної ідеологічної еволюції. Так, під час інтерв'ю він говорить про необхідність розвитку інституту «політичної нації», згадуючи при цьому як помилку постулат СНПУ про збереження расової чистоти, тобто нації не в політичному, а в етнічному розумінні терміну.

Загалом спогади Я.Андрушківа, опубліковані у формі інтерв'ю 2011 року є набагато більш цікавими для дослідження, ніж його ж спогад-інтерв'ю 2004 року. По-перше, даний матеріал набагато більш розлогий, ніж попередній. По-друге, політична заангажованість автора є на порядок нижчою. Але ідеологічна еволюція не дає нам можливості об'єктивно оцінити цілий ряд моментів, особливо щодо первісної ідеологічної позиції партії та еволюції партійної ідеології. Втім, матеріал містить цілий ряд унікальних відомостей (зокрема щодо історії Варті Руху – організаційного попередника СНПУ, авторства назви партії та партійної символіки, тактики політичної боротьби). Інтерв'ю з Я.Андрушківим потребують надзвичайно критичної оцінки, адже дуже важко відокремити суб'єктивні оцінки автора від реального стану речей, особливо з огляду на його особисту ідеологічну еволюцію та розчарування у політиці як такій. Надмірна оціночність і обережність у висловлюваннях часто не дає зрозуміти суті сказаного, а інколи навіть породжує непорозуміння чи суперечності. Так, у інтерв'ю 2004 року Я.Андрушків говорить, що СНПУ творилася саме як партія для політичної, а не збройної боротьби. А вже в інтерв'ю 2011 року він же говорить про те, що Варта Руху як організаційна попередниця СНПУ розглядала виключно силовий сценарій приходу до влади. Вірогідно, що

оцінка політичної ситуації у керівників Варті Руху і СНПУ з огляду на навколишні обставини була дещо різна, не зважаючи на те, що персоналії були тими ж самими. Тож очевидно саме така нетривалість у поглядах, змушує дослідників даної тематики розглядати інтерв'ю з Я.Андрушківим виключно у комплексі з іншими джерелами.

2.3.2. Спогади О.Вахнія - джерело з історії СНПУ в Києві

Спогади Олеся Вахнія, опубліковані на авторському блозі сайту «Gazeta.ua»[52; 53; 54], є надзвичайно цікавим проявом української націоналістичної мемуаристики кінця XX – початку XXI століття. Цікавими спогади є передусім з огляду на особу автора, який брав участь не тільки в легальному політичному житті країни (у 1990-х очолював почергово Київські осередки Спілки Української Молоді і Соціал-Національної партії України), але й був одним з лідерів руху скінхедів (фактично брав участь у нелегальній «напівполітичній» боротьбі) та відбував покарання у місцях позбавлення волі. З літа 2011 року Олесь Вахній розпочав вести власний блог на «Gazeta.ua», де поряд з авторською публіцистикою почав викладати власні спогади у формі окремих тематичних статей. Більша частина мемуарів Вахнія торкається двох тематик – відбування покарання у місцях позбавлення волі та історії руху українських скінхедів на межі XX і XXI століть. Спогади з першої тематики ще в 2004 році були зібрані автором в одну книгу, яку у 2006 році було опубліковано під назвою «Від дзвоника до дзвоника: поради законотворцям» на мережевому порталі «Українське життя в Севастополі» [112]. У «паперовому» вигляді книга не друкувалась. Але ця збірка спогадів інформації по тематиці нашого дослідження практично не містить. В ній є лише кілька згадок про членів УНА-УНСО, які відбували покарання у місцях позбавлення волі, але навіть без зазначення прізвищ, причин покарань чи якоїсь іншої суттєвої інформації. Тож дані спогади дають можливість лише констатувати, що кілька членів УНА-УНСО

наприкінці 1990-х чи на початку 2000-х перебували в ув'язненні (що в принципі є загальновідомим).

Набагато більш цікавими для дослідження є статті О.Вахнія за іншою тематикою – історією руху українських скінхедів. Цій тематиці присвячено всього три статті:

- «Скінхеди» (опублікована 10 лютого 2013 року) [54];
- «Спогад про руйнацію боввана» (опублікована 11 жовтня 2012 року)[53];
- «Спогад про занепад субкультури» (опублікована 19 жовтня 2011 року)[52].

Перша стаття («Скінхеди») у загальних рисах висвітлює основні етапи розвитку руху українських скінхедів і цікава в розрізі дослідження новітньої історії України взагалі, але інформації за тематикою даної розвідки вона практично не містить.

Друга ж стаття («Спогад про руйнацію боввана») присвячена одному епізоду з діяльності О.Вахнія на посаді заступника голови Київського осередку Спілки Української Молоді (яку він в той час співміщував з посадою організаційного референта Київської обласної організації Конгресу Українських Націоналістів), а саме зруйнуванню пам'ятника Леніну у місті Васильків групою українських націоналістів у травні 1993 року. У цьому уривку своїх спогадів О.Вахній досить яскраво окреслює проблеми з якістю кадрів й координацією на початковому етапі розвитку КУН. Водночас з описом організаційних проблем КУН О.Вахній описує тісну й плідну міжорганізаційну співпрацю громадських (а не політичних) націоналістичних гуртів. Так, акція по руйнуванню ленінського пам'ятника у Василькові відбувалася саме такою міжорганізаційною групою (активістами Конгресу Українських Націоналістів, Спілки Української Молоді та Ліги Української Молоді), причому без погодження з партійним керівництвом КУН. О.Вахній згадує «перехресне» членство у організаціях як явище досить поширене.

Окремим розділом даного уривку спогадів О.Вахнія є опис долі Романа Музичка, одного з учасників руйнування пам'ятника у Василькові, який згодом став членом УНА-УНСО, у складі експедиційного корпусу «Арго» виїхав у Грузію взимку 1994-го, де й загинув у бою. О.Вахній згадує, що знайомство Р.Музички з представниками УНА-УНСО відбулося у спеціальному («націоналістичному») тирі для стрільби з малокаліберних рушниць. За словами О.Вахнія тир був організований Спілкою Офіцерів України і до тренувань в ньому допускалися члени різних націоналістичних гуртів (зокрема СУМ і УНА-УНСО).

Але найбільш цікавим уривком спогадів О.Вахнія є стаття під назвою «Спогад про занепад субкультури». Як і вищезгадана стаття «Скінхеди» вона присвячена передусім історії руху українських скінхедів, але «Спогад про занепад субкультури» містить надзвичайно цікавий огляд ранньої історії Київського осередку СНПУ, керівником якого автор спогадів був у 1995-1998 роках. Осередок СНПУ в Києві О.Вахнію було запропоновано очолити (а фактично сформувати) восени 1995 року. В той час автор спогадів приймав активну участь у громадсько-політичних процесах в столиці, але організація, до якої він входив (СУМ) фактично перестала діяти внаслідок остаточного розколу на радикальне й помірковане крила. Тож СНПУ вийшла на контакт з Вахнієм досить своєчасно. Як зазначає автор спогадів, у жовтні 1995 року внаслідок силового розгону українськими націоналістами в Києві перестав діяти українофобський гурт «Дикие лебеди славянского единства». Своєю участю у даному розгоні О.Вахній зацікавив групу київських скінхедів, які після розмов з новим очільником Київського СНПУ написали вступні заяви до партії. Саме з «півтора десятка» скінхедів О.Вахній почав формування кадрового «ядра» партійного осередку. Ідеологічний рівень членства столичний керівник СНПУ піднімав за рахунок бібліотеки, що залишилась йому від СУМ. Але центральне керівництво СНПУ (зокрема голова партії Ярослав Андрушків) до кадрової політики О.Вахнія поставилися прохолодно.

Вже влітку 1997 року агресивний характер антиміграційної позиції керівника Київського осередку викликав осуд Комітету Уповноважених (вищого колегіального органу СНПУ). Водночас, О.Вахній не схвалював русофобських настроїв партійного керівництва. Більше того - автор спогадів згадує, що через свої контакти у російських правих колах вийшов на групи скінхедів з Сумщини і Харківщини. Ці скінхедські гурти планували долучитися до партійних лав, але русофобська позиція вищого керівництва СНПУ їх в кінцевому рахунку відлякала.

Занепад діяльності СНПУ О.Вахній пояснює передусім занадто авторитарним характером управління партією, взаємною недовірою вищих керівників партії один до одного та ігноруванням пропозицій керівників регіональних. З його слів всі важливі партійні рішення приймалися надзвичайно обмеженим колом осіб (Комітетом Уповноважених). Причому про свої рішення Комітет Уповноважених пресу повідомляв, а регіональних керівників – не завжди. Навіть партійний список під час виборів 1998 року з регіональними керівниками партії погоджений не був. До першої п'ятірки цього списку за словами О.Вахнія не ввійшло жодної особи, що мали б стосунок до партії чи націоналізму. Ця інформація не є цілком достовірною, адже другим і третім номерами списку були відповідно Ярослав Андрушків (голова СНПУ) і Роман Коваль (голова ДСУ, яка разом з СНПУ на виборах 1998 року сформувала блок «Менше Слів») [113]. Але три інші члени першої п'ятірки списку (і його очільниця Людмила Вансовська зокрема) до партійного блоку та націоналізму дійсно відношення не мали.

Внутрішні тертя між членами Комітету Уповноважених О.Вахній ілюструє випадком, коли Ярослав Андрушків просив автора спогадів не доводити до відома Нестора Пронюка (члена Комітету Уповноважених) своїх зв'язків з Олексієм Кочетковим, колишнім редактором газети «Русский Порядок» (головне друковане видання російської націоналістичної організації «Русское национальное единство»). Вахній зазначає, що певне

розуміння, а відповідно і співпраця були можливі тільки з двома членами Комітету Уповноважених – Олегом Тягнибоком (керівником Партиїної Канцелярії) і Андрієм Парубієм (Уповноваженим з молодіжних питань, а за сумісництвом лідером Товариства Сприяння Збройним Силам і Військово-Морському Флоту «Патріот України» і Організації Української Молоді «Спадщина»). Але автор спогадів зазначає, що «розуміння» з боку Олега Тягнибока зникає після 1998 року, коли він стає народним депутатом України, переїздить до Києва і переймає від О.Вахнія керівництво Київською організацією СНПУ.

Своє звільнення з керівної посади у столичному осередку О.Вахній описує наступним чином: після переїзду до Києва О.Тягнибока була організована його зустріч з членством осередку (під час якої російськомовні київські скінхеди і «галичанин» Тягнибок спільної мови не знайшли), а через два дні після цієї зустрічі Тягнибок оголосив наказ про своє призначення головою Київської парторганізації і розпочав вимагати у Вахнія передачі всієї документації осередку. Вахній, який вже тоді мав проблеми з законом через участь у русі скінхедів (вже у липні 1998 року він був заарештований і засуджений до п'яти років позбавлення волі) не став пручатися і передав всі документи Тягнибоку. Але вже наступного дня один з партійних активістів Київського СНПУ (а також лідер скінхедського гурту, який у 2001 році здійснив напад на Київську синагогу) Дмитро Волков подав заяву на вихід з партії. Його прикладу наслідувала більшість членства партійного осередку. Але на цьому Київська парторганізація своєї діяльності не припинила, навіть більше – до неї долучилися нові гурти скінхедів. Силами «нової хвилі» (так О.Вахній і його прибічники з числа засновників Київського партосередку назвали скінхедів-нових членів СНПУ) було здійснено ремонт офісу СНПУ на Софіївській площі та ряд інших заходів. Окрім того, «нова хвиля» стала на ті ж антимігрантські позиції, що і Вахній зі своїми прибічниками до цього. Реальним лідером «нової хвилі» автор спогадів називає Дмитра Савченка

(який у 2004 році організує теракт на Троєщинському ринку і буде засуджений до 14 років ув'язнення). Саме Дмитро Савченко був автором антимігрантської листівки, яку від імені СНПУ розповсюджували в Києві у 1998 році. Але як стверджує О.Вахній більшість скінхедів від СНПУ все ж відійшли після 1998 року, коли автор спогадів був заарештований і засуджений, а партія замість захисту свого активіста, зайняла позицію невтручання. Таку позицію партії скінхедами було сприйнято як «ганебну» і після свого виходу з в'язниці у 2003 році О.Вахній про скінхедів у рядах СНПУ більше не згадує.

Підсумовуючи значення спогадів О.Вахнія, можна стверджувати, що ці спогади містять унікальну інформацію з історії СНПУ і Київського осередку партії, зокрема формування столичної парторганізації силами київських скінхедів і їх участь у діяльності партії принаймні до кінця 1998 року. О.Вахній також висвітлює характер управлінських взаємин всередині партії і аналізує партійні проблеми, що виникали внаслідок цього. Але варто також зважати на суб'єктивний характер будь-яких мемуарів і спогадів О.Вахнія особливо, адже з 1997 року він знаходився у перманентному ідеологічному конфлікті з Комітетом Уповноважених СНПУ, що зумовлює його надмірно критичне ставлення до політики партійного керівництва.

Висновки до Розділу II.

Спогади націоналістичних лідерів є надзвичайно інформативними джерелами з історії націоналістичних політичних рухів. Відрізняються вони від інших джерел передусім тим фактом, що їх автори за характером свого організаційного положення найбільш поінформовані порівняно з іншими можливими авторами. Лідери націоналістичних організацій на відміну від рядових активістів та сторонніх спостерігачів здатні висвітлювати не тільки власне події з історії власних рухів, але й нездійснені плани, мотивацію та

інші, недоступні іншим авторам, моменти. Водночас, саме націоналістичні лідери у своїх спогадах є найбільш суб'єктивними і заангажованими, що вимагає найбільш ретельного аналізу і критики саме цих джерел. Втім, значення суб'єктивного фактору цих мемуарів також не варто переоцінювати. Збірку спогадів «Війна в натовпі», що була укладена й опублікована Д.Корчинським та В.Артеменком, у широких колах знайомих з історією українського націоналістичного руху (як зазначалося наразі ці кола складаються у переважній більшості з учасників та «любителів») прийнято вважати не вартою особливої уваги як історичне джерело. Її здебільшого сприймають як публіцистичний твір. Але в процесі дослідження було виявлено, що «Війна в натовпі» не тільки є надзвичайно важливим мемуарним джерелом, але й рівень суб'єктивності цього джерела у «широких колах» значно перебільшений, а абсолютна більшість інформаційного наповнення даної збірки знаходить цілковите підтвердження в ряді інших джерел. Унікальна інформація з «Війни в натовпі» не вступає у протиріччя з даними інших джерел, а органічно доповнює загальновідомий перебіг подій. Загальний перебіг історії УНА-УНСО у 1991-1997 роках найбільш повно з опублікованих на сьогодні джерел відображає саме «Війна в натовпі».

Об'єднані у книзі «Щоденник сотника Устима» спогади В.Бобровича в процесі дослідження визначені другими за повнотою інформаційного наповнення спогадами націоналістичного лідера. Дані мемуари найбільш повно висвітлюють окремий епізод діяльності УНА-УНСО – участь у грузино-абхазькому конфлікті, але практично не торкаються інших епізодів історії націоналістичних рухів. Це зумовлено передусім особистістю автора - першого командира експедиційного корпусу УНА-УНСО.

Спогади Р.Зайченка, який у 1990-х роках був регіональним лідером УНА-УНСО є менш інформативними, ніж вищезазначені мемуари, але водночас вони дають можливість здійснити детальніше дослідження окремих

етапів історії найактивнішої націоналістичної організації досліджуваного періоду - УНА-УНСО.

Лідери ДСУ та СНПУ (окрім З.Красівського) на відміну від вищезазначених авторів до сьогодні так і не публікувалися окремо, вони містяться виключно у матеріалах ЗМІ та інтернет-мережі. Співзасновник ДСУ З.Красівський – єдиний автор окремої книги опублікованих мемуарів. Але, з огляду на те, що він помер у перший рік існування партії, його спогади стосуються не стільки партійної історії, скільки «передісторії» - самого заснування і перших кроків партійного будівництва. Втім спогади подальшого очільника ДСУ Р.Ковалю також більше присвячені початкам історії партії, ніж її подальшому перебігу. Спогади ж його заступника О.Черненка взагалі описують тільки малозначимі епізоди партійної історії. Мемуари лідера СНПУ Я. Андрушківа - більш інформативні. Але тут має місце значний рівень політичної заангажованості. Відверті спроби «згладження кутів», багатозначні відповіді на «незручні» питання і тому подібне серйозно знижують довіру до даного джерела. А мемуари у певному роді антагоніста Я.Андрушківа - О.Вахнія (лідера столичного осередку партії) дають підстави стверджувати, що подібна двозначність у висловлюваннях була характерною рисою публічного спілкування керівництва СНПУ загалом. Спогади Київського лідера СНПУ відрізняються від мемуарів партійного очільника відсутністю спроб загального огляду партійної історії, між тим вони по суті складаються з унікальних відомостей про непорозуміння всередині партійної структури, хоча носять знов-таки надзвичайно суб'єктивний характер.

В цілому ж мемуари лідерів українських націоналістів без сумніву найбільш інформативно, але водночас тенденційно, відображають історію відповідних рухів. Спогади лідерів загальнонаціонального рівня (Д.Корчинський, В.Артеменко, Р.Зайченко, З.Красівський, Р.Коваль, Я.Андрушків) мають тенденцію до здійснення загального огляду історії свого

руху, окресливши умови його виникнення і розвитку, структуру, кадрову політику, плани тощо. Лідери ж регіонального чи локального рівня (В.Бобрович, О.Черненко, О.Вахній) здебільшого зосереджуються на партійній історії на «своєму» рівні (театр військових дій чи певний регіон).

Нерівнозначність кількості лідерських спогадів між УНА-УНСО та ДСУ й СНПУ цілком закономірна і зумовлена відповідною нерівнозначністю в активності і масштабності між даними рухами.

РОЗДІЛ III: Спогади рядових активістів як джерела до історії окремих епізодів історії українських націоналістичних політичних рухів

3.1. Авторські спогади рядових активістів

3.1.1. Спогади І.Мазура

4 березня 2011 року у № 35-36 щоденної інформаційно-політичної газети «Україна Молода» було опубліковане інтерв'ю з одним з лідерів УНА-УНСО і колишнім політв'язнем Ігорем Мазуром під загальною назвою «Одинадцята заповідь Христа — «Не бійся!»» [55]. Основна тема інтерв'ю — спогади І.Мазура про вищу точку кампанії «Україна без Кучми» (УБК) 9 березня 2001 року та українських націоналістів в ув'язненні.

Першим тематичним блоком інтерв'ю є участь УНА-УНСО в кампанії УБК. Приводом для початку кампанії став «касетний скандал» - оприлюднення так званих «плівок майора Мельниченка», які кидали підозру в організації вбивства журналіста Георгія Гонгадзе на президента Л.Кучму. Г.Гонгадзе мав тісні стосунки з УНА-УНСО ще з 1993 року, коли він добровольцем поряд з експедиційним корпусом УНСО приймав участь у грузино-абхазькому конфлікті. Про стрільців УНСО в Абхазії Г.Гонгадзе навіть був знятий документальний фільм «Тіні війни» [95]. Кампанію розпочали з розбудови наметового містечка на майдані Незалежності. Прикладом для учасників кампанії стали студентські протести на початку 1990-х років. Наметове містечко простояло з 15 грудня 2000 року до 1 березня 2001 року, коли його було знесено у силовий спосіб міліцією. При цьому багатьох його мешканців було затримано. Як згадує І.Мазур його протримали в ізоляторі тимчасового тримання дві доби.

І.Мазур зазначає, що приводом для сутичок 9 березня 2001 року стало те, що опозиційна депутатка Валентина Семенюк отримала удар в обличчя

від сержанта міліції. Після цього розпочалася штовханина, протестувальники спробували прорвати кордони міліції, а міліціонери намагалися розбити по квадратах натовп і локалізувати спроби прориву. Зі слів І.Мазура група активістів УНА-УНСО спробувала пробратися до пам'ятника Т.Шевченку через боковий дах університету, але їх затримали. М.Свистович та В.Чемерис у своїх спогадах приводять дещо іншу версію – на дах університету залізла група журналістів на чолі з Тетяною Чорновіл, яка була речницею УНА-УНСО [93; 94]. Втім на кадрах затримання на даху, які ввійшли у документальний фільм «Обличчя протесту» [96] чітко видно, що на даху під час затримання відбулася бійка між міліціонерами і кількома чоловіками, які мало нагадують журналістів. Втім, журналісти навряд чи б наважились чинити опір міліції. Тож більше підстав вірити версії І.Мазура. Зазначається, що в даних подіях досить активно приймали участь колишні радянські політв'язні, які на момент кампанії УБК були народними депутатами України (Л.Лук'яненко, С.Хмара, В.Овсієнко). Втім, визволити затриманих одразу так і не вдалось. Тож для звільнення затриманих було сформовано колону, що рушила спочатку до міського управління міліції, а згодом – до будівлі МВС. Після того, як затримані протестувальники були звільнені, колона рушила на Лютеранську. За командою Андрія Шкіля (що на той час був партійним очільником) активісти УНА-УНСО йшли в середині колони. Але коли перед Адміністрацією Президента розпочалась бійка практично всі українські націоналісти опинилися в голові колони. Хто і чому розпочав бійку І.Мазур не знає, але вважає, що її було спеціально спровоковано представниками влади. Навіть більше, за версією політв'язня, напередодні на засіданні Ради Національної Безпеки і Оборони було розроблено план провокації, про що свідчить наявність машин швидкої допомоги, які медичну допомогу надавали, але фактів звернення по неї не фіксували. Як зазначає І.Мазур бійку вдалося припинити лише хвилин за двадцять зусиллями керівників

УНА-УНСО (його самого, Руслана Зайченка та Миколи Карпюка). Тож під час заворушень нікого не було затримано.

Арешти відбулися ввечері після закінчення протестних акцій. І.Мазур детально описує блокування і силове захоплення офісу УНА-УНСО на вулиці Димитрова. Активістів били й силоміць витягували на вулицю, після такого затримання у багатьох націоналістів були навіть зламані ребра. Далі досить детально описуються тортури, яким піддавали затриманих під час допитів. Окрім фізичних тортур, застосовували і психологічний тиск (згадується розповідь слідчих про ніби то загиблих 9 березня 2001 року міліціонерів, хоча максимальними пошкодженнями правоохоронців того дня були тріщини на пальцях і струси мозку). У слідчому ізоляторі ув'язнені члени УНА-УНСО оголосили голодування і на 17 день після його оголошення ув'язнені були звільнені на підписку про невиїзд. Але через два тижні звільнених політв'язнів було знову затримано. Цього разу всіх їх було посаджено у одиночні камери для додаткового психологічного тиску. І.Мазур згадує, що загалом у справі «9 березня» було проведено 149 судових засідань, справу вели 42 слідчих, хоча ув'язнених націоналістів було всього 19. Засідання проходили у кінотеатрі «Загреб» і на них інколи приходило до 400 небайдужих. Затримані їздили на суди у вишиванках, розпочинали їх співом Гімну України, а закінчували «Реквіємом» Василя Лютото на слова Івана Франка. Всі ув'язнені (окрім А.Шкіля, що вийшов з-за ґрат через обрання його народним депутатом) отримали від двох до чотирьох років позбавлення волі.

І.Мазур зазначає, що в ув'язненні до членів УНА-УНСО ставилися з пошаною. Цьому сприяло зокрема й те, що по справі «9 березня» проходило потерпілими 72 міліціонера. Для цих політв'язнів було навіть створено щось на зразок окремої касты («масти»). Була команда тримати їх у суворості, але не допускати свавілля («беспредела») щодо них. І.Мазура в ув'язненні називали на псевдо, отримане ним ще під час війни в Абхазії – «Тополя».

Загалом спогади І.Мазура, опубліковані у вигляді інтерв'ю у газеті «Україна Молода», є надзвичайно цінним джерелом для дослідження історії українських націоналістичних рухів початку ХХІ століття. Дані спогади дають можливість детально відновити не тільки перебіг подій 9 березня 2001 року, але й визначити роль в даних подіях українських націоналістів і УНА-УНСО зокрема. Спогади І.Мазура про те, що саме УНА-УНСО припинили бійку під Адміністрацією Президента цілком корелюються зі спогадами про дані події Ю.Луценка і документальним відеорядом з фільму «Обличчя протесту» [96]. Досить цікавими є опис перебігу справи «9 березня», а також відношення правоохоронців та інших ув'язнених до політв'язнів УНА-УНСО. В цій частині навіть міститься деякою мірою унікальна інформація. Втім, варто зважати і на суб'єктивний характер спогадів, що певною мірою зумовлює характер політичної заангажованості й оцінки деяких подій (наприклад абсолютно необґрунтована версія про попередній план провокації, розроблений на засіданні РНБО). Хоча, в цілому інтерв'ю-спогади І.Мазура «Одинадцята заповідь Христа — «Не бійся!»» є надзвичайно цікавим мемуарним джерелом для дослідження історії українських націоналістичних рухів початку ХХІ століття.

Виступ-лекція Ігоря Мазура («Тополя») за темою «"Україна без Кучми" очима УНСОвця та участь УНА-УНСО у військових конфліктах у Придністров'ї, Абхазії та Чечні» була проведена 14 серпня 2011 року в рамках гутірок фестивалю «Бандерштат-2011». Відеофіксація даного виступу-лекції була здійснена журналістом інформаційного агентства «Поряд з вами» Оленою Білозерською. Повну версію даних відеоспогадів О.Білозерська оприлюднила на сайті-відеохостингу «YouTube» вже 16 серпня 2011 року [56].

Відеомемуари І.Мазура по суті являють собою короткий переказ історії УНА-УНСО і особистої участі «Тополі» в цих подіях. Починаються зазначені спогади оповіддю про початковий момент мілітарної історії даної

формації – 19 серпня 1991 року, коли у відповідь на «путч ГКЧП» було оголошено про набір до УНСО. Сам І.Мазур в цей момент знаходився на розкопках у Вінницькій області. Після оголошення по телебаченню про утворення ГКЧП, відбувся загальний збір учасників розкопок (близько 50 осіб). На цьому загальному зборі дії «путчистів» були піддані критиці, але приймати участь у збройному опорі висловили бажання лише троє (одним з яких власне і був «Тополя»). Ці троє наступного ранку виїхали до Вінниці з наміром діставати зброю і долучатися до організованого збройного опору, який на їх думку обов'язково мав от-от розпочатися. Певною мірою підготовка до організації такого опору дійсно почалась – було організовано збір вступних заяв до УНСО, яких за словами І.Магура було зібрано близько 20 000. Щодо місць збору підписів, у відео спогадах наявна інформація тільки дві такі точки – майдан незалежності в Києві та підніжжя пам'ятника Т.Шевченку у Львові. Без зазначення конкретних місць згадуються також збори заяв у Черкасах, Вінниці, Донецьку та «інших містах». Саме з цього І.Мазур починає історію власне УНСО. Це в загальних рисах підтверджує інформацію про ці події, викладену у збірці «Війна в натовпі» [41].

Втім власне приєднання до УНСО І.Мазур датує травнем 1992 року, коли він почув про «Придністровську чоту» УНСО, яка приймала участь у військовому протистоянні в Придністров'ї. Діставшись до Тирасполя у приватному порядку І.Мазур долучився до мережі УНСО. «Тополя» згадує про підтримку стрільців УНСО місцевим населенням, яке на позиціях під Кочієрами добровільно поставляло їм харчі. І.Мазур відзначає досить високу організованість і дисциплінованість підрозділів УНСО в Придністров'ї (принаймні порівняно з іншими добровільницькими формуваннями): стрільці УНСО відбудували укріплену лінію окопів, запровадили «сухий закон», у запіллі постійно провадили військовий вишкіл. Підтвердження такій оцінці організації підрозділів УНСО в Придністров'ї подають і інші мемуаристи (В.Мирончук [79], В.Ущатовський [61], В.Артеменко у збірці «Війна в

натовпі» [41]), а також позаорганізаційні джерела [56]. І.Тополя єдиний мемуарист, який прямо згадує про відсутність втрат УНСО у Придністров'ї. Інші джерела про це просто не згадують [41; 61; 79] або говорять про це опосередковано [114; 115].

Надзвичайно цікавий момент згадує І.Мазур і щодо політичної складової УНСО в Придністров'ї. «Тополя» стверджує, що керівництву УНСО вдалося переконати сімох депутатів Верховної Ради Придністров'я у необхідності приєднання цієї території до України. А ці депутати в свою чергу вплинули на позицію придністровського президента І.Смірнова, який здійснив поїздку до Києва з наміром обговорити з Л.Кравчуком умови перехідного режиму при приєднанні Придністров'я до України. Але в українській столиці, прямо біля будівлі Верховної Ради І.Смірнова було заарештовано спецслужбами Молдови, що яскраво свідчило про реальну позицію керівництва України щодо врегулювання придністровського конфлікту.

Щодо «потягу дружби» 1992 року, то І.Мазур відзначає поважну роль Степана Хмари, який на той час був народним депутатом України і саме його участь забезпечила відносну легкість проведення даної акції.

Участь стрільців УНСО у зоні грузино-абхазького конфлікту, як стверджує І.Мазур, була зумовлена запрошенням групи депутатів парламенту Абхазії, які були етнічними грузинами. Цікавим моментом є згадка про знайомство під час війни в Абхазії стрільців УНСО з Георгієм Гонгадзе, який в той час воював добровольцем на грузинському боці. В.Ущатовський [61] саме Г.Гонгадзе згадує в подальшому як відповідального за доставку українських добровольців у Грузію. Тісні зв'язки Г.Гонгадзе з УНСО безумовно підтверджує і відзнятий ним документальний фільм «Тіні війни» про участь добровольців УНСО у грузино-абхазькому конфлікті [95].

Щодо втрат «Арго» в Абхазії І.Мазур говорить про сімох загиблих, з яких троє були поховані в Києві, троє – у Львові і один (Л.Ткачук-«Цвях») у Сухумі. Всі семеро грузинським урядом були нагороджені посмертно. Ще 24 стрільці УНСО були відзначені нагородами президентом Е.Шеварднадзе прижиттєво. Сам «Тополя» говорить, що приймав участь у військових діях в Абхазії протягом 5 місяців (цю інформацію підтверджує В.Ущатовський [61]), за цей період він прийняв участь у всіх боях «Арго» (нараховує 11 боєзіткнень). Формально, як зазначає І.Мазур, «Арго» було складовою частиною Сухумського батальйону морської піхоти регулярної армії Грузії, втім заробітної платні стрільці УНСО не отримувати, їм поставлялися лише харчі, цигарки, боєприпаси та надавалася можливість лікуватися у шпиталях грузинського Міністерства Оборони.

Щодо участі стрільців УНСО у військових діях в Чечні, то «Тополя» зазначає, що на українських добровольців (і на нього самого в тому числі) в Грозному було покладене завдання по охороні іноземних журналістів, адже ті не довіряли охороні з чеченців. Приводом до такої недовіри І.Мазур називає неодноразові пограбування і зникнення журналістів, вчинені самими ж чеченцями. І.Мазур розповідає, що коли він сам у складі групи стрільців УНСО виходив гірськими тропами з Чечні, по їх сліду йшло ще дві чеченські групи з наміром пограбувати українських добровольців. Відірватися від цих по суті мародерських угруповань стрільцям вдалося за допомогою прихильного до українців чеченському підрозділу з Гудермеса. При цьому І.Мазур зазначає, що не всім стрільцям УНСО вдалося перейти неофіційний кордон між ЧРІ та РФ, частина з них пропали без вісти.

Цікавою є і згадка «Тополі» про його знайомство з чеченським польовим командиром Шамілем Басаєвим. Відносини спочатку було досить напруженими, адже чеченський польовий командир у Абхазії воював проти «Арго». Але згодом ці відносини пом'якшали і в 1997 році Ш.Басаєв навіть надав допомогу у фактично силовому визволенні 20 полонених заробітчан

української національності, які знаходилися в рабстві у іншого чеченського польового командира – С.Радусьва. Дане визволення І.Мазур описує наступним чином: він сам разом з народним депутатом України від УНА-УНСО Ю.Тимою звернулися до Ш.Басаєва у справі визволення українців, той виділив озброєну групу людей, які на 5 автомобілях приїхали до помешкання С.Радусьва, але визволення заробітчан стало можливим лише через роззброєння «радусьвців». Згодом саме Ш.Басаєв виділив кошти для повернення полонених українців на батьківщину.

Ще одним цікавим для дослідження моментом є оцінка національного складу добровольців, що воювали на чеченському боці. Так, І.Мазур говорить, що окрім українців чеченських сепаратистів підтримували бойовики з Інгушетії, Дагестану та Азербайджану, а також близько півдесятка добровольців з Прибалтики (естонців та литовців, при цьому заперечується присутність легендарних «білих шкарпеток» - групи прибалтійських жінок-біатлоністок). При цьому кількість українців І.Мазур оцінює не меншою, ніж кількість дагестанців. Це очевидно є перебільшенням. По-перше цілий ряд інших джерел говорить про набагато більшу етнічну строкатість добровольців у чеченському таборі. По-друге така велика кількість українців, про яку говорить І.Мазур, не могла б бути проігнорована великою кількістю інших джерел (а про участь УНСО у першій російсько-чеченській війні згадує не так вже й багато джерел). Такій відверто заангажованій оцінці очевидно сприяла як посада мемуариста (І.Мазур на час виступу-лекції вже був головою Київського осередку УНА-УНСО і очолював партійний виконком, тож пропаганда власної організації була одним з його прямих обов'язків), так і місце проведення виступу-лекції (гутірка націоналістичного фестивалю). Хоча де в чому І.Мазур цілком міг просто помилятися, адже у Чечні він був рядовим стрільцем і реально міг оцінювати тільки події на театрі військових дій, де він особисто був присутній (а на місці дислокації його підрозділу дагестанців цілком могло

бути не більше українців), але така дислокація була лише приватним випадком, а не правилом для всього російсько-чеченського фронту.

Інтерес для дослідження представляє і розповідь І.Мазура про те, як він отримав першу судимість – за участь у силовому розгоні з'їзду партії слов'янської єдності (на якому були присутні і представники таких по суті українофобських структур як РНЕ О.Баркашова та ЛДПР В.Жириновського) в Харкові у 1996 році. Затриманому після даного заходу І.Мазуру було інкриміновано вчинення хуліганських дій, за що він отримав рік умовного покарання, попередньо просидівши місяць у слідчому ізоляторі. «Тополя» відмічає участь у даній силовій акції здебільшого представників східноукраїнських осередків УНСО (передусім Харкова і Донецька, в тому числі і групи так званих «шахтарів-бандерівців»).

У відеоспогадах І.Мазура міститься ще одна унікальна інформація – про участь УНСО у югославських подіях 1999 року. Як стверджує «Тополя» добровольці з УНСО приймали участь у «стоянні на мостах» в Белграді в якості «живого щита» задля недопущення бомбардування винищувачами НАТО.

Закінчує свій виступ-лекцію І.Мазур темою участі УНА-УНСО в акції «Україна без Кучми» у 2001 році. У даній кампанії «Тополя» відзначає участь як представників українських націоналістів (передусім УНА-УНСО), так і українських соціалістів (передусім СПУ під керівництвом О.Мороза). Таке ідеологічне різнобарв'я дало підстави противникам УБК робити заяви про формування націонал-соціалістичної опозиції (самозрозуміло заяви абсолютно безпідставні). І.Мазур відзначає, що соціалісти разом з націоналістами приймали участь навіть у силовому недопущенні комуністів до УБК. Як відомо, в результаті акції УБК 16 активістів і лідерів УНА-УНСО опинилися за ґратами на 2-3 роки. Чотирьох з них (Андрія Шкіля, Миколу Карпюка, Руслана Зайченка та Ігоря Мазура) було визнано організаторами масових заворушень 9 березня 2001 року. У кримінальній справі фігурував і

опір працівникам міліції, 72 з яких були визнані потерпілими. На момент виступу-лекції І.Мазура (серпень 2011 року) четверо з засуджених за акцію УБК представників УНА-УНСО (Денис Андрусенко, Андрій Косенко, Василь Назар, Руслан Зайченко) вже померли. Причиною смерті всіх чотирьох «Тополя» називає серйозні хвороби, що розвинулися під час перебування у місцях позбавлення волі.

Загалом зафіксований на відео виступ-лекція І.Мазура є надзвичайно важливим мемуарним джерелом з історії УНА-УНСО та українського націоналістичного руху кінця XX – початку XXI століття взагалі. По-перше це по суті єдині мемуари, які висвітлюють практично весь перебіг історії УНА-УНСО очима рядового активіста (до кінця 1990-х років І.Мазур не займав керівних постів в УНА-УНСО, тож його спогади торкаються по більшості своїй часів його «рядового активізму»). Інші мемуари, які здійснюють огляд всієї партійної історії (а такою фактично є тільки збірка «Війна в натовпі») належать авторству партійних лідерів. По-друге, у спогадах І.Мазура наявний цілий ряд відомостей унікального характеру, яких не містять жодні інші джерела (розгін проросійського з'їзду в Харкові у 1996 році, місія УНСО в Белград у 1999 році тощо). Крім того, спогади «Тополі» органічно доповнюють і деталізують наявні на сьогодні інші джерела з історії УНА-УНСО. Втім, аналізувати наявну в них інформацію, варто зважаючи на її суб'єктивний характер. Саме суб'єктивність оцінки деяких епізодів партійної історії (наприклад явна переоцінка ролі українських добровольців у першій російсько-чеченській війні) змушує більш критично ставитися до даних мемуарів. Але не варто переоцінювати і суб'єктивність характеру даного виступу-лекції. Навіть критична оцінка зафіксованих на відео спогадів І.Мазура дозволяє зробити висновок про їх значний інформаційний потенціал і важливе значення у дослідженні історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття взагалі та партійної історії УНА-УНСО зокрема.

3.1.2. Спогади Ю.Колесникова

3 серпня 2008 року на сайті ord-ua.com був опублікований уривок зі спогадів Юрія Колесникова про Абхазьку кампанію УНСО 1993 року [57]. Як зазначено у короткій передмові дані матеріали були записані автором у травні-червні 1994 року, коли Ю.Колесников лікувався після контузії, отриманої під час військових дій. Згодом, у 2004-2008 роках, автор підкорегував записані матеріали з огляду на інформацію, яку він на той час мав змогу отримати від сторони-противника. Ці спогади опубліковані під назвою «Операція Арго» і являють собою дуже стислу (9 сторінок стандартного друкованого тексту) тематичну збірку навіть не спогадів, а скоріше вражень. Та не зважаючи на такий загалом суб'єктивний і вибірковий характер даних «міні-мемуарів», спогади Ю.Колесникова все ж мають певну цінність для дослідження, адже автор досить точно наводить певні дати, кількість та персональний склад учасників та деякі інші дрібниці, які дозволяють чіткіше уявити загальний перебіг досліджуваних подій та процесів.

«Операція Арго» опублікована російською мовою і окрім вже згадуваної короткої передмови містить 8 тематичних блоків:

- 1) «Початок українського періоду кавказької війни»;
- 2) «Як воно воювати»;
- 3) «Друга група, початок операції»;
- 4) «Перші втрати»;
- 5) «Захоплення плацдарму»;
- 6) «Прорив»;
- 7) «Як, хто загинув»;
- 8) «Друга смерть».

У першому ж блоці автор наводить певною мірою унікальну дату – 30 червня 1993 року, день прибуття в Грузію першої групи бойовиків УНСО. Ані Д.Корчинський, ані В.Бобрович не згадують точної дати прибуття в

Грузію. Ю.Колесников вказує, що перша група складалася з 8 чоловік. Ця інформація також відрізняється від спогадів Провідника УНА-УНСО і командира «Арго». Але, якщо про дату прибуття Корчинський і Бобрович просто не згадують і тут Ю.Колесников їх скоріше доповнює, то щодо чисельності першої групи УНСО він їм прямо протирічить, адже і «Провідник», і «Устим» пишуть про 11 бійців першої групи УНСО. Далі Ю.Колесников описує епізод з перевдяганням УНСОвців в уніформу на борту літака, підтверджуючи спогади В.Бобровича та В.Ущাপовського. Хоча він зазначає і той факт, що він сам в однострій не перевдягався, тож на відміну від уніформованих бійців УНСО проходив огляд у грузинських прикордонників на ряду з цивільними пасажирами. Огляд багажу чи документів уніформованих бійців УНСО ніхто не проводив. Ще один цікавий момент, який зазначив Ю.Колесников у своїх спогадах і якого немає у спогадах інших учасників тієї війни, - це ім'я під яким він обліковувався у грузинських збройних силах. Всі автори згадують, що вони були відомі іншим тільки під псевдонімами, при цьому всі використовували однослівні псевдоніми на зразок козацьких прізвиськ. Втім, Ю.Колесников зазначає, що його однослівне псевдо в УНСО було «Шаміль», між тим у Абхазії він воював під іменем Юрія Сергійовича Тетерюка. Додатковим підтвердженням цього є згадки у спогадах В.Бобровича як «Шаміля» (про якого є навіть окрема історія у «Щоденнику сотника Устима»), так і «Тетерюка». Тож можна припустити, що члени УНСО під несправжніми прізвищами, іменами і по-батькові обліковувалися у складі грузинських збройних сил (адже у військовій документації грузинів бійці УНСО якимось чином фігурували, бо практично всі автори спогадів згадують про те, що зброю на грузинських військових складах стрільці УНСО отримували і здавали під розписку), а з використанням однослівних, «УНСОвських» прізвиськ вони спілкувалися між собою і з грузинськими військовими.

На відміну від інших авторів спогадів Ю.Колесников точно згадує також й інші дати - прибуття першої групи УНСО в Сухумі (1 липня 1993 року) та отримання групою зброї (3 липня 1993 року), прибуття другої групи УНСО (12-13 липня 1993 року), початок «Шромської операції» (14 липня 1993 року). «Шаміль» (як і Корчинський, Бобрович та Ущатовський) згадує, що першим місцем дислокації УНСО в Абхазії був пансіонат «Синоп», а також ряд інших, загалом побутових епізодів (риття окопів виключно УНСОвцями спочатку і небажання рити окопи грузинами (яке після артобстрілу кардинально змінилося); абсолютна небоєздатність Ахалцихського батальйону грузинів; безглузда атака російського десанту на відкритому просторі під Шромою, в результаті якої практично всі атакуючі були знищені кулеметним вогнем УНСО; радіодиверсія В.Бобровича і його поранення у бою під Шромою). Окремої згадки вартий спогад Ю.Колесникова про використання стороною противника невідомої (але ймовірно нелегальної) хімічної зброї. «Шаміль» згадує, що на позиціях біля селища Шрома проти підрозділа УНСО, що займав позиції в окопах, було застосовано невідому димоподібну речовину, яка очевидно мала вражати дихальні органи противника. Сам Ю.Колесников був легко вражений цією речовиною, отримавши опіки язика і горлянки.

«Шаміль» також на відміну від «Провідника», «Устима» і «Шкіпера» згадує про безпосередні боєзіткнення УНСО з бійцями-чеченськими, які інші автори спогадів навпаки прямо заперечують. Відрізняється Ю.Колесников від інших мемуаристів і в оцінці кількості особового складу, що приймав участь у «Шромській операції». Д.Корчинський і В.Бобрович прямо не згадують кількості, втім з контексту складається враження, що у бою приймали участь принаймні кілька десятків бійців УНСО. Ущатовський прямо називає бій під Шромами найбільшою бойовою операцією УНСО і згадує, що в ній приймало участь близько 50 українських бойовиків. Між тим В.Колесников називає чітку цифру – 21 стрілець. І в цьому плані вірити

скоріше варто йому, як безпосередньому учаснику подій, ніж В.Ущатовському, який прибув в зону бойових дій лише восени 1993 року і про бій під Шромами знав лише зі слів інших.

Аж три тематичні блоки («Перші втрати», «Як, хто загинув», «Друга смерть») Ю.Колесников присвятив спогадам про втрати УНСО. У першому з цих блоків згадується про двох поранених українців під Шромами, яких виніс з поля бою грузинський снайпер Гія та про той факт, що інших поранених винесла під прикриттям боєздатних «УНСОвців» медсестра на ім'я Марина. У передостанньому блоці детально описується поранення і контузія від гранатного вибуху В.Бобровича та загибель Л.Ткачука («Цвяха», Ю.Колесников на відміну від інших мемуаристів згадує ще одне його псевдо – «Люс'єн» та точні дати народження й загибелі – 18 липня 1974 року і 19 липня 1993 року відповідно). Крім того, він наводить точну кількість поранених під Шромами – 7 бійців (В.Бобрович згадує трохи іншу цифру - 8 тяжко поранених). Лише одного з цих семи було поранено під час утримання україно-грузинським підрозділом Шроми (і відповідно евакуйовано ще до відступу з селища), інші ж 6 поранених отримали поранення вже в процесі відступу. Окремо згаданий другий убитий в Шромському бої – гранатометник Сергій Обух («Діброва»), про загибель якого дізналися вже по відступу.

Загалом же значення опублікованих витягів зі спогадів Ю.Колесникова полягає передусім в уточненні більш розлогих військових мемуарів Д.Корчинського, В.Бобровича та В.Ущатовського, які хоч і мали набагато більший обсяг, але мали цілий ряд невизначеностей, передусім у датуванні і описі кількісного складу учасників тих чи інших подій. Хоча деякі моменти спогадів В.Колесникова не відповідають, але й прямо протирічать мемуарам інших учасників подій, але ці непорозуміння скоріше варто «списати» на суб'єктивність суджень, адже у передмові до «Операції

Арго» автор попереджає, що його спогади можуть мати неточності і певні суб'єктивні тлумачення.

3.1.3. Спогади В.Мамалиги

Спогади Володимира Мамалиги, який від початку 1990-х років був одним з найактивніших членів УНА-УНСО «середньої ланки» (певний час очолював її Черкаський осередок), являють собою два текстуальні уривки, опубліковані на авторській сторінці на блог-платформі «LiveJournal» [58; 59], і коментований альбом фотоспогадів в соціальній мережі «facebook» [60].

Перший текстуальний уривок спогадів В.Мамалиги має назву «А де ти був 19 серпня 1991 року?». Він був опублікований 10 серпня 2011 року і проілюстрований фотоматеріалами. Уривок поділений на п'ять тематичних абзаців з підзаголовками «Лікнеп», «19 серпня», «ГКЧП», «Незалежність», «Післямова». Зі змісту уривку можна зрозуміти, що автор планував його скоріше як публіцистику, ніж як мемуаристику. Це зумовило суб'єктивний характер спогадів. Але не зважаючи на це, уривок є цікавим для дослідження, адже містить інформацію щодо перших днів утворення УНСО. Як зрозуміло з назви, основна тема уривку – 19 серпня 1991 року, день початку путчу ГКЧП і день утворення УНСО. В.Мамалига стверджує, що в цей день він у складі групи керівників Спілки Незалежної Української Молоді (разом з Дмитром Корчинським і Русланом Зайченком), зійшов з потяга Київ-Львів на Львівському залізничному вокзалі. Автор зазначає, що група керівників СНУМ мала при собі закордонні паспорти з відкритими французькими й німецькими візами і прямувала за кордон «по лінії Української католицької молоді». Це загалом підтверджує спогади В.Артеменка і Д.Корчинського, опубліковані у складі збірки «Війна в натовпі» [41]. У зв'язку з путчем ДКНС поїзду було скасовано (зі спогадів В.Артеменко зрозуміло, що її було відкладено) і керівники СНУМ приступили до формування УНСО. Але В.Мамалига згадує ще кілька моментів, про які немає згадок в інших мемуаристів. По-перше - автор інформує про паралельну (зі штабом у Львові)

роботу штабів новоутвореної УНСО у Києві, Рівному, Черкасах, Тернополі, Одесі та інших містах. Д.Корчинський у «Війні в натовпі» прямо говорить тільки про написання ним в цей день наказу про утворення УНСО і доведення його (за допомогою телефонного зв'язку) до особового складу структур Української Міжпартійної Асамблеї і її прихильників, але про роботу вже власне «штабів» він не згадує [41]. По-друге – В.Мамалига більш детально, ніж інші мемуаристи згадує про газету «Капітуляція», яку розповсюджували в цей день активісти УМА і СНУМ серед військовослужбовців Львова (про саму газету згадує також Д.Корчинський). В.Мамалига стверджує, що на всіх газетах маркером було здійснено напис «Ты будешь убивать или умирать за ГКЧП?». Автор спогадів згадує, що особисто передав примірник газети командувачу округом генералу Скокову. Фотоматеріали, які ілюструють уривок, присвячені протестному руху 1990 року і особливої цікавості для дослідження не представляють.

Другий текстуальний уривок спогадів В.Мамалиги під назвою «Відродження нації чи спогади про відродження?» був опублікований 1 липня 2013 року і присвячений першій сесії УМА. Автор спогадів датує цю сесію 1 липня 1990 року і зазначає, що відбувалася вона у Київському будинку кіно у складі понад трьох сотень делегатів від двох десятків націоналістичних партій та рухів. Поіменно згадуються всі десять делегатів від СНУМ – Дмитро Корчинський, Славко Артеменко, Олесь Федорук, Віктор Мельник, Сергій Чумак, Юрій Тима, Андрій Шкіль, Олесь Бабій, Олег Вітович і автор спогадів – Володимир Мамалига. Як результат роботи сесії представлено обрання керівних органів УМА і прийняття рішення про початок реєстрації громадян Української Народної Республіки (яких за підрахунками автора спогадів було зареєстровано близько 3 мільйонів). Не зважаючи на незначний відсоток членів СНУМ при утворенні керівних органів УМА В.Мамалига наголошує, що саме ця структура мала вирішальне значення у діяльності УМА загалом і проведенні смолоскипної ходи, що

передувала сесії, зокрема. Цьому за твердженням автора сприяло і надзвичайно прихильне ставлення до СНУМ двох найбільш авторитетних керівників УМА – Юрія Шухевича і Анатолія Лупиноса. В.Мамалига стверджує, що вже за рік усі керівні посади в УМА посідали представники СНУМ. Крім того, у даному уривку автор спогадів прямо називає дату заснування Української Націоналістичної Спілки («внутрішнього ордену» УНА-УНСО, що також витворився з членства СНУМ) – 1 листопада 1990 року. Цю дату прямо не згадує жоден інший мемуарист.

Альбом фотоспогадів В.Мамалиги опубліковано 3 лютого 2012 року на особистій сторінці їх автора в соціальній мережі «facebook» і доповнено авторськими коментарями. Альбом складається з 88 фотографій, які ілюструють активну участь їх автора у діяльності УНА-УНСО. На фотографіях зображені найбільш яскраві моменти партійної історії і «передісторії» (до організаційного оформлення УНА-УНСО) – націоналістичний рух у Черкасах (1990 рік), діяльність СНУМ (1990 рік), участь у Придністровському конфлікті (1992 рік), «Поїзд дружби» (1992 рік), поїздка на переговори з керівництвом Чеченської республіки Ічкерія (1995 рік), «Чорний вівторок» (1995 рік), вишколи, мітинги та інші заходи УНСО в Україні (1994-1996 роки) тощо. Фотопідбірка В.Мамлиги візуально підтверджує тезу В.Мирончука про спричинене відсутністю регламентації певну «уніформаційну строкатість» в рядах УНСО [79, с. 28-31]. Але водночас з фотоальбому можна зробити висновок, що цей організаційний недолік значною мірою нейтралізувався тим, що будь-які однострої, окрім радянських (на початку 1990-х років) чи українських (в середині 1990-х років) було дістати досить проблематично, тож абсолютна більшість бійців УНСО вдягалися у відносно однорідного вигляду камуфляжі, що значно згладжувало зазначену «строкатість». Але відсутність повної уніформованості (на фотографіях значна кількість людей, які однозначно є бійцями УНСО, вдягнені у цивільне) не давала «уніформаційній строкатості»

бути взагалі непомітною. Крім того у плані уніформованості УНСО по зазначених фотоматеріалах можна визначити певну тенденцію: на початку 1990-х років рівень одноманітності й забезпеченості одностроями бійців УНСО був набагато нижчим, ніж у середині десятиліття. Крім того, як зазначалося вище, на початку 1990-х років широко використовуються радянські камуфляжі, а в середині десятиліття українські загальновійськові однострої в рядах УНСО вже цілком домінують. Ще одним цікавим уніформаційним моментом є забезпеченість одностроями бійців УНСО під час військових конфліктів. Фотоальбом В.Мамалиги дозволяє прослідкувати таку забезпеченість у Придністровському конфлікті та Першій Чеченській війні. У «придністровських» фотографіях бійці УНСО практично повністю уніформовані (хоча однострої (особливо головні убори – берети, кепі і навіть начільні пов'язки) не відрізняються особливою одноманітністю), в той час як на «чеченських» фотографіях уніформовані бійці практично відсутні. На фотографіях з обох «гарячих точок» не фігурують бійці з символікою УНА-УНСО, навіть ті, які повністю уніформовані. Хоча на них легко пізнати багатьох одягнених у цивільне відомих УНСОвців (самого В.Мамалигу, А.Лупиноса, І.Мазура та багатьох інших). Повністю уніформовані бійці УНСО (з організаційними відзнаками включно) присутні тільки на фотографіях з політичних акцій на території України. Тут зустрічаються зображення як шевронів і пов'язок, так і прапорів. До речі, перед строєм УНА-УНСО в «чорний вівторок» 1995 року йшло аж три прапороносці – окремо від УНА, окремо від УНСО, і окремо від УНС, що певною мірою ілюструє структурну побудову єдиної організації. Ще одним цікавим моментом фотоспогадів В.Мамалиги є носіння деякими членами УНСО (в тому числі і самим В.Мамалигою) медалей «Захиснику Придністров'я» (очевидно учасниками військового конфлікту 1992 року). Єдиним матеріалом, що містить певною мірою унікальну інформацію є фотографія виступу В.Мамалиги на з'їзді СНУМ у Івано-Франківську у травні 1990 року

(датування з'їзду вказане автором фото у коментарі). Унікальність даного матеріалу зумовлена тим, що про з'їзд СНУМ взагалі не згадує жоден інший мемуарист. І хоча великої кількості унікальної для дослідження інформації альбом фотоспогадів В.Мамалиги не містить, але він яскраво ілюструє загальний перебіг історії (і «передісторії») УНА-УНСО та візуально доповнює і підтверджує спогади інших мемуаристів (передусім «мемуарист-дослідження» Владислава Мирончука і збірку спогадів «Війна в натовпі»).

В цілому зі спогадів В.Мамалиги можна зробити висновок, що саме членство СНУМ відіграло вирішальну роль у формуванні як політичної партії УНА, так і її воєнізованої структури УНСО, а особливо – УНС, «внутрішнього ордену» УНА-УНСО. Принаймні кадровим складом саме цієї структури здійснювалися найбільш значущі кроки на стадії формування всіх трьох структур і в подальшому саме вихідці зі СНУМ обійматимуть вирішальні посади в УНА-УНСО. Загалом спогади В.Мамалиги містять багато унікальної інформації, яка доповнює рядом важливих деталей спогади інших мемуаристів даючи можливість більш детального дослідження історії УНА-УНСО і українського націоналістичного руху кінця ХХ століття загалом.

3.1.4. Спогади В.Ущাপовського

Спогади Володимира Ущাপовського під загальною назвою «Гаряча осінь 93-го» були опубліковані на офіційному сайті Української Національної Асамблеї (під Проводом Ю.Шухевича) [61]. Публікація даних мемуарів була розпочата 26 серпня 2011 року і здійснювалася по частинах. 9 серпня 2013 року була опублікована 37-ма (на сьогодні остання з оприлюднених) частина спогадів В.Ущাপовського [77]. Втім, зважаючи на сюжетну незавершеність мемуарів, не виключено, що автор публікуватиме уривки зі своїх спогадів й надалі.

Спогади В.Ущাপовського багато в чому є унікальним джерелом дослідження історії українського націоналістичного руху кінця ХХ – початку

XXI століть, адже на сьогодні це єдине джерело, що висвітлює абсолютно недосліджену сторінку з історії УНА-УНСО – участь експедиційного корпусу «Арго» у громадянській війні в Грузії у 1993 році. До цього жоден мемуарист і жоден дослідник не торкався цієї тематики. Всі члени УНА-УНСО, які на сьогодні опублікували свої спогади (Д.Корчинський, В.Бобрович, Ю. Колесник та інші), описуючи участь українських націоналістів у кавказьких війнах 1990-х років обмежувалися тільки трьома військовими конфліктами – двома війнами в Абхазії (1993 і 1998-2001 років) та Першою російсько-чеченською війною (1994-1996 років). Про участь УНСО у громадянській війні в Грузії всі мемуаристи УНСО просто не згадують. З одного боку це пояснюється тим, що жоден з ветеранів УНСО, які наразі опублікували свої спогади, у цьому конфлікті участі не приймав (окрім Володимира Ущатовського самозрозуміло). Але з іншого боку - книга спогадів «Гаряча осінь 93-го» наводить ще одну причину такої «мовчанки» інших мемуаристів-ветеранів. Як зазначає В.Ущатовський щодо участі в грузинській громадянській війні Провід УНА-УНСО і особовий склад експедиційного корпусу «Арго» вступили у принциповий конфлікт. Провід (наказами Ю.Шухевича та Д.Корчинського) категорично заборонив «Арго» приймати участь у конфлікті на будь-якому боці. Це логічно, адже одна сторона конфлікту – звідисти, є дуже близькими до українських націоналістів у ідеологічно-світоглядній площині, між тим протилежна сторона конфлікту (принаймні її значна частина – «Мхедріоні» на чолі з Джабою Іоселіані та Національна гвардія під проводом Тенгіза Кітовані) були тісно пов'язані з УНА-УНСО організаційно [67; 70]. Між тим особовий склад корпусу відмовився виконувати даний наказ і фактично відсторонив від командування чотового В.Соловєя (на псевдо «Нахтігаль»), який на той час був командиром «Арго» і стояв на позиціях Проводу УНА-УНСО. Фактично командування корпусом взяли на себе ройові «Кавун» і «Тополя» [69]. Морально підтримав «бунтівних аргонавтів» і представник УНА-УНСО

в Тбілісі А.Лупиніс, який хоч формально і не став виступав проти наказу Ю.Шухевича та Д.Корчинського, але постійно надсилав у Київ з запитом чи не бажає Провід змінити свого рішення щодо заборони участі експедиційного корпусу УНСО у грузинській громадянській війні [71]. Але ані Провід, ані «Арго» на ескалацію конфлікту йти не бажали, тож Провід не став застосовувати до особового складу де-факто бунтівного корпусу жодних санкцій (та й очевидно жодних санкцій він застосувати просто не мав можливості), а особовий склад, щоб не ускладнювати зовнішньополітичні позиції Проводу, приймав участь у війні не як представники УНСО, а як представники грузинської організації «Мхедріоні» (куди всі члени «Арго», що бажали продовжувати війну, формально вступили). Між тим, зв'язки між Проводом і «Арго» (хоча вже формально не «Арго», а групою бійців «Мхедріоні») розірвані не були: Провід УНА-УНСО продовжував підтримувати з особовим складом контакти в такому ж режимі як і до конфлікту та навіть постачати до экс-«Арго» нових бійців. Колишній експедиційний корпус УНА-УНСО продовжував діяти як окремий (і що найголовніше - український) підрозділ (реально до складу «Мхедріоні» він так і не ввійшов) і його статус фактично нічим не відрізнявся від «доконфліктного з Проводом» статусу. Ставлення Грузинської Державної Ради до «Арго» також не змінилося і корпус продовжував вважатися формуванням українських націоналістів-добровольців, фактично союзників. Саме тому участь «Арго» в грузинській громадянській війні варто розглядати в межах історії УНА-УНСО. Та й подальші долі всіх «аргонавтів-розкольників» підтверджують цю тезу, адже практично всі вони з завершенням військових дій продовжили активну участь у діяльності УНА-УНСО, а дехто з них навіть продовжує і зараз участь у діяльності УНА (юридичного наступника єдиної у 1990-х, але розколотої у 2000-х, роках УНА-УНСО). Один з головних «аргонавтів-розкольників» Ігор Мазур («Тополя») був одним з головних діячів УНА-УНСО у подіях 9 березня 2001

року, був одним з організаційних політв'язнів, і до недавнього часу був головою Київського осередку УНА, а автор мемуарів Володимир Ущатовський («Шкіпер») сьогодні обіймає посаду голови Одеського осередку УНА.

Цікавим моментом спогадів В.Ущатовського є досить детальний опис «вербування на війну», яке здійснювало УНСО в Україні. В.Ущатовський ілюструє таке «вербування» на власному прикладі. «Типовість» такого способу вербовки хоч і непрямо (у вигляді художнього повіствування) підтверджує А.Миронюк, герой твору якого потрапляє у зону воєнних дій в складі підрозділу УНСО подібним (але не аналогічним) чином [22, с.1-3]. Як зазначає В.Ущатовський його «вивів на вербувальну систему» УНСО однокласник, «майстер східних двобоїв» Володимир Верещагін. Автор спогадів на той час відпочивав в Одесі, а однокласник, знаючи про військову спеціалізацію (артилерист) і досвід бойових дій (громадянська війна на території колишньої Югославії) В.Ущатовського запропонував йому познайомитися з групою людей, що займаються «активним відпочинком та гірським туризмом» на чорноморському узбережжі Кавказу. Така зовні нейтральна фраза у той час (літо 1993 року) для В.Ущатовського була цілком зрозумілою, адже в Абхазії (розташованій саме на чорноморському узбережжі Кавказу) тоді тривали повномасштабні бойові дії. Отримавши ствердну відповідь, В.Верещагін повів свого однокласника до штаб-квартири УНСО в Одесі, де В.Ущатовський отримав телефон для зв'язку з Київською командою УНСО. Але Київська УНСО «запросила на бархатний сезон» автора спогадів лише через півтора місяці (ймовірно після додаткової перевірки). Зазначається, що роботу по вербовці людей і відправці їх у зону бойових дій організовували Сергій Коломієць («Спис») і Віктор Мельник. В.Ущатовський, висвітлюючи процес своєї вербовки, описує також штаби УНСО в Одесі і Києві. Так Одеський офіс автор спогадів називає «штаб-стіл» і описує його як окремий стіл у театральній підсобці лялькового театру (у

тому ж приміщенні знаходилися також «штаб-столи» ОУН (б), ОУН (м), КУН та УРП). Київський офіс УНСО В.Ущатовський описує як «революційний підвальчик», що знаходився за адресою: м.Київ, вул.Шевченка, буд. 16 (наразі дана п'ятиповерхівка знесена, а на її місці побудоване «елітне» житло) [61].

Щодо своєї відправки до Грузії, то В.Ущатовський згадує, що це здійснювалося повітряним шляхом за рахунок грузинської діаспори в Україні. Цікавою згадкою було те, що контактною особою, яка координувала зв'язок між УНА-УНСО і грузинською стороною був Георгій Гонгадзе, журналіст і автор фільму «Тіні війни», темою якого була участь УНСО у війні в Абхазії [63]. Представником УНА-УНСО в Тбілісі ж був Анатолій Лупиніс [64]. Саме ці люди (Г.Гонгадзе і А.Лупиніс) були ключовими особами у процесі доставки бойовиків УНСО у зону бойових дій. В.Ущатовський прибув у Грузію разом з таким самим як і він сам військовим спеціалістом (колишнім офіцером десантно-штурмової маневреної групи Пянджського прикордонзагону). Разом з ними мав їхати ще один військовий спеціаліст (танкіст), але його «вербувальна система» УНСО знайти не спромоглася. В.Ущатовський стверджує, що грузинська сторона намагалася «замовляти» в УНСО певних спеціалістів (яких в Грузії було обмаль), але УНСО очевидно не завжди спроможна була надати бойовиків саме відповідного фаху. Так, сам В.Ущатовський, його напарник-десантник і танкіст (якого УНСО так і не спромоглася знайти) мали складати в Грузії екіпаж танку Т-72 і саме в такій ролі їх зустрічала грузинська сторона [67]. Згодом саме військова спеціалізація В.Ущатовського (артилерист) зумовила його фактично окреме від інших бійців «Арго» проходження служби. Окремо варто відзначити й інструктаж, що проводив «Спис» перед від'їздом В.Ущатовського і його напарника в Грузію. В інструктажі було категорично оголошено про неоплачуваність участі в конфлікті, більше того - всі фінансові домовленості «на місці» в обхід УНСО оголошувалися

дезертирством і зрадою, що тягнуть за собою розстріл, навіть «заробіток на трофеях» бійцям УНСО заборонявся. Але В.Ущатовський відзначив, що в реальності цей інструктаж був чистою формальністю [34]. І згадана вище відмова особового складу «Арго» підкорятися наказу Проводу УНА-УНСО щодо заборони участі у громадянській війні є яскравим підтвердженням цьому [67].

По прибутті до Грузії В.Ущатовський і його напарник були доправлені до бази розташування «Арго». База була розташована у Гдані (районі Тбілісі) на території колишнього автотранспортного підприємства. На другому поверсі адміністративного корпусу знаходилось одноярусне спальне приміщення «Арго», який бійці називали «чотовий кубрик». У дворі знаходилась також їдальня, де «аргонавти» харчувалися тричі на день. Окрім експедиційного корпусу УНСО на базі в Гдані дислокувався підрозділ «Мхедріоні» та загони ополченців. Під час прибуття В.Ущатовського «Арго» все ще перебувало під командуванням чотового В.Соловєя (Нахтігала). Серед особового складу «аргонавтів» автор спогадів згадує ройових «Тополю» і «Кавуна», політреферента «Ворона», медика підрозділу «Пілюлькіна», стрільців «Лотоса», «Ланцюга», Олега Марчука. Псевдоніми (як зазначив автор спогадів не скільки з необхідності, скільки за традицією, яка йде через УВО-ОУН-УПА аж з Запорізької Січі) отримали і новоприбулі. Сам В.Ущатовський за «норвезьку» борідку і флотський тільник став «Шкіпером» [64]. «Арго» в цей час відпочивало після штурму Хоні, в якому один стрілець був поранений і двоє загинули від снаряду, випущеного зв'язистами з саморобної одиночної пускової установки [67].

Щоб зробити свої мемуари більш інформативними В.Ущатовський долучив до них уривок спогадів стрільця УНСО «Ланцюга», який висвітлює історію «Арго» від кінця військових дій в Абхазії до прибуття «Шкіпера». Своє долучення до лав експедиційного корпусу УНСО «Ланцюг» описує наступним чином: він як колишній військовий спеціаліст, ліквідатор аварії на

ЧАЕС та екстремал-любитель поїхав влітку 1992 року до Придністров'я, де безрезультатно намагався долучитися до козацьких підрозділів. А після повернення в Одесу завдяки настійній агітації потрапив до УНСО, у складі якої і повернувся до Придністров'я. Після закінчення військових дій «Ланцюг» так і не зміг повернутися на роботу (через продовження економічної кризи і примусові відпустки), тож поїхав у Київ до «революційного підвальчика» УНСО, де прожив близько тижня. За цей час там зібралося кілька таких як і він сам «незайнятих» людей (серед них «Ланцюг» згадує ще двох ветеранів Придністровського конфлікту – Захарченка на псевдо «Захар» і стрільця з Умані). З появою ройового «Кавуна» і прихильного до УНСО підприємця, який дав на організацію виїзду 300 доларів США, з зазначених осіб була сформована чергова зміна для «Арго». «Зміна» вирушила потягами через Ростов і Грозний до Тбілісі. У грузинській столиці стрільців УНСО ніхто не зустрічав, а дістатися до бази «Арго» в Гдані вони змогли через мережу «Мхедріоні». У Гдані нова зміна пробула близько доби. На той момент «Ланцюг» згадує на базі «Арго» пораненого стрільця «Макса» і старшину УНСО «Списа», який розподілив нових стрільців і надав їм псевдоніми. За добу мікроавтобусом, наданим Д.Іоселіані, зміна вирушила в Самтредіа, де була поселена у центральному готелі міста, та ще добу очікувала з'єднання з попередньою зміною, яка як раз верталася з боїв за Шрому. Під час з'єднання змін кількість стрільців «Арго» оцінюється «Ланцюгом» в 30-40 осіб. Очевидно ще об'єднаною групою «аргонавти» близько тижня тримали позиції на півторакілометровій ділянці річки Цхеніскалі, охороняючи два автомобільні мости. Після чого попередня зміна повернулася в Україну. «Аргонавтів» лишилося тільки 10-12 чоловік. Озброєний підрозділ був автоматами 5,45 мм румунського виробництва, яких близько 600 одиниць закупив Боржомський осередок «Мхедріоні» і видав новій зміні УНСО ще в Самтредіа. До автоматів комплектувалися по чотири магазини, підсумки, штик-ножі. Окремо

видавалося по дві гранати на стрільця. Хоча запаси гранат у «Мхедріоні», як зазначає «Ланцюг», були значні і «Арго» постійно могла ними поповнюватися на відміну від набоїв, яких було відносно небагато. Після свого відльоту попередня зміна лишила новим «аргонавтам» свої розгрузки, речові мішки, додаткові підсумки та що найголовніше – гранатомети, які були надзвичайно корисні в умовах великої кількості гранат. У такому складі із зазначеним озброєнням експедиційний корпус УНСО приймав участь у боєзйткненнях зі зв'ядистами в районі залізничного мосту через Інгурі, де озброєння «Арго» доповнилося снайперською гвинтівкою Драгунова (снайпером став ройовий «Кавун»). Згодом «Арго» приймало участь у боях в Очамчирі (куди вони були доставлені гелікоптером Мі-8 з Кутаїського аеродрому) та в Сванетії (в районі Кодорської ущелини) [67; 68]. Ще одним цікавим моментом спогадів «Ланцюга» є згадка про те, що ройовий «Кавун» і двоє стрільців УНСО були певний час в полоні у зв'ядистів. Але після «звільнення Сухумі від російсько-абхазьких військ» (коли зв'ядисти тимчасово уклали мир з військами Державної Ради Грузії) полонені «аргонавти» були звільнені і навіть отримали конфісковане в них озброєння [68]. Вже в Кутаїсі всі «аргонавти» (полонені, чергова зміна й ті, що знаходились на базі) знову об'єдналися під командуванням чотового В.Соловєя («Нахтігалья»). Тут «Арго» отримало звістку про початок повномасштабної громадянської війни (зв'ядисти відновили військові дії проти Державної Ради Грузії, захопили Хоні і наступають на Самтредіа, звідки очевидно продовжать наступ на Кутаїсі і Тбілісі) і пропозицію прийняти участь у боях зі зв'ядистами на стороні Держради. Саме в цей момент і відбувся згадуваний В.Ущатовським конфлікт між особовим складом «Арго» і його командиром чотовим «Нахтігалем». В.Соловей рішуче відмовився від грузинської пропозиції посилаючись на наказ Проводу УНА-УНСО, натомість група «аргонавтів» на чолі з ройовими «Тополею» і «Кавуном» прийняли рішення долучитися до військових дій як «приватні

особи», без знаків розрізнення УНА-УНСО. «Ланцюг», згадує, що не всі «аргонавти» виступили проти рішення чотового, а деяка частина разом з В.Соловєєм відправилися до готелю. А серед тих, хто долучився до «Кавуна» і «Тополі» згадуються «Довгий», «Фауст», «Пауль», «Фельдшер» і ще кілька стрільців (в тому числі і сам «Ланцюг»). Досить детально описується і обмундирування «аргонавтів» та момент конфлікту з чотовим – автомати (до кожного по сім-вісім магазинів), каски, розгрузки, речові мішки, рюкзаки, підсумки. Не було в наявності тільки бронежилетів. Підрозділ мав додатково кілька кулеметів і гранатометів. На той момент, як зазначає «Ланцюг» експедиційний корпус УНСО був одним з найкраще озброєних підрозділів військ Держради. У подальшому штурмі Хоні «Арго» вже приймала участь у неповному складі (без чотового «Нахтігала» і тих, хто вирішив не йти проти наказу Проводу УНА-УНСО). Після цього бою «Ланцюг» повернувся до України [69].

Як зазначалося вище, не зважаючи на фактичний бунт в «Арго» (невиконання наказу про заборону участі у грузинській громадянській війні), Провід УНА-УНСО продовжував працювати з «бунтівними аргонавтами» у тому ж режимі. В.Ущাপовський пояснює таку «м'яку» реакцію Проводу на «бунт» наступним чином: УНА-УНСО фактично вважала подальшу активну участь у бойових діях недоцільною, але доцільним вважало свою військову присутність в Грузії. Як показав досвід, інтерв'ю або відео- чи фотозйомка стрільців УНСО в Грузії для організації були набагато кориснішими (в плані пропаганди), ніж участь у босзйткненнях місцевого значення та ще й з людськими втратами. Тож з початком грузинської громадянської війни УНА-УНСО хотіла забезпечити собі тільки «ефект присутності» у «гарячій точці», а не ведення військових дій проти потенційного противника - російських військ (чого прагнула організація під час війни в Абхазії). Але окрім «ефекту присутності» Провід УНА-УНСО прагнув досягнути ще однієї цілі – вишколення власного членства у бойових умовах. Саме тому Провід

наполягав на постійній заміні стрільців, які провели у активних бойових діях більше місяця, навіть у випадку, коли немає чергової зміни. Таким чином УНА-УНСО планувала разом з вишколенням особового складу максимально уникнути людських втрат. Але «бунтівна» частина «Арго» не зважала і на цю інструкцію Проводу, залишаючись у Грузії по кілька місяців. Як зазначає В.Ущатовський найдовше за його підрахунками у бойових діях участь приймав Ігор Мазур («Тополя») – чотири місяці, з червня 1993 року [70].

До початку боїв В.Ущатовський зміг ознайомитися з основними правилами, якими на той момент керувалися стрільці УНСО в Грузії. Спосіб добору молодшого командного складу в «Арго» був наступним: ройові фактично обиралися особовим складом, а командування УНА-УНСО своїм наказом про призначення лише формально закріплювало реальний порядок речей [70]. Не зважаючи на конфлікт щодо участі у грузинській громадянській війні, після повернення на базу в Гдані «бунтівні аргонавти» очевидно знову підпорядковувалися чотовому «Нахтігалю». Принаймні «Шкіпер», який прибув на базу «Арго» вже по поверненні «бунтарів» після штурму Хоні, чітко визначає В.Соловєя старшим за званням і посадою офіцером «Арго» і тільки наступними за ним командирами називає ройових «Кавуна» та «Тополю». Крім того, В.Ущатовський зазначає, що на базі постійно виконувався військовий розпорядок дня (з п'ятикратною молитвою включно) і навіть проводилися вишколи особового складу, чого не було в жодному грузинському підрозділі, що знаходився в тилу. Під час військових дій, як згадує В.Ущатовський, УНСО суворо дотримувалося «сухого закону». В цьому велике значення мав особистий приклад Д.Корчинського, що ніколи не вживав алкоголю не тільки зі стрільцями, але й з вищими командирами УНСО. Загалом рівень дисципліни в «Арго» В.Ущатовський оцінює як досить високий (навіть не зважаючи на «бунт аргонавтів»), принаймні порівняно з тогочасними грузинськими військами. Серед дисциплінарних стягнень автор спогадів згадує попередження перед строєм, позбавлення

права носити однострій з відзнаками і зброю, биття «буками», вигнання з ганьбою та розстріл (про виконання останнього В.Ущатовський не чув, хоча чув про винесення таких вироків) [72]. Під час вигнання з ганьбою винний позбавлявся однострою, зброї і квитка додому. В.Ущатовський згадує двох вигнаних при ньому стрільців, які згодом перейшли служити у грузинські організації ополченців («Мхедріоні» та «Білий Орел»). Між тим на момент прибуття «Шкіпера» дозволялася певна вільність щодо носіння одностроїв, що очевидно було зумовлене нестачею одноманітної уніформи. Сам В.Ущатовський на той момент носив власний танковий комбінезон кольору хакі з чеським піщаного кольору кепі (навіть з кокардою з чеським левом), а взутий був у чеські ж берци. При цьому В.Ущатовський зі слів своїх ройових наводить інформацію щодо уніформованість УНСО під час військових дій в Абхазії: однострій стрільця складала «афганка» з шевроном УНСО і «обламанною» українською солдатською кокардою (обламувалася «капуста», а лишався блакитний овал з золотим тризубом). Але згодом (вже після прибуття «Шкіпера») за сприяння міністра безпеки Грузії Ігоря Гіоргадзе «Арго» був по-новому уніформований (у камуфляжні однострої грузинських прикордонних військ) і озброєний (кількома радянськими автоматами АК-74, двома кулеметами РПК-74 та трьома гранатометами РПГ-7, до яких комплектувалися навіть оптичні приціли). Першим заходом, який провели «аргонавти» у нових одностроях, було урочисте поховання загиблого при штурмі Хоні стрільця «Довгого» на військовому цвинтарі Центрального Військового меморіалу в Тбілісі. Поховання супроводжувалося парадним маршем і автоматним салютом. Як зазначає «Шкіпер», допомогу уніформою і озброєнням І.Гіоргадзе надав з надією у подальшому підпорядкувати «Арго» собі (окрім власного Проводу експедиційний підрозділ УНСО підпорядковувався тільки Д.Іоселіані, як лідеру «Мхедріоні», і тільки в площині військової координації), але А.Лупинос, який був представником УНА-УНСО в Тбілісі, постійно противився цьому. Основною причиною була

відразу колишнього політв'язня до колишнього працівника КДБ (яким був І.Гіоргадзе) і прихильне ставлення до Д.Іоселіані, який в СРСР також був в'язнем, хоча кримінальним, а не політичним [71].

Очевидно для нівелювання конфлікту між Проводом і особовим складом «Арго» Д.Корчинський згодом дозволив стрільцям виїзд на фронт, але тільки в якості «екскурсії», з участю у бойових діях тільки в крайньому випадку. Формальною причиною стали відомості про те, що в лавах зв'язистів воюють підрозділи російських козаків та чеченців, які з часу абхазького конфлікту (як союзники росіян і абхазів) стали «принциповими ворогами» УНСО. Тож формально саме з ними Провід УНА-УНСО дозволив вступати у боєз'їзнення. При цьому чотовий «Нахтігаль» формально пославшись на стан здоров'я лишився в Тбілісі разом з А.Лупином, фактичне командування «Арго» прийняв на себе ройовий «Кавун», а його заступником став ройовий «Тополя». Так як надійшли відомості, що півтори сотні козаків і півсотні чеченців дислокується в районі Самтредіа, то «Арго» був спрямований саме туди [72].

У Самтредіа експедиційний корпус УНСО був розміщений на базі «Мхедріоні» на території інтернату-колонії для малолітніх правопорушників [40]. В.Ущатовський згадує, що серед «аргонавтів», які дислокувалися у Самтредіа, близько половини мало попередній досвід військової служби (ройовий «Кавун» (ветеран війни в Афганістані), стрільці «Бур», «Доктор», О.Марчук, Іван з Полтави (служив у будівельних військах), сам автор спогадів), при тому друга половина взагалі ніколи не мала стосунку до військової служби (серед них згадується ройовий «Тополя», стрільці «Селдом», «Крона», «Зелений»). Не зважаючи на це, на думку В.Ущатовського, практично всі стрільці УНСО у військових діях проявляли себе на належному рівні. Вже у Самтредіа «Шкіпер» на прохання грузинської сторони був відряджений у якості діючого радника до артилерії Самтредійського осередку «Мхедріоні», тож всю кампанію він фактично

провів у відриві від «Арго» [73]. Але не зважаючи на своє відрядження В.Ущатовський уважно спостерігав за діями «Арго», позиції якого були поряд з позиціями артилеристів «Мхедріоні», «Шкіпер» фактично мав змогу спостерігати за діями експедиційного корпусу УНСО зі сторони. Як завжди детально описує В.Ущатовський озброєння «Арго» напередодні боїв в Самтредіа 17 жовтня 1993 року: кожен стрілець мав по 5-7 автоматних магазинів, 2-4 ручні гранати, 6 реактивних снарядів до РПГ-7. У цих боях експедиційний корпус УНСО діяв трьома вогневими групами, кожна з яких складалася з автоматника, гранатометника і кулеметника [74]. Самтредіа в результаті боїв був захоплений зв'язистами і шосе, яким відступали з міста стрільці УНСО, було обстріляне реактивними снарядами з саморобної одиночної пускової установки. Під час обстрілу стрілець «Клим» був убитий, стрілець «Селдом» смертельно поранений (помер вже у шпиталі в Кутаїсі і був урочисто похований на військовому цвинтарі в Тбілісі), тяжко поранені були О.Марчук і «Доктор», легко поранені були політреферент Ворон і ще кілька стрільців, обидва ройові були контужені. Фактично на наступний день боєздатними лишилися тільки троє «аргонавтів» - ройові «Кавун» і «Тополя», що досить легко перенесли контузію та сам автор спогадів, що був відкомандирований з підрозділу. Інформацію про дії і втрати «Арго» 17 жовтня 1993 року В.Ущатовський отримав від політреферента експедиційного корпусу УНСО «Ворона» [75].

Але після розгрому «Арго» під Самтредіа експедиційний корпус УНСО все ж продовжив своє існування, адже з бази у Гдані прибуло незначне поповнення у складі майора УНСО «Зеленого» (якому «Нахтігаль» передав командування чотою «Арго»), «Макса» (був ймовірно поручиком УНСО і заступником «Зеленого») та стрільців «Студента» і «Крони». Крім того на базі у Гдані лишався ще стрілець «Лотос» у якості господарника. В.Ущатовський так і лишився у прикомандируванні до артилерії «Мхедріоні», а боєздатні «Кавун» і «Тополя» були прикомандировані до

особистої охорони голови «Мхедріоні» Д.Іоселіані, тож нова зміна «Арго» фактично лишилася на фронті у складі всього чотирьох бійців [76]. Подальший бойовий шлях «Арго» В.Ущাপовський описує лише дотично, сконцентрувавшись на описі власної участі у боях як артилериста «Мхедріоні». Втім «Шкіпер» відзначає, що не зважаючи на свої відрядження «Тополя», «Кавун» і він сам продовжували вважати себе стрільцями УНСО (в не бійцями «Мхедріоні») і між боями мешкали разом з іншими «аргонавтами» у «чотовому кубрику» (після вибиття зв'ядистів з Самтредіа, в якому «аргонавти» і артилерія «Мхедріоні» приймали участь, стрільці УНСО знову були дислоковані на території колишнього інтернату для малолітніх злочинців). Згадується також незначне поповнення «Арго» у вигляді стрільця «Береста», що повернувся зі шпиталю після поранення. В.Ущাপовський детально описує закінчення військової діяльності «Арго». За його словами «Зелений» після взяття військами Держради Самтредіа у «чотовому кубрику» мав розмову зі «Шкіпером», «Кавуном» і «Тополею», намагаючись дізнатися про їх настої і плани (текст розмови у спогадах приводиться повністю). Після цієї розмови у автора спогадів навіть склалося враження, що «Зелений» підбивав співрозмовників до переходу на бік зв'ядистів (які були ідеологічно ближчі, ніж «Мхедріоні») або намагався вивідати чи не мають вони самі таких бажань. В.Ущাপовський навіть припускає, що ця розмова були інспірована Проводом УНА-УНСО з метою підтвердження «благонадійності» особового складу експедиційного корпусу. Отримавши відмову, «Зелений» оголосив, що «Арго» відходить на Тбілісі, звідки повертатиметься до Києва, а відкомандированим «аргонавтам» пропонується також «особливо не затримуватися» у зоні конфлікту. І «Шкіпер» і обидва колишні ройові погодилися з пропозиціями чотового [30]. Тож цей момент фактично став кінцем «епопеї Арго» або принаймні її першого етапу (на запрошення грузинського уряду «аргонавти» повернуться в Грузію у 1998 році).

Окрім участі УНСО у громадянській війні в Грузії, учасником яких був сам В.Ущатовський, у спогадах є інформація й про інші епізоди діяльності УНА-УНСО на початку 1990-х років, про які він очевидно знає зі слів своїх однопартійців. Зокрема, у тексті спогадів наявні досить цікаві дані про участь українських націоналістів у війні в Придністров'ї. Метою участі УНА-УНСО в Придністровському конфлікті В.Ущатовський називає «втягнення» в конфлікт Української держави, що мало б врешті призвести до приєднання цього регіону до України. УНА-УНСО, як зазначається, повсякчас намагалося створити враження, що «уряд Кравчука причетний до захисту українців Придністров'я». Але офіційні чинники України постійно намагалися відсторонитися від Придністровської проблеми. Досить детально В.Ущатовський описує організацію підрозділів УНСО в Придністров'ї. Так, зазначається, що спочатку українські націоналісти сформували з числа своїх активістів два рої (неповні чоти) кількістю 20-22 особи (стрільців і командирів). Згодом вже в Києві з числа активістів обласних і районних організацій почали формуватися чергові «зміни» для відправки в район бойових дій. Ці «зміни» формувалися з тим розрахунком, щоб дві чоти УНСО одночасно могли знаходитися на передовій і ще дві чоти – на базі в Рашкові. Як зазначає В.Ущатовський, ніякої плати за участь у бойових діях не давалося принципово, навпаки – перед відправкою на передову особовий склад чергового загону на шикуванні здавав харчі і гроші. Ця процедура набула з часом характеру організаційного ритуалу [61]. Ще однією ритуальною відзнакою підрозділів УНСО в Придністров'ї було запровадження п'ятикратної (після підйому, перед сніданком, обідом, вечерею, відбоєм) щоденної молитви, впроваджено було навіть спеціальну команду «До молитви!». В.Ущатовський зазначає, що спочатку групова молитва відігравала роль своєрідної «гри», але згодом цей ритуал перетворився на одну з ознак «фірмового стилю» УНСО. Керівництво УНСО ставило собі за мету окрім прищеплення щоденних молитовних ритуалів ще

й ознайомлювати стрільців (серед яких людей релігійних було дуже мало) з символом віри та обрядами сповіді й причастя. Таким чином, після завершення військових дій більшість ветеранів якщо не стали віруючими, то принаймні вивчили тексти молитов «Отче наш!» та «Богородице діво!». Іншими складовими «фірмового стилю» УНСО В.Ущাপовський називає сувору заборону на вживання «на службі» нецензурної лайки, використання виключно української мови у спілкуванні і ввічливі звернення («пане стрілець» тощо) та команди, перебрані зі статутів Українських січових стрільців та Української Повстанської армії [61]. Згадуються покарання стрільців УНСО аж до розстрілу включно, але про виконання розстрілів В.Ущাপовський особисто не чув. Хоча до «Шкіпера» дійшла інформація, що в Придністров'ї один з членів УНСО був викритий «на гарячому» як «стукач», що «зливав» інформацію «бергманівцям» і російській стороні. Щодо цього зрадника було застосовано вищу міру покарання, але він був не розстріляний, а задушений удавкою [72]. Ця інформація цілком корелюється з епізодом про вбивство стрільцями УНСО зрадника «Рудого», про який згадується у «художніх» мемуарах «Ми з УНСО» [87]. Але сприймати її, як однозначно достовірну, не можна, адже мемуарист отримав її у вигляді «чутки» (як очевидно і автор «Ми з УНСО»), тож ця інформація потребує додаткової перевірки.

«Гаряча осінь 93-го» досить щільно проілюстрована фотододатками. Можливо серед них є й унікальні фотографії, що ілюструють громадянську війну в Грузії очима її учасника. Принаймні такий висновок можна зробити з поверхового огляду цих матеріалів. Але цікавими для дослідження історії українських націоналістів кінця XX – початку XXI століття ці фотоматеріали не являються. Навіть якщо на представлених В.Ущাপовським фотографіях є «аргонавти», то візуально їх визначити просто не можливо, адже абсолютна більшість бойовиків на фотографіях зображені взагалі без знаків розрізнення або ж з відзнаками грузинських збройних сил чи правоохоронних органів.

Серед представлених автором спогадів фотографій є кілька світлин, що зображають стрільців УНСО у одностроях з організаційними відзнаками, але ці кадри були очевидно зроблені вже в Україні і в більш пізній час (це видно як з якості плівки і фотоматеріалів, так і з одностроїв більш пізніх зразків). Тож фотоматеріали В.Ущাপовського інтересу для даного дослідження не являють.

Цікавою тенденцією, що простежується через весь текст спогадів В.Ущাপовського є мотиваційний фактор «аргонавтів». Складається загальне враження, що ідеологічна позиція УНА-УНСО загалом не відіграла особливого значення у мотивації членства УНСО (принаймні тієї її частини, яка приймала участь у військових діях), адже основним спонукальним мотивом до участі «аргонавтів» у грузинській громадянській війні по суті виступало бажання «ще раз випробувати себе» та «ще раз відчути себе за межами споживацького світу». Принаймні саме так описує свої спонукальні мотиви щодо участі у війні сам В.Ущাপовський і саме в такому руслі він характеризує мотивацію своїх співслужбовців. Крім того, у тексті своїх мемуарів «Шкіпер» намагається сформулювати спосіб мислення і мотивації добровольця-найманця, чітко вирізняючи його від способу мислення і мотивації солдата-призовника. При цьому автор спогадів повсякчас зауважує, що фінансові мотиви для добровольців-«аргонавтів» не відігравали взагалі ніякої ролі, а їх психологія знаходить багато аналогій з психологією найманців виключно через подібність зовнішніх умов. Таке своєрідне, певною мірою елітарне, бачення світу добровольцем УНСО, як описане у спогадах В.Ущাপовського можна (хоч і набагато менш чітко) побачити і в спогадах інших ветеранів УНСО. А у формах навіть більш чітких, ніж у В.Ущাপовського, такий «добровільницький світогляд» можна побачити у «художніх» мемуарах УНСО («kavkaz.ua» А.Миронюка і «Ми з УНСО» анонімного автора). Таке світобачення очевидно формувало серед членства «аргонавтів» своєрідний «культ добровольця», що ставав основою їх

спонукальних мотивів участі у військових кампаніях УНСО. Цей «культ добровольця» досить органічно корелюється з загальними ідеологічно-світоглядними настановами, які намагалися запровадити всередині УНА-УНСО його фактичні ідейні натхненники – Д.Корчинський і В.Артеменко. Загальновідомі гасла, про те, що УНА-УНСО, варто віднести радше до сфери культури, ніж до сфери політики, яскраво ілюструють спробу провідників УНА-УНСО сформувати цілісний політико-ідеологічний та культурно-релігійний комплекс-світогляд, складовою якого мав стати і ветеранський «культ добровольця». Але говорити про тотожність погляду Проводу УНА-УНСО і «аргонавтів» все ж не варто. Між «культу добровольця» бойовиків УНСО і світоглядом Проводу УНА неодноразово виникали колізії, зовнішнім проявом яких можна назвати вже неодноразово згадуваний конфлікт щодо участі у грузинській громадянській війні. Але абсолютизувати і доктринізувати «культ добровольця» і світогляд Проводу все ж не варто. Очевидно і цей «культ», і зазначений світогляд на початку 1990-х років не були ще остаточно сформовані. Можна припустити, що апогей колізій між світоглядними позиціями «ветеранів» і «провідників» припадає на 1997 рік, коли Д.Корчинський вийшов з УНА-УНСО, фактично лишивши організаційне керівництво «ветеранам» (сотник «Устим» (В.Бобрович) певний час обіймав посаду голови УНСО, ройовий «Тополя» (І.Мазур) донедавна був головою Київського, а стрілець «Шкіпер» (В.Ущатовський) – донині є головою Одеського осередку УНА-УНСО) і їх прибічникам. Втім, «культ добровольця» з закінченням участі УНСО у війнах на пострадянському просторі в середині 1990-х років дав певний поштовх до надактивної участі УНА-УНСО у політичному житті, причому не тільки України, але й сусідніх країн (наприклад Білорусії у 1996 році). Але без «оригінальної» ідеологічної складової (яку на початку 1990-х являла світоглядна позиція «провідників») вже у першому десятилітті ХХІ століття революційні пориви УНА-УНСО «розчинили» організацію у

загальноопозиційному таборі. А фактичний програш опозиційних сил у кампанії «Україна без Кучми» і подальший розкол в УНА-УНСО став однією з внутрішніх причин відходу організації від активної участі у політичному житті країни. При цьому «культ добровольця», який є по суті головним ідеологічним мотивом, що проходить через весь тест спогадів В.Ущাপовського, вже на початку 2000-х років перетворюється на своєрідний «ветеранський синдром».

Що ж до спогадів «Шкіпера» загалом, то вони однозначно є надзвичайно цінним джерелом з історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття. По-перше, «Гаряча осінь 93-го» містить унікальну в своєму роді інформацію про участь експедиційного корпусу УНСО «Арго» в грузинській громадянській війні. При чому ця інформація подається з перших вуст і не суперечить (що б давало привід для сумнівів і додаткової перевірки), а цілком органічно доповнює і загальновідомий перебіг історичних подій і спогади, опубліковані іншими мемуаристами. Хоча вся ця інформація, втім як і будь-які мемуари, очевидно носить суб'єктивний характер і багато епізодів додаткової перевірки все ж потребують. Втім у тексті практично немає епізодів, прямо заперечених в інших джерелах. По-друге, спогади В.Ущাপовського містять опис досить цікавих моментів і з інших епізодів діяльності УНА-УНСО (зокрема, участі підрозділів цієї формації у Придністровському конфлікті). Більшість подібної інформації очевидно отримано автором спогадів від своїх однопартійців по УНА та співслужбовців по УНСО. Серед іншої інформації, яку В.Ущাপовський отримав від своїх «однополчан-аргонавтів» і опублікував у межах «Гарячої осені 93-го» варто відзначити спогади стрільця УНСО «Ланцюга», що сюжетно являють собою проміжну ланку між спогадами «Устима» (В.Бобровича) [27] та «Шкіпера» (В.Ущাপовського), адже «Ланцюг» описує історію «Арго» між війною в Абхазії і участю у грузинській громадянській війні.

Особливого характеру спогадам В.Ущатовського надає характер повіствування. Для непідготовленого читача мемуари «Шкіпера» є надзвичайно важкими для сприйняття, адже автор спогадів описує надзвичайно велику кількість технічних деталей. По великому рахунку ці спогади при поверхневому огляді можуть здатися більш корисними для практикуючого артилериста (більше половини тексту – це оцінка різних видів важкого озброєння, особливостей їх використання у польових умовах, практичних порад артилеристу в умовах громадянської війни і їх аргументації), ніж для дослідника історії. Між тим, детальний аналіз тексту спогадів (на відміну від поверхневого) дозволяє подивитися на мемуари В.Ущатовського з іншого боку, визначаючи їх як не просто важливе, а багато в чому унікальне джерело з історії пострадянського простору взагалі та історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття зокрема.

3.1.5. Спогади В.Мирончука

15 грудня 2010 року на офіційному сайті УНА-УНСО було опубліковано текст інтерв'ю з Владиславом Мирончуком [78]. У короткій передмові зазначається, що дане інтерв'ю було підготовлене кілька років тому і лишалося неопублікованим, а його теперішня публікація пов'язана з підвищенням інтересу до партійної історії. Стилїстика передмови вказує на те, що даний матеріал найімовірніше був опублікований на чиємусь приватному акаунті в соціальних мережах. Сайт УНА-УНСО вказує першоджерелом даного інтерв'ю інтернет-сайт «in-truba.com». Втім на даному електронному ресурсі наразі розміщується реклама підприємства з утилізації великогабаритних відходів і він ведеться японською мовою, тож ймовірність публікації там матеріалів по історії українських націоналістів кінця XX – початку XXI століття малоімовірна. Таким чином встановити авторство даного інтерв'ю наразі неможливо, але з високим ступенем вірогідності можна припустити, що автор даного матеріалу є якщо не членом

УНА-УНСО, то принаймні тримає з партійним членством певні особистісні контакти.

Датувати підготовку матеріалу простіше ніж встановити авторство. Не зважаючи на те, що точної дати в тексті інтерв'ю і передмові до нього не зазначено, але з контексту, де «Помаранчева революція» називається «минулорічною», можна визначити, що готувався він (матеріал) наприкінці 2005 року.

Інтерв'ю складаються з 19 питань і короткої передмови, яка представляє В.Мирончука ветераном УНСО і політв'язнем УНА у справі «9 березня». Практично всі питання стосуються виключно самого В.Мирончука і відповіді на них даються досить лаконічні. Історії УНА-УНСО у ХХ столітті присвячені лише перші три питання інтерв'ю. У відповідях на них В.Мирончук розповідає, що він особисто долучився до організації у 1991 році і в лавах її підрозділів двічі виїздив у «гарячі точки» - у Придністров'я в 1992 році та на грузино-абхазьке прикордоння у 1997 році. Як зазначає В.Мирончук власне у бойових діях він участі не приймав. У першому випадку він (як і УНСО взагалі за його ж словами) виконували функції скоріше українського представництва, ніж військового контингенту. Втім, згадується, що серед виконуваних українськими стрільцями завдань були охорона мостів через Дністер і чергування на блокпостах, що по-іншому ніж військовою присутністю назвати важко. Щодо грузино-абхазького конфлікту у 1997 році, то тут діяльність УНСО В.Мирончук описує як розвідницьку, а терен дії українського підрозділу - як такий, що не контролювався ані грузинською, ані абхазькою стороною. Дані відомості загалом корелюються зі спогадами інших мемуаристів (зокрема В.Бобровича («Устима»)) [27]), але В.Мирончук відверто намагається згладити всі «гострі кути», очевидно з огляду на потенційну кримінальну відповідальність. Це додатково підтверджується загальною тематикою інтерв'ю, практично всі подальші питання якого пов'язані з кримінальним переслідуванням «режимом Кучми»

представників УНСО. Так, першу репресивну справу проти себе В.Мирончук датує 1994 роком, коли проти групи стрільців УНСО, які приймали участь у військових конфліктах за межами України, було порушено кримінальне провадження за «найманство». Згадується, що по даній справі проходило 9 чи 10 членів УНСО. Цю ж справу згадує і В.Бобрович, який також був тоді серед заарештованих [27]. Втім, «Устим» зазначає, що приводом до затримання членів УНСО у 1994 році була їх участь у складі експедиційного корпусу «Арго» у грузино-абхазькому конфлікті. З контексту інтерв'ю з В.Мирончуком складається враження, що він був затриманий за участь у Придністровському конфлікті, що виглядає не зовсім логічним з огляду на дворічну давність і певну «політичну замороженість» Придністровського конфлікту. Одночасно з цим він згадує свою участь у грузино-абхазькому конфлікті тільки в 1997 році і нічого не говорить про власну участь у подіях на тому ж терені в 1994 році. Таким чином, В.Мирончук очевидно бажав уникнути нових звинувачень у «найманстві» (справа 1994 року хоч і не притягла членів УНСО до кримінальної відповідальності, але остаточно і не розставила всі крапки над «і» у їх участі у військових конфліктах за межами України) і одночасно не бажав ставати джерелом неправдивої інформації. Тож, він підтверджує свою присутність у зоні військових конфліктів, але не розцінює її як участь у бойових діях, а там, де збройна участь членів УНСО очевидна (Грузія 1994 року та Чечня 1995 року) він просто мовчить.

Але основна маса питань інтерв'ю присвячена кримінальному провадженню у так званій справі «9 березня». Щодо даної теми, то зі слів В.Мирончука події того дня (9 березня 2001 року) були організовані «режимом Кучми», а протестувальники тільки чинили опір, але робили це всіма можливими засобами. Так, згадується, що слідством було виявлено два факти кидання пляшок із запальною сумішшю у колону міліціонерів. Одна з пляшок, яка була кинута невідомим, не загорілася. Друга ж - була кинута самим В.Мирончуком і «спрацювала». Зазначається, що в процесі слідства у

киданні саме цієї пляшки були звинувачені аж п'ять осіб і на суді В.Мирончук зізнався, що кидав її саме він. Крім того, він згадує, що його звинувачували ще у незаконному зберіганні зброї і вибухових речовин, адже в його помешканні було вилучено дві незареєстровані рушниці (одна з яких була перероблена в «обріз») та кілька снарядів часів II Світової війни. За судовим вироком В.Мирончук отримав 4 роки ув'язнення, які в апеляційному провадженні було зменшено до 2,5 років – терміну, який власне він і пробув за ґратами. Події 9 березня 2001 року В.Мирончук оцінює як визначальні для подальшого перебігу вітчизняної історії. Він вважає, що саме дані заворушення зумовили перебіг «Помаранчевої революції». Доречі, наприкінці інтерв'ю згадується і про участь В.Мирончука у подіях кінця 2004 - початку 2005 року, де він був одним з відповідальних за підтримання порядку «в польових умовах». З огляду на те, що подібні факти непоодинокі, можна стверджувати, що представники українських націоналістичних організацій 1990-х років приймали активну участь у середній ланці учасників «Помаранчевої революції».

Загалом інтерв'ю з В.Мирончуком має певну цінність як джерело для дослідження історії українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття. Це зумовлено передусім наявністю в даному матеріалі унікальної інформації (про завдання УНСО у Придністров'ї, про факти застосування пляшок з запальною сумішшю 9 березня 2001 року тощо). Крім того, дане джерело цілком корелюється з іншими наявними мемуарними джерелами (передусім зі «Щоденником сотника Устима» В.Бобровича) та доповнює загальновідомий перебіг історії УНА-УНСО і українських націоналістичних рухів взагалі. Хоча варто зважати і на суб'єктивний характер даного джерела, що зумовлює як ряд необ'єктивних тлумачень, так і відверте замовчування певних подій (передусім щодо участі у військових конфліктах за межами України).

Чи не найбільш цікавим джерелом для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття є дві статті Владислава Мирончука під спільною назвою «Українська Народна Самооборона (1990-2000)», які були опубліковані у №4 та №5 журналу «Однострій» за 2000 рік в рубриці «Парамілітарні формування» [79; 80]. Стиль написання статей цілком вкладається у норми наукової (чи принаймні науково-популярної) розвідки і ніяким чином не нагадують мемуаристику. Але назвати ці статті науковим дослідженням (чи тим більше історіографією за тематикою дослідження) не можна, адже наукова розвідка передбачає використання найрізноманітнішого комплексу джерел дослідження. Дані статті не містять жодних посилань на будь-які джерела. Загальновідомо, що автор статей є членом УНА-УНСО і учасником військових експедицій УНСО на Кавказі, тож очевидно, що основним джерелом для написання даних статей є особисті спогади автора (цілком можливо із залученням спогадів інших осіб і власних архівів). Тож, не зважаючи на те, що «Українська Народна Самооборона (1990-2000)» Владислава Мирончука мемуарами за формою і не є, але за своєю суттю та походженням (написані здебільшого на основі спогадів) ці розвідки є найближчими саме до української націоналістичної мемуаристики кінця XX – початку XXI століття. Саме тому, піддати ці статті джерелознавчому аналізу варто саме в рамках теми даного дослідження.

Обидві статті складаються з тематичних блоків і містять додатки у вигляді фотографій та графічних реконструкцій (очевидно за фотографіями) одностроїв стрільців УНСО, їх окремих елементів та іншої військової атрибутики УНСО. Окрім додатків тексти обох статей містять ще й додаткові фотоматеріали. Тематичний розподіл між статтями носить хронологічний характер – перша стаття присвячена 1990-1994 рокам, друга – 1994-2000 рокам. З невідомих причин статті написані різними мовами (перша – українською, друга - російською).

Перша стаття, присвячена історії УНСО у 1990-1994 роках, складається зі вступної частини, 9 тематичних блоків та 2 кольорових додатків. Тематичні блоки озаглавлені наступним чином:

- «Формування та розвиток структури»;
- «Особоровий склад, кадри»;
- «Бойове хрещення»;
- «Абхазія»;
- «Репресії»;
- «Символіка»;
- «Однострій»;
- «Значки»;
- «Нагороди».

Вступна частина розповідає коротку передісторію УНСО, називаючи передумовами історії УНСО організації УМА (згодом УНА) та УНС. Зазначається, що парамілітарну діяльність (військово-прикладні табори вишколи) почала проводити вже УНС (автор використовує традиційне написання аббревіатури Української Націоналістичної Спілки – УНС, з літерою N у латинському написанні, втім ніяк не пояснюючи це). Утворення власне УНСО автор відносить до 19 серпня 1991 року, як реакції українських націоналістів на путч ГКЧП. Причому автор вказує, що творилося УНСО як «доброчинна парамілітарна організація, покликана відродити традиції Українського Вільного Козацтва (УВК) та Народної Самооборони часів Громадянської та Другої Світової воєн». Слово «доброчинна» очевидно має означати добровільний характер набору членства, але сам автор щодо цього нічого не пояснює. Автор зазначає, що тільки киян до УНСО було набрано 300-400 осіб, хоча у разі реального початку військових дій (як відмічає В.Мирончук) повноцінно приймати участь могли тільки 60-80 киян. Таку успішність набору членства автор пояснює тим, що Збройних Сил України на той момент ще фактично не існувало, складання присяги радянськими

військовими, що дислокувалися на території України, було здійснено пізніше. Та й перші кроки діяльності УНСО відбувалися у співпраці з державними правоохоронними структурами (міліцією і ОМОНОм) – патрулювання ринків і здійснення митного контролю на залізниці. Конфронтація з державними структурами розпочалася вже з осені 1991 року, коли силами УНСО були розігнані зібрання «Гвардії Донбасу» (організації «захисту від України») та «Отечественного форуму» [79, с. 23-24].

Головнокомандувачем УНСО став голова УНА Юрій Шухевич. Як зазначає В.Мирончук, це було здійснене у зв'язку з тим, що УНА була ініціатором створення УНСО. «Главком» УНСО відповідав лише «перед Богом та історією». При «главкомі» був утворений штаб під назвою Головна Команда УНСО. Далі В.Мирончук описує структурну побудову УНСО, яка на місцях творилася «п'ятірками», які у разі мобілізації мали перетворитися на рої (відділення) кількістю від 10 до 100 бійців з підпорядкуванням власному командиру, його заступнику, начальнику штабу і керуючому зв'язку (вказується, що за потреби передбачалося створення також посади начальника оперативного відділу штабу). Всі теренові та зведені підрозділи мали підпорядковуватися Крайовій Команді (обласному штабу) УНСО. Теоретично передбачалося також створення з теренових формувань більш чисельних підрозділів, наближених до 1-2 куренів (батальйонів). Окремо автор згадує стан структури УНСО в Києві у 1992-1994 роках у складі 4-5 районних і студентських загонів, а також загону спеціального призначення «Клен» [79, с. 24]. Автор також згадує, що після участі у перших військових діях структура УНСО зазнає змін: ланка – рій (5-7 стрільців) – чота (або взвод, у складі 2-4 роїв) – хоругва (або півсотня, у складі 2 чот) – сотня (або рота, у складі 3-4 чот) – курінь (або батальйон у складі 2-3 сотень). Передбачалося і створення кількісно більших підрозділів, але на практиці потреби в таких підрозділах не виникало. Крім того згадується рої та чоти польової жандармерії, що творилися у самостійних підрозділах [79, с. 25].

Розділ «Особовий склад, кадри» описує параметри набору членства і дисциплінарний бік служби в УНСО. Так, згадується, що за інструкціями УНСО передбачали до лав набиралися «фізично здорові чоловіки без зайвих психологічних комплексів віком від 17 до 55 років» [79, с. 25], але сам автор згадує, що фактично набирали всіх бажаючих, без огляду на вік, стать, судимість, національність і громадянство. В.Мирончук зазначає, що в Київському УНСО навіть певний час перебували 2 африканці. Але при цьому весь склад поділявся на категорії реєстрових і запасових (остання категорія членства – цілком формальна). Серед дисциплінарних покарань згадуються (як і у Д.Корчинського, так і у В.Бобровича) тілесні покарання «буками» з відповідним ритуалом подальшої подяки покараного ексекютору-«букіністу». Але на відміну від Корчинського, який говорить про введення «буків» у військовий час, де саме так дисципліну підтримувати доцільніше, В.Мирончук говорить про «буки» як покарання мирного часу, де неможливим є застосування нарядів і гауптвахт. Згадується також покарання «зинданом» (відомості про це є у спогадах В.Артеменка у «Війні в натовпі»). Говорить В.Мирончук і про службу військових капеланів і молитовні ритуали перед їжею та іншими важливими заходами. Як акція сприяння молебню Української Православної Церкви в Севастополі описується і акція, відома під назвою «похід на Крим» [79, с. 25].

Тематичний блок під назвою «Бойове хрещення» описує участь УНСО у Придністровському конфлікті. Зазначається, що УНСО в ПМР було офіційно зареєстровано і входило до складу збройних сил республіки (на відміну від України, де офіційна реєстрація УНСО відбулася набагато пізніше, а до складу ЗС України УНСО так ніколи і не ввійшла). Автор описує і дислокацію підрозділів:

- Штаб у Тирасполі;
- Бази у Рашкові та Каменці;
- Пости на мостах через Дністер у Рибниці і Каменці;

- Окремі пости в Кошиці і Кочієрах.

На всіх цих пунктах дислокувалися групи УНСО чисельністю від відділення до півсотні. Крім того, відділи УНСО залучалися до патрулювань у населених пунктах. Автор наводить кількість бійців УНСО, які приймали участь у конфлікті – 1500 стрільців з урахуванням ротацій та місцевих підрозділів. Цю цифру не наводить жоден інший мемуарист.

Наводить В.Мирончук і кількість стрільців, що приймали участь у грузино-абхазькому конфлікті – 150 осіб з урахуванням ротації. Вказує автор і кількість втрат УНСО в Абхазії – 7 стрільців убитими (цю цифру у своїх мемуарах підтверджує і Ю.Колесников, а В.Бобрович говорить то про 7, то про 8 убитих) і близько 20 поранених. Військові дії УНСО в Абхазії В.Мирончук описує досить лаконічно, згадуючи затоплення силами УНСО бойового катера і моторного човна під абхазьким і андріївським прапорами 2 липня (в районі Сухумського маяка); обстріл «Арго» хімічною зброєю (іпритом) 15 липня (про це згадує також Ю.Колесников) і 3-денний бій під Шромою з втратою 3 бійців убитими (всі інші мемуаристи під Шромою згадують лише 2 убитих). Крім того, на відміну від всіх інших джерел В.Мирончук згадує всіх старшин УНСО, які здійснювали командування «Арго» у хронологічній послідовності: сотник «Устим», «Таран» (без зазначення звання), поручник «Спис», чотовий «Байда», курінні «Зелений» та «Нахтігаль» [79, с. 26-27]. Причому до цього списку він додає «та інші», очевидно не бажаючи згадувати ройових «Кавуна» і «Тополю», які очолили особовий склад під час громадянської війни в Грузії, участь у якій була суворо заборонена Головною Командою УНСО і командиром «Арго» курінним «Нахтігалем» [61]. Згадує В.Мирончук і про формальне підпорядкування «Арго» у складі грузинських збройних сил (спочатку в підпорядкуванні батальйону морської піхоти Грузії, а далі – як екстериторіальна бойова одиниця) [79, с. 26].

Розділ «Репресії» описує причини, хід і результат репресивних дій державного апарату України проти УНСО наприкінці 1993 – початку 1994 року. Головною причиною репресій автор називає тиск президента Росії Бориса Єльцина на Леоніда Кравчука, спричинений невдоволенням Російської Федерації участю УНСО у грузино-абхазькому конфлікті. Хід репресій В.Мирончук описує наступним чином:

- Прийняття Верховною Радою України закону про заборону незаконних воєнізованих формувань, спрямований передусім проти УНСО (11 грудня 1993 року);
- Невдала спроба спецпідрозділу МВС «Беркут» оточити тренувальний табір УНСО під с.Рокитне на Київщині (21-22 січня 1994 року);
- Затримання 30 членів УНСО на вишколі під Києвом, обшук і вилучення документів у штаб-квартирі УНА-УНСО і в помешканнях її лідерів (12 лютого 1994 року);
- Порушення проти 10 членів УНА-УНСО кримінальних справ.

Але на парламентських виборах навесні 1994 року УНА отримала 3 місця в парламенті і після цього репресії пішли на спад. УНСО з Української Народної Самооборони було формально перейменовано в Українську Народну Солідарну Організацію, яка у Львові була зареєстрована як профспілкова організація. Підрозділи УНСО стали осередками УНА (В.Мирончук зазначає, що до цього не всі члени УНСО належали до УНА, а могли бути навіть членами інших політичних партій). Було також припинено ведення реальної службової документації [79, с. 27].

Тематичні блоки «Символіка», «Однострій», «Значки» та «Нагороди» детально описують відповідні візуальні атрибути діяльності УНСО. В.Мирончук згадує, що до зими 1991/1992 років УНА-УНСО не мала власної символіки і на своїх заходах використовувала жовто-блакитні і червоно-чорні прапори. І лише з 1992 року УНСО починає користуватися власною

символікою – чорним Антоніївським хрестом (на кінці променів якого накладені літери аббревіатури «УНСО» білого кольору) з білим тризубом в центрі хреста. Перші шеврони з даною символікою були видані членству УНСО під час «походу на Крим» у лютому-березні 1992 року. Вказується, що шеврон нашивалися на лівий рукав однострою чи червоно-чорну нарукавну пов'язку. Всього В.Мирончук згадує 5-6 випусків таких шевронів, не враховуючи саморобних. Згадує автор і окремі емблеми УНА й УНС. За словами В.Мирончука «герб УНА» у вигляді чорного хреста, перев'язаного білим рушником, було затверджено також у 1992 році. Згадується також шеврони з зображенням «герба УНА», що нашиті на червоно-чорні пов'язки носилися партійними функціонерами. Аналогічні відомості В.Мирончук наводить і про шеврони з символом УНС, яку він називає організацією орденського типу. Автор статті наводить також інформацію і про окремі шеврони, розроблені і використовувані Вінницьким Крайовим Командуванням УНСО і загonom спеціального призначення «Клен». Окремо згадується емблема експедиційного корпусу «Арго», яка зображалася не тільки на шевронах, але й на касках, флягах і техніці (наносилася у трафаретний спосіб) [79, с. 28].

Окремо, В.Мирончук описує історію Харківського УНСО, яке за відомостями автора, у 1992-1995 роках не входило до загальної структури УНА-УНСО, використовувало абсолютно відмінні однострої (чорні, на відміну від захисних чи камуфльованих «загальноунсовських») і символіку («мельниківський тризуб» замість «антонівського хреста») [79, с. 28].

В.Мирончук зазначає, що спочатку УНСО взагалі не використовувало формених одностроїв, не зважаючи на цілий ряд уніформістичних проєктів, які приносили до УНСО різні активісти. На перших заходах УНСО активісти замість форми вдягалися у білі сорочки з чорними краватками, брюками і організаційними пов'язками. Єдиними, хто носив уніформу з самого початку, називаються члени УНС – які вдягалися у камуфльовані куртки, що

заправлялися в штани, з офіцерськими ременями й портупелями. Інші ж підрозділи згодом розпочали уніформуватися в залежності від власних можливостей, чому додатково сприяли інструкції Головної Команди УНСО, яка правила носіння однострою спеціально не регламентувала, а обмежувалася лише рекомендаціями. Під час участі у військових діях стрільці УНСО використовували доступні засоби уніформування, тож у Придністров'ї більшість носили радянські військові зразки, а в Абхазії – грузинські. Характерними елементами одностроїв УНСО були саморобні шапки-«мазепинки», начільні чорні пов'язки, маскувальні маски і сталеві радянські шоломи на передовій. Щодо значків УНСО, то В.Мирончук згадує їх виготовлення у кількості 1000 штук у Полтаві в 1993 році. Окремо згадуються номерні нагрудні значки УНС, які видавалися дійсному членству і у разі вибуття за лав УНС підлягали поверненню. Згадується також використання стрільцями УНСО різних значків ювілейного чи агітаційно-пропагандивного характеру, а також носіння нагород і значків радянського зразка. Окремо В.Мирончук згадує нагороди ветеранів УНСО - медаль «Защитнику Приднестровья» (властями ПМР були нагороджені більше 60 стрільців УНСО) та орден Вахтанга Горгасала (президентом Грузії Е.Шеварднадзе нагороджені 23 стрільця прижиттєво (орденом III ступеня) і 7 стрільців помертвo (орденом II ступеня)). Вся інформація про символіку, однострої, значки та нагороди широко ілюструється фотоматеріалами і кольоровими графічними реконструкціями [79, с. 28-31].

Друга (опублікована у №5 журналу «Однострій») стаття В.Мирончука також поділяється на тематичні блоки:

- «Чечня»;
- «В Україні»;
- «Символіка, уніформа»;
- «Звання і знаки розрізнення»;
- «Значки»;

- «Нагороди і нагородження».

Перший тематичний блок описує участь стрільців УНСО у Першій російсько-чеченській війні. В.Мирончук зазначає, що у січні 1995 року у Грозному була сформована сотня УНСО «Вікінг» під командуванням Олександра Музичка («Білого») з начальником штабу Олегом Челновим («Беркутом»). Кадровою основою сотні стали не тільки члени УНСО, що прибули з України, але й місцеві українці. Автором згадується досить цікавий епізод: у момент формування сотні була озброєна всього 4 автоматами (один був подарований президентом ЧРІ Джохаром Дудаєвим, другий – одним з польових командирів, третій – знайдений на полі бою, а четвертий – куплений «у складчину»). Але в процесі бойових дій бійці «Вікінгу» не тільки змогли повноцінно обмундируватися, але й завдали ворогу значних втрат. Так, В.Мирончук зазначає, що бійцями сотні було ліквідовано кілька одиниць ворожої бронетехніки, збиті бойові літак і гелікоптер, нанесені серйозні втрати в живій силі, а командир «Вікінгу» військовою хитрістю взяв у полон взвод морської піхоти РФ у складі 42 бійців. Автор статті дає і вичерпний перелік втрат УНСО в Чечні – 8 бійців убитими і пропалими без вісти (Д.Корчинський наводить іншу цифру – 1 убитий і 1 пропалий без вісти [41]), до 30 – пораненими. Наводить В.Мирончук також загальну кількість членів УНСО-учасників бойових дій в Чечні – 70 осіб (зазначає, що більшість з них до цього воювали у Придністров'ї та Абхазії). Дається також перелік бойових операцій, у яких брала участь сотня «Вікінг» - бої за Грозний (в тому числі бій на площі «Минутка», оборона та перший штурм Грозного чеченськими військами), оборона Бамута, бої за Гудермес, Шаш, Чеген-Аул, Аргун, Чорноріччя. Крім того В.Мирончук згадує, що українські добровольці (і члени УНСО в тому числі) воювали і в інших чеченських підрозділах. Має В.Мирончук і відомості про участь громадян України і у військових діях на боці Російської Федерації. Щодо добровольців інших національностей, то автор статті з

посиланням на слова ветеранів сотні «Вікінг» стверджує, що їх число було незначним (по кількості – не набагато більше, ніж бійців «Вікінгу»). Виведення ж усіх військ з Кавказу автор статті датує кінцем 1997 року [80, с. 43], хоча В.Бобрович згадує і другий (цього разу нелегальний) виїзд УНСО в Абхазію у 1998 році [27].

Щодо діяльності УНСО в Україні після 1994 року, то В.Мирончук згадує наступні події: масові заворушення під час поховання патріарха Володимира у Києві (18 липня 1995 року), зняття УНА з реєстрації (восени 1995 року), зрив з'їзду РНЕ у Харкові (у травні 1996 року), поновлення реєстрації УНА та самовільне складання з себе повноважень Провідником УНА-УНСО Д.Корчинським (1997 рік), пов'язаний з цим програш на парламентських виборах (1998 рік), зупинення хресної ходи Московського патріархату (1999 рік), спроба встановлення пам'ятника Гонті і Залізняка під час паломництва хасидів в Умані (восени 1999 року), ініціатива по створенню конфедерації націоналістичних організацій Європи (2000 рік). Окремо згадується також участь УНСО у масових заворушеннях в Мінську 26 квітня 1996 року і арешт білоруською міліцією 7 активістів УНСО [80, с. 43-44].

Щодо змін у символіці й уніформі після 1994 року, то В.Мирончук згадує пов'язки «Служба Безпеки» у Вінницькій організації УНСО, появу трьох-чотирьохколових камуфляжів, переробку на УНСОвський зразок армійських кокард, кепі і беретів, а також виготовлення нашивок «за поранення» на радянський манер. Згадується також про сприяння Київського Патріархату в уніформуванні УНСО одностроями НДР та швейцарської армії. Окремо розповідається про обмундирування гірсько-стрілецького куреня «Шрома» (де були введені саморобні шеврони захисного кольору, позначки 2631 (найвища точка, яку подолав підрозділ) та камуфльовані «мазепинки») та сотні «Вікінг» (де використовували трофейні однострої російської морської піхоти, уніформу турецьких збройних сил (після осені

1997 року), саморобні зимові маскхалати та зелені пов'язки газавату (останні не з релігійних переконань, а для зручності пізнання своїх у бою)) [80, с. 43-44].

У відповідному тематичному блоці В.Мирончуком подається історія формування системи звань і знаків розрізнення УНСО. Початок практики присвоєння підстаршинських і старшинських звань датується зимою 1991-1992 року. Як зазначає автор, за основу була взята система, що історично склалася в українських національних збройних формуваннях. В.Мирончук говорить, що спочатку звання присвоювалися дуже рідко і не завжди відповідали займаним посадам. Причому автор повторює слова В.Бобровича [27] про те, що зі вступом до лав УНСО радянські військові і спеціальні звання анулювалися, хоча радянські офіцери відносно швидко отримували старшинські звання в УНСО. В.Мирончук подає повну систему звань УНСО від стрільця до полковника із зазначенням радянських відповідників. Але зазначає, що звання підполковника і полковника існували тільки теоретично і нікому не присвоювалися (а радянські самозрозуміло анулювалися). Автор також зазначає, що пізніше обов'язковою умовою для отримання старшинського звання стає участь у військових діях. 1992 роком датує автор першу спробу введення знаків розрізнення у вигляді погонів. Але зазначає, що цей проект затверджений головою УНА Ю.Шухевичем не був і фактично самочинно далі Київського осередку не розповсюдився. В.Мирончук називає дві ймовірні причини такого незатвердження:

- проект являв собою копію радянської системи відзнак;
- випадіння з системи керівництва власне УНА і партфункціонерів [48, с. 45].

Наступним, 1993 роком автор датує другий проект відзнак, розроблений Київською Крайовою командою УНСО. Ця система передбачала позначення звань на погонах так званими «п'ятками» - поперечними кутами (у формі латинської літери «V») червоного кольору із

додаванням тризуба для старшин. Для тих, хто отримав звання під час бойових дій галун мав чорні краї. В.Мирончук згадує також нарукавні відзнаки, які використовував гірсько-стрілецький батальйон «Шрома» та використання старшинами «Шроми» грузинської семикінцевої зірки замість тризуба у старшинських відзнаках [80, с. 45].

Останній проект відзнак автор датує 2000 роком, а його авторство приписує члену Проводу УНА-УНСО Миколі Карпюку. Зазначається, що цей проект був затверджений на з'їзді УНА-УНСО і передбачав погони з зеленими «п'ятками» для підсташин і погони з 8-кутними зірочками для старшин (зірочки передбачалися різних розмірів для молодшого (10 мм) й старшого (15 мм) старшинського складу) [80, с. 46].

Щодо нагрудних знаків УНСО, то автор згадує ще два (після Полтавського у 1993 році) їх випуски – у 1996 і 1998 роках (обидва в Києві). Наводить В.Мирончук й інформацію про натільні мельхіорові хрести із гравіюванням псевдоніму і групи крові на звороті. Про такі ж хрести згадує і В.Бобрович [27].

Окрема частина останнього тематичного блоку статті присвячена нагороді під назвою «Пустельний хрест УНСО гласа вопіючого». Запровадження відзнаки відноситься автором до зими 1996 року і перше нагородження датується 10 лютого 1996 року. Досить розлого оповідається про причини нагородження цією відзнакою, адже дії нагородженого мали «здивувати і вразити навіть тих, хто бачив в житті набагато більше, ніж всі діячі разом узяті, хто знає справжню ціну життя й смерті». В.Мирончук зазначає, що серед всього 12 осіб нагороджених орденом були польові командири, журналістка, правозахисник та група бійців, що здійснила втечу з полону з захопленням зброї і автотранспорту. Колодку, з якою носився «Пустельний хрест УНСО» автор описує як аналогічну колодці радянської медалі «За бойові заслуги», а нагородженим за дійсно бойові заслуги до стрічки кріпилася додаткова відзнака у формі перехрещених мечів [80, с. 46].

Останньою темою статті є нагородження керівництвом Чеченської республіки Ічкерія українських добровольців – Олександра Музичка («Білого») і Олега Челнова («Беркута»). Перший указом президента ЧРІ З.Яндербієва був нагороджений медаллю «Захиснику Президентського Палацу», але вручити її не вдалося у зв'язку з тим, що О.Музичко в цей час перебував під слідством за звинуваченням у вчиненні кримінального злочину. О.Челнова медаллю було нагороджено посмертно, а його неповнолітній дочці пожиттєво було призначено державну пенсію ЧРІ [80, с. 46]. Як і попередня стаття, матеріал у №5 журналу «Однострій» був доповнений фотографіями і графічними реконструкціями.

Загалом же обидві статті В.Мирончука мають надзвичайно великий інформаційний потенціал для дослідження історії УНА-УНСО. Окремої важливості статтям надає той факт, що автор, окрім власних спогадів і очевидно використаних ним спогадів інших членів УНА-УНСО, доповнив свою роботу не тільки додатковим фактичним матеріалом, але й великою кількістю фотододатків та графічних реконструкцій. Інформація, викладена у статтях багато в чому унікальна, адже вона містить не тільки відомості про фактичний стан речей, але й проекти, які реалізовані не були, а також самочинні дії окремих членів чи підрозділів УНА-УНСО, які не підлягали регламентації (маються на увазі насамперед проекти системи звань і відзнак, а також інформація про цілу низку саморобних і самовстановлених відзнак). Інформація подається містко й лаконічно, що позбавляє її політичної заангажованості і суб'єктивних тлумачень (притаманних мемуарам інших авторів). Більшість інформації звісно має вузькоспеціальний характер, що очевидно зумовлене спрямованістю видання, у якому були опубліковані статті. Саме така вузька спеціалізація лишає невисвітленими деякі аспекти історії УНА-УНСО (ідеологію, участь у політичних процесах тощо). Але не зважаючи на це, статті В.Мирончука можна назвати одним з найважливіших джерел до історії УНА-УНСО, а їх зміст таким, що має чи не найбільший

інформаційний потенціал, порівняно з іншими джерелами взагалі і українською націоналістичною мемуаристикою зокрема. А самого В.Мирончука, з огляду на інші його роботи – передусім розвідку «Про літературні тенденції УНА-УНСО» [21], можна фактично назвати єдиним на сьогодні повноцінним історіографом УНА-УНСО.

3.2. Спогади анонімних стрільців УНСО

Анонімні спогади рядових стрільців публікувалися як на електронних ресурсах УНА-УНСО [81; 82; 83; 84], так і на власних інтернет-сторінках окремих осіб [85]. На сьогодні у мережі Інтернет їх оприлюднено ще не багато, але цей процес не можна вважати завершеним, тож публікація нових стрілецьких мемуарів найближчим часом цілком ймовірна.

3.2.1. Анонімні спогади бійців УНСО, опубліковані на сайті УНА-УНСО (під проводом Андрія Шкіля)

Найбільш цікавими для дослідження є два уривки спогадів анонімних стрільців, опубліковані на сайті «una-unso.org» (відлам УНА-УНСО під проводом Андрія Шкіля). Ці два уривки оприлюднені під назвами «Бій за Шрому» [81] та «Ми ходимо під Ним, чи Він таки з нами?» [82]. Авторства уривків не зазначено, але в обох випадках з контексту зрозуміло, що авторами цих спогадів є рядові стрільці (можливо підстаршини) УНСО, які приймали участь у грузино-абхазькому конфлікті у складі експедиційного корпусу «Арго». Цілком можливо, що автором обох спогадів є одна й та сама людина, але контекст уривків не дає можливості ані підтвердити, ані спростувати це припущення.

Автор уривку «Бій за Шрому» описує свою участь у відповідній військовій операції. У Шромському бою він воював у складі другого рою корпусу «Арго» (стрілець, можливо навіть ройовий), під час відступу був поранений. Свої спогади автор намагається зробити якнайбільш детальними,

вказує не тільки дати, але й час окремих епізодів, ретельно описує дії кожного рою окремо. Так, на відміну від інших авторів мемуарів, у статті вказується повний перелік грузинських військових формувань, які приймали участь у Шромській операції (ДШБ, комендатура міста Сухумі і підрозділ Ахалцихського батальйону; загалом – близько 300 бійців з «Арго» включно). На відміну від інших мемуаристів-учасників бою (В.Бобровича, Ю.Коленикова) автор даного уривку детально згадує першу (невдалу) спробу захоплення Шроми лобовою атакою за участю всіх наявних підрозділів. В той же час у статті взагалі не згадується (знов-таки на відміну від В.Бобровича і Ю.Колесникова) другий (вдалий, нічний) рейд, здійснений «Арго» власноруч, який в результаті призвів до захоплення села грузинською армією. Практично дослівно повторюється епізод з радіогрою, описаний у «Щоденнику сотника Устима». Досить детально описує автор і відступ «Арго», але до моменту власного поранення. Саме моментом поранення автора і закінчується стаття-спогад.

Друга стаття-спогад з сайту «una-unso.org», опублікована під назвою «Ми ходимо під Ним, чи Він таки з нами?» [82] і присвячена загиблیم у грузино-абхазькому конфлікті стрільцям УНСО. Стаття написана не у вигляді хронологічного опису подій, а як згадка про окремі епізоди загибелі стрільців. Автор згадує по псевдонімах 7 загиблих (Цвях, Діброва, Багрянний, Глухий, Білий, Довгий, Селдом), додатково майже кожного (окрім Багряного) називає на ім'я, але справжніх прізвищ не згадує. Описується загибель кожного: смерть трьох (Цвяха, Багряного і Селдома) зазначається як довга і болісна (помирали від кількох годин до кількох днів), загибель інших чотирьох – як блискавична. Крім того автор статті (людина очевидно релігійна) згадує два епізоди у яких боєць, що мав чужу («нешчасливу») річ загинув: обмін майками Селдома і Поручника (у обміняній майці Селдом загинув); натільний хрест, який Тополя викинув після звинувачень Байдою у невір'ї, а Глухий забрав собі (з цим хрестом Глухий загинув). Взагалі

практично вся стаття стилістично пронизана певним релігійним фаталізмом. Так само, як і Корчинський [41], автор статті згадує УНСОвський забобон, що виробився під час війни в Абхазії – не воювати в суботу (саме по суботах УНСО понесло всі свої летальні втрати, навіть всі випадки тяжких поранень відбувалися в суботу).

3.2.2. Анонімні спогади бійців УНСО, опубліковані на власних інтернет-сторінках

Ще кілька анонімних спогадів рядового стрільця УНСО були опубліковані на власній сторінці інтернет-користувача, підписаного псевдонімом «nik-taras» [85]. З авторської сторінки можна дізнатися певну інформацію про автора спогадів: його ім'я Тарас, народився він у місті Стрий на Львівщині, протягом шести років був членом Львівського УНСО, а наразі мешкає в Польщі. Спогади «Тараса» складаються з трьох окремих тематичних частин, які названі «Як все починалось», «Їжа в УНСО» та «Умань». Всі три уривки були опубліковані на авторській сторінці (ймовірно у 2003 році), а у 2010 році два перших уривки були опубліковані також на сайті Львівського осередку УНА-УНСО [83; 84].

Перший уривок («Як все починалось») присвячений вступу «Тараса» до організації і діяльності Львівського осередку УНСО. Автор згадує, що серед львівського студентства ходили різноманітні чутки про ритуал вступу до УНСО (клятва на крові, плювання на портрети Леніна й Гітлера тощо), втім ніяких вступних ритуалів в дійсності не існувало. Діяльність УНА-УНСО «Тарас» описує в дуже загальних рисах, згадуючи розповсюдження газети «Голос Нації» на залізничному вокзалі, смолоскипні марші і виїзди на мітинги у невеликі міста Львівщини. «Тарас» зазначає, що новачкам керівництво осередку обіцяло допомогу у приватних справах. Автор спогадів цією допомогою скористався лише раз – при спробі його виселення з гуртожитку, але характер тієї допомоги не уточнюється. Як зазначає «Тарас», організація дійсно допомогла йому владнати проблему. Згадує автор і участь

УНСО у кримінальних розборках у Львові. Хоча ця згадка не містить жодної конкретики – автор говорить про його участь у одній «стрілці», яка була призначена, але так і не відбулася (ані про її причини, ані про причин її зриву автор оповіщений не був). Але найбільш цікавою є оцінка «Тарасом» кількісного складу Львівського осередку УНА-УНСО. Автор спростовує повідомлення засобів масової інформації про кількатисячний склад осередку. Кількість бійців Львівського УНСО «Тарас» оцінює у 30-40 осіб. Втім, відмічається також велика змінність рядового складу і наявність певного кадрового ядра, представники якого нерідко «кочували» по осередках УНА-УНСО, переховуючись від правоохоронних органів.

Уривок під назвою «Їжа в УНСО» в цілому не містить цікавої для дослідження інформації, а присвячений майже художньому опису здобування стрільцями УНСО харчування під час частих подорожей по Україні (інколи навіть у формі анекдотичних історій). Згадується, що до 1996 року на вулиці Глибокій у Львові функціонувала імпровізована їдальня УНСО з черговим куховаром.

Третій уривок спогадів «Тараса» під назвою «Умань» був присвячений спробі УНА-УНСО відкрити пам'ятник Гонті і Залізняка в Умані. Відкриття і науково-практична конференція УНА-УНСО (яка мала передувати відкриттю) була призначена (очевидно спеціально) на один день з проведенням в місті з'їзду хасидів. Такий «збіг» (самозрозуміло не випадковий) не міг не закінчитися масовими заворушеннями. Це не могла допустити місцева міліція, тож залізничний перон був повністю оточений силами підрозділів спеціального призначення «Беркут». Група стрільців УНСО, з якою їхав автор спогадів, прибула до Умані потягом Христинівка-Умань. Група складалася з 40 львів'ян, 40 тернополян і 10 одеситів. Всі їхали в одному вагоні й були вдягнені в однострої УНСО, старшин серед них не було. Після зупинки поїзда стрільці були заблоковані у вагоні значно переважаючими (як кількісно, так і якісно) силами міліції. Стрільці УНСО

(більшість яких були ще неповнолітніми) були нещадно побиті, шеврони УНСО, портупей і ремені бійці «Беркуту» зривали й відбирали. На цьому моменті спогади перериваються.

Загалом анонімні спогади стрільців УНСО містять цікаві для дослідження матеріали, але рівень їх інформаційного потенціалу набагато нижчий, ніж рівень інших (неанонімних) авторів. Мемуари рядових УНСОвців значно відрізняються від мемуарів провідників і командирів УНА-УНСО передусім по обсягу і тематиці. Старшини описують історію організації чи окремі її періоди, користуючись не тільки власними спогадами, але й залучаючи до написання мемуаристики своїх побратимів (Д.Корчинський і В.Артеменко залучили до написання «Війни в натовпі» ще 9 представників УНА-УНСО, В.Бобрович використовував при написанні свого «Щоденника» спогади старшин та підстаршин корпусу «Арго»), рядові ж стрільці користуються лише власними спогадами. У зв'язку з цим рівень суб'єктивності мемуарів старшин УНА-УНСО є дещо нижчим (завдяки користуванню спогадами інших УНСОвців), натомість у спогадах стрільців практично відсутня політична заангажованість. Анонімні мемуари стрільців безперечно мають деяку цінність для дослідження історії українського націоналізму кінця XX – початку XXI століття (й історії УНА-УНСО зокрема), але їх значення набагато менше, ніж значення мемуарів їх провідників і командирів.

3.2.3. Анонімні спогади «чеченського» ветерана УНСО

У 11 номері журналу «Солдат удачі» («Soldier of Fortune») за 1995 рік було опубліковане інтерв'ю Сергія Панасенка зі стрільцем УНСО, який приймав участь у першій російсько-чеченській війні [86]. У журналі воно вийшло під назвою «Тризуб заточений в Чечні». Як зазначається в матеріалі, ветеран кавказьких воєн на ім'я Ігор погодився на дане інтерв'ю після попереднього узгодження з командуванням УНА-УНСО. Зустріч з інтерв'юером відбулася в Харкові.

У інтерв'ю представник УНСО досить докладно згадує про переговори командування своєї організації з керівництвом Чеченської Республіки Ічкерія. Дані переговори датуються листопадом 1994 року. Зазначається, що 29 листопада 1994 року делегація УНА-УНСО відвідала Грозний і до Нового року в Чечню вже прибули кілька українських добровольців. Але основний потік стрільців УНСО прибув на Кавказ між 5 та 20 січня 1995 року. Всього за підрахунками «Ігоря» у Чечні воювало близько сотні українських добровольців. Ветеран УНСО згадує, що близько половини з них були кадровими військовими, які були звільнені в запас або перебували у відпустках. Вахтенного методу чи ротацій особового складу не було, тож практично всі прибулі (за виключенням 2-3 стрільців) воювали від початку до кінця кампанії. Найбільше кадрів для війни в Чечні надав Черкаський осередок УНСО (з самих Черкас і з Умані), трохи менше – Рівненський. Крім того в Чечні були представники Київського, Харківського, Львівського і Вінницького УНСО.

Детально описується в даних спогадах-інтерв'ю і процес доставки бійців до Чечні. Стрілець згадує, що були визначені три точки збірки – Мінводи, Хасав'юрт, Баку. До зазначених пунктів майбутні бойовики мали дістатися самотійно, а далі групами діставалися в зону бойових дій. Сам автор спогадів прибув у Чечню на Старий Новий рік (тобто 13-14 січня 1995 року) через Баку. На місці стрільці УНСО групами по 10-15 чоловік включалися у чеченські загони. Хоча в деяких епізодах, як відзначає «Ігор» українські добровольці воювали і в якості самотійного підрозділу. Взагалі, військовий конфлікт характеризується ветераном УНСО як партизанський зі значною автономією окремих загонів.

Ще одним цікавим моментом даних спогадів є згадка про самоозброєння бійців. Автор спогадів стверджує, що ані озброєнням, ані уніформою, ані спорядженням чеченська сторона добровольців не забезпечувала. Близько 80 % озброєння у стрільців УНСО було трофейним,

інше – закуповувалося, так як ринок зброї у воєнний час набув цілком легального характеру. Автомати «Калашнікова» та патрони калібру 5,45 були відносно доступними і дешевими. Певні проблеми (в тому числі і через коштовність) були з патронами калібру 7,62 та снайперськими гвинтівками Драгунова.

«Ігор» розповідає, що особисто він воював у загоні під командуванням Ш.Басаєва. Даний загін дислокувався в районі населених пунктів Гудермес, Шалі, Чечен-Аул, Чорноріччя, а також у районі Президентського палацу (Реском) у Грозному. Перший час він навіть воював у джинсовому костюмі, в якому приїхав. І лише згодом зняв з одного з убитих «афганку». У загоні виконував роль мінера та сапера. Зазначає, що його вважали одним з десяти найкращих мінерів в Чечні. На рахунку «Ігоря» підірваний міст у Чорноріччі і греблі зі сторони Чечен-Аулу на підході до Ведено. Так як протипіхотних мін загін не мав, всі вибухові роботи він здійснював мінами протитанковими. Воював ветеран УНСО в Чечні три місяці – з січня по березень 1995 року.

Крім того, в підрозділі УНСО (що очевидно був автономною одиницею всередині загону Ш.Басаєва) «Ігор» виконував роль політрука. Його завданням було підтримувати дисципліну, а також дотримання партійних «правил і принципів» (передусім «сухий закон» та недопущення грабунків і мародерства). Покарання були тілесними – неодноразово згадувані іншими мемуаристами «буки» [41; 61]. Крім того, «Ігор» згадує, що кількох людей за грабунки і мародерство навіть було розстріляно.

Щодо втрат УНСО, то автор спогадів їх оцінює в трохи більше десяти людей убитими і близько двох десятків пораненими. Таких великих втрат не називає жоден мемуарист (втім єдиним, хто прямо говорить про втрати УНСО в Чечні є В.Дощ у збірці «Війна в натопці» [41], який оцінює їх всього у дві людини, причому один з цих двох участі у бойових діях не приймав і

загиблим його ніхто не бачив, він зник без вісти). «Ігор» зазначає, що ховали загиблих в Грузії, Азербайджані і Чечні, але не в Україні.

Окремо згадує «Ігор» і про свій попередній військовий досвід – участь у грузино-абхазькому конфлікті, де він воював у складі експедиційного корпусу «Арго» з червня по листопад 1993 року. Свою посаду він називає «заступник командира мотострілкового взводу». Дане формулювання викликає певні сумніви, з огляду на традиційну українську термінологію УНСО (де не було взводів, а були чоти) і відсутність згадок про мотострілковий підрозділ у складі «Арго» у інших мемуаристів. Чисельно «Ігор» оцінює «Арго» в 80-85 бійців (також оцінка явно завищена).

З огляду на те, що «Ігор» згадує свою майже піврічну участь у грузино-абхазькому конфлікті та згадку про розмову з Ш.Басаєвим щодо попередньої участі у військових діях (УНСО на грузинській стороні, а чеченського польового командира – на абхазькій) можна зробити висновок, що автором даних спогадів є Ігор Мазур на псевдо «Тополя». Адже він надає повністю аналогічні відомості про власну участь у кавказьких війнах під час свого виступу-лекції в рамках гутірок фестивалю «Бандерштат-2011» [55]. Крім того, В.Ущатовський називає І.Мазура рекордсменом серед «аргонавтів» по тривалості перебування у зоні бойових дій, вказуючи, що він воював у Грузії з червня-липня 1993 року і на момент прибуття В.Ущатовського (жовтень 1993 року) все ще продовжував приймати участь у військовій кампанії [61]. Додатковою вказівкою на І.Мазура є зазначення інтерв'єром імені «Ігор». Таким чином авторство даного матеріалу цілком обґрунтовано можна приписувати І.Мазуру («Тополі»).

Загалом проаналізоване вище інтерв'ю має значний інформаційний потенціал для дослідження історії українських націоналістів кінця XX – початку XXI століття і партійної історії УНА-УНСО зокрема. Наразі дані спогади найбільш повно з опублікованих на сьогодні мемуарів описують участь українських добровольців у війнах на Кавказі у першій половині 1990-

х років. Спогади-інтерв'ю, авторство яких вірогідно належить І.Мазуру, наразі надають чимало конкретики, що стосується чисельності, організації та військових дій стрільців УНА-УНСО в Чечні. Втім, багато моментів викликають сумнів (зокрема відверто завищені оцінки чисельності бойовиків УНСО і вірогідно завищені оцінки загиблих) і їх недостовірність очевидно викликана бажанням автора дещо «прикрасити» власні спогади з огляду на пропагандистські потреби (перед інтерв'ю автор радився з партійним керівництвом). Але навіть з урахуванням зазначених неточностей, спогади-інтерв'ю під назвою «Тризуб заточений в Чечні» є важливим мемуарним джерелом для дослідження історії українських націоналістів кінця XX – початку XXI століття.

3.3. Спогади, які опубліковані у вигляді художніх творів

«Художні» спогади стрільців УНСО наразі представлені у вигляді двох творів – роману у двох повістях «kavkaz.ua: українські добровольці в Чечні» за авторством Андрія МIRONЮКА (у 2005 році вийшов друком у видавництві «Зелений Пес») [22] та твору «Ми з УНСО», опублікованого на сайті УНА-УНСО (під проводом Андрія Шкіля) без зазначення авторства [87]. В широких політологічних та «любительських» колах прихильників і противників УНА-УНСО на зазначені «художні» спогади нерідко прийнято посилалися як на повноцінні історичні джерела. При цьому «художній» характер викладу матеріалу пояснюється необхідністю уникнути відповідальності за участь у діяльності, трактованій вітчизняним законодавством в якості кримінально карної («найманство»). Така трактовка зобов'язує приділити «художнім» мемуарам окрему увагу.

3.3.1. «kavkaz.ua» А.МIRONЮКА

Перший твір, підданий досить докладному джерелознавчому аналізу у статті Владислава МIRONЧУКА «Про літературні тенденції УНА-УНСО», опублікованій 26 грудня 2009 року на сайті УНА-УНСО (під проводом Юрія Шухевича) [21]. Автор статті зазначає, що не зважаючи на те, що «kavkaz.ua»

названий романом, але являє собою по суті дві сюжетно не пов'язані між собою повісті – власне «kavkaz.ua» та «Скіф». В.Мирончук зазначає, що перша повість розповідає про дії українських добровольців в Абхазії (які з огляду на власну політичну орієнтацію називає «терени тимчасово непідконтрольні уряду Грузії»), а друга – про війну в Чечні. Хоча з тексту самих повістей зрозуміти цього не можна. Бо назва книги - «kavkaz.ua: українські добровольці в Чечні» взагалі не містить жодних натяків ані на Грузію, ані на Абхазію. А обкладинка друкованого видання містить ще цікавішу назву - «kavkaz.ua: українські найманці в Чечні», де слово «найманці» закреслене і переправлене на «добровольці» (очевидно, що це маркетинговий прийом для сприяння продажу книги). А назв жодних географічних пунктів, поряд з якими саме велись бойові дії, в тексті не подано, місцеві мешканці називаються «аборигенами» чи «туземцями» (без зазначення національної приналежності), розмовна мова населення вказується як «місцеві діалекти». Навіть назва «УНСО» у тексті не згадується жодного разу, хоча з контексту зрозуміло про яку саме «організацію» йде мова. Згадується тільки, що герой повісткування (у тексті називається псевдонімом «Сет») спочатку прибув до Тбілісі. Але добровольці УНСО через Тбілісі їхали як у зону грузино-абхазького конфлікту, так і в район військових дій в Чечні (принаймні про таку спробу згадує О.Музичко («Білий») у збірці «Війна в натовпі» [41]). Тож з тексту книги немає жодних підстав припускати, що в ній йдеться і про військові дії в Абхазії. Між тим, і А.Миронюк і В.Мирончук обидва є ветеранами кавказьких війн УНСО, тож очевидно В.Мирончук за певними (лише учаснику подій зрозумілими) моментами пізнав, які саме військові дії описуються автором повістей. Втім, автор статті одразу ж зазначає, що всі бойові епізоди в книзі вигадані, хоча їх опис дійсно побудовано на реальному матеріалі. І дійсно у книзі описані моменти, про які не згадує ніхто з інших мемуаристів (ані Д.Корчинський, ані В.Бобровиц, ані Ю.Колесников, ані В.Ущаповський чи хтось іще) –

попередня підготовка українських добровольців американськими спеціалістами, епізод зі знищенням російського блокпосту у передгір'ї, бій з російським контрдиверсійним підрозділом «Едельвейс» у альпійській зоні, дислокація українського підрозділу у мисливському будиночку в горах тощо. Додатковими натяками на те, що військові дії відбуваються саме в Абхазії є фраза автора про те, що попередні військові дії «тут проходили» за п'ять років до описуваних подій. Тож, цілком імовірно, що йдеться про другий виїзд «Арго» в Грузію - у 1998 році, адже після першого виїзду (у 1993 році) пройшло саме п'ять років. Ще одним натяком на Абхазію є позивний «Тахві», який використовувало УНСО у тій військовій кампанії. В.Бобрович згадує, що саме таким позивним він користувався, коли отримав заборону виходити в ефір українською мовою [27]. Загалом же «kavkaz.ua» для дослідження історії УНА-УНСО особливого значення не має. Адже не тільки більшість описуваних епізодів, але й загальний перебіг військових дій не підтверджується ні загальновідомим плином подій, ні жодним з інших мемуаристів, що описували ті події. Більше того - один з учасників кавказьких війн УНСО (В.Мирончук) прямо вказує на вигаданий характер епізодів, хоча й згадує використання автором повістей антуражу, що реально мав місце (псевдоніми, позивні, «німецькі шапки» в уніформі тощо).

3.3.2. «Ми з УНСО»

Іншим проявом «художньої» мемуаристики стрільців УНСО є твір під назвою «Ми з УНСО», опублікований тільки в мережі Інтернет і без вказівки на авторство [87]. Він являє собою прояв пропаганди УНА-УНСО у вимірі художньої літератури. Але «Ми з УНСО» кардинально відрізняється від вищезгаданого «kavkaz.ua». Адже твір А.Миронюка максимально уникає будь-яких конкретних імен, прізвищ, географічних об'єктів (навіть більшість псевдонімів стрільців УНСО, які згадує автор «kavkaz.ua», не згадують інші мемуаристи). «Ми з УНСО» ж навпаки прямо називає імена, прізвища, псевдоніми й посади героїв твору, навіть більше у тексті вміщені – реальні

короткі біографії керівників УНА-УНСО (які підтверджуються цілим рядом інших джерел). Але перед текстом стоїть примітка, що всі персонажі є вигаданими і співпадіння з реальними людьми варто розцінювати як випадковість. Такий саркастичний характер викладу матеріалу цілком притаманний не тільки даному твору, але й усій публіцистиці УНСО у 1990-х роках (його неодноразово можна побачити не тільки в друкованих виданнях партії «Замкова гора» та «Голос Нації», але навіть в деяких офіційних заявах УНА-УНСО) і в деякій мірі спогадам членів організації (особливо Д.Корчинському та В.Артеменку [41]). Автор «kavkaz.ua», як видно з контексту претендує на сприйняття свого тексту як військових мемуарів, хоча вони такими не є (як вже було обґрунтовано вище). Автор же «Ми з УНСО», навпаки одразу говорить, що цей текст варто розцінювати виключно як «політичну фантастику». Саме для підсилення даного ефекту у розділі «Запах танків. Замість епілогу» він приводить вже цілком фантастичний сюжет про початок національної революції, що робиться силами УНСО. Але, якщо не зважати на зазначений розділ, більшість епізодів, про які йдеться у «Ми з УНСО» цілком підтверджуються іншими мемуаристами (Д.Корчинським, В.Бобровичем, Ю.Колесниковим, В.Ущатовським та іншими), на відміну від «kavkaz.ua», жоден з епізодів якого іншими мемуаристами не підтверджений. Тож твір «Ми з УНСО» варто розглянути більш детально.

Твір написаний російською мовою та складається зі вступу (у якому всі описані події і персонажі називаються вигаданими, а сам твір – «політичною фантастикою»), післямови (має назву «Запах танків. Замість епілогу» і містить уже згаданий цілком фантастичний сюжет) і чотирьох розділів:

- 1) «Війна в абрикосовому саду» (присвячений участі УНСО у Придністровському конфлікті);

- 2) «Сотник Устим» (тематика розділу – грузино-абхазський конфлікт);
- 3) «Без плаща і кинджалу» (присвячений діяльності Відділу Зовнішньої Документації УНСО);
- 4) «Приходь вільним» (тематика розділу – війна в Чечні).

Загалом складається враження, що твір написаний за мотивами збірки «Війни в натовпі», упорядкованої і виданої Дмитром Корчинським і В'ячеславом Артеменком. Ймовірно саме так воно і є, адже про це говорять і відповідні тематики розділів, і спроба копіювати стиль Корчинського й Артеменка і ще багато дрібних деталей. Але не зважаючи на те, що «Ми з УНСО» в багатьох епізодах повторює «Війну в натовпі» чи «Щоденник сотника Устима» (прикрашаючи власне повісткування рядом художніх деталей), але твір має ще й цілий ряд власне «художніх» епізодів, які цілком могли бути в реальному житті, але про які ніхто з мемуаристів не згадує (наприклад, снайперське чатування Корчинського у Придністров'ї).

У першому розділі твору («Війна в абрикосовому саду») згадується багато моментів, які підтверджуються спогадами інших мемуаристів (передусім опублікованими в збірці «Війна в натовпі»): попереднє розміщення УНСО у готелі «Аист», співпраця з «Союзом Повернення» і його лідером Олександром Большаковим, розбудова повноцінної військової бази у Рашкові тощо. Між тим у творі вказано на цілий ряд фактів, які цілком могли мати місце, але не підтверджуються жодним джерелом. Це передусім кількість стрільців УНСО, що приймали участь у конфлікті. «Ми з УНСО» згадує цифру 183, причому вказуються додатково на періодичні прибуття і вибуття людей. Перша (по суті розвідна) група вказується в кількості 18 стрільців (прибула під виглядом миротворчої місії Української Православної Церкви), яких розміщували у готелі «Аист», а остання (група, яку намагалися роззброїти придністровські гвардійці) – у 120 чоловік. Останню групу у своїх спогадах згадує також В.Артеменко, але говорить про неї як про групу з

понад 80 стрільців [41]. Автор «Ми з УНСО» згадує, окрім «форту» УНСО в Рашкові ще бази в Рибниці і Кам'янці (не просто позиції, як зазначають інші автори, а повноцінні бази з фактичним контролем населених пунктів, де над сільрадами були вивішені жовто-блакитні прапори і відкриті церкви УПЦ). Але це навряд чи відповідає дійсності, адже таку широку мережу контрольованих територій мали б в обов'язковому порядку згадати й інші джерела (і в їх числі інші мемуаристи). Критично варто оцінювати і «жертв» УНСО у «придністровському таборі». Автор «Ми з УНСО» згадує стрільця УНСО на псевдо «Рудий», який був викритий як агент Служби Безпеки України і задушений членами УНСО. Крім того у творі згадується конфлікт УНСО з козаками, під час якого старшиною УНСО «Списом» був застрелений один з козацьких отаманів. Якщо такі епізоди мали місце в реальному житті, то самозрозуміло, що згадати про них ніхто з мемуаристів від свого імені не зміг би. Тож наразі ці факти, ані підтвердити, ані спростувати не можна. Хоча з огляду на те, що твір містить багато дійсно художніх епізодів, то й цю інформацію радше віднести до категорії вимислу. На користь саме такого погляду на текст «Ми з УНСО» говорить і опис роззброєння групи УНСО, переведеної з Рашкова у Кам'янку. У «Війні в натовпі» В.Артеменко чітко говорить про її роззброєння придністровською гвардією [41], а автор «Ми з УНСО» розповідає, що всьому підрозділу у складі 120 стрільців вдалося вийти з оточеної гвардійцями казарми та зі зброєю перейти український кордон.

Те саме можна сказати і про підготовку гірськострілецького підрозділу в Карпатах для подальшої участі у війні в Абхазії, про яку згадує автор «Ми з УНСО». В.Бобрович [27] прямо спростовує цю тезу, говорячи, що підрозділ УНСО спочатку планували використовувати як бойових плавців, для чого були залучені військово-морський офіцер (сам В.Бобрович) та інструктор з дайвінгу (стрілець на псевдо «Обух»). Гірсько-стрілецьким підрозділом «Арго» довелося стати вже у зоні конфлікту, без жодних

додаткових підготовок. Автор «Ми з УНСО» сильно перебільшує і кількісний склад «Арго» (говорить про 180 стрільців, в той час як ніхто з інших мемуаристів не згадує більше 50 осіб). Але щодо втрат УНСО у бою під Шпромою автор називає ті самі цифри, що і В.Бобрович – 2 убитих і 8 поранених (майже ті самі цифри (тільки 7, а не 8 поранених) називає і Ю.Колесников).

Чи не найбільше питань викликає третій розділ твору під назвою «Без плаща і кинжалу», що розповідає про секретну установу в середині УНСО під назвою Відділ Зовнішньої Документації, що начебто був створений під керівництвом Віктора Мельника з відставних радянських і діючих українських офіцерів, для підготовки військових операцій УНСО за кордоном. Як стверджує автор «Ми з УНСО» саме ця структура налагодила контакти УНСО з американськими націонал-соціалістами, кубинськими революціонерами (правда важко зрозуміти з якими саме у 1990-х роках), Ірландською Республіканською Армією, афганськими моджахедами, алжирськими фундаменталістами (незрозуміло чому, але вказується, що це співробітництво було налагоджене через посередництво одного з кардиналів в Римі) та елітним підрозділом «Білі вовки» Сараєвського армійського корпусу. Автор «Ми з УНСО» згадує навіть поїздку представників УНСО А.Лупиноса і С.Коломійця у Таджикистан на зустріч з керівниками місцевих моджахедів та участь С.Коломійця у одній з їх військових операцій. Всю цю інформацію варто радше віднести до категорії вигаданої, адже про неї не згадує жодне інше джерело з іншими мемуаристами включно. Натомість у «Ми з УНСО» немає жодних згадок про спроби налагодження контакту УНСО з курдськими сепаратистами, про які згадують Д.Корчинський і В.Артеменко [41], і які цілком могли мати місце. У розділах «Без плаща і кинжала» та «Приходь вільним» згадується підрозділ УНСО «Прометей», що діяв в Чечні. Але в інших джерелах цей підрозділ не згадується. Натомість

О.Музичко, який був очевидно головним командиром стрільців УНСО в Чечні, в інших джерелах згадується як командир загону «Вікінг» [41; 99].

Наприкінці ж останнього розділу («Приходь вільним») автор згадує «підсумкові» розрахунки кількості ветеранів УНСО, які є очевидно перебільшеними: через війну у Придністров'ї УНСО нібито встигло «пропустити» 2000 осіб, в Абхазії – 500, у Боснії – 30, в Чечні – більше 1000.

Хоча варто відзначити, що загальний перебіг подій твору (окрім післямови) відповідає і загальновідомому плину історії, і відомостям інших мемуаристів. Недовіру викликають певні кількісні оцінки й опис окремих епізодів, де УНСО і її окремим представникам, надається на порядок більша (ніж в реальності) історична важливість, а в деяких моментах навіть відверта, але очевидно зайва героїзація.

Щодо автора «Ми з УНСО», то ним майже певно є Віталій Чечило, що на початку 2000-х років опублікував під власним іменем дві книги «художніх» мемуарів – «Солдати останньої імперії (записки недисциплінованого офіцера)» [116] та «На задвірках Совдепії» [117]. Перша книга, опублікована у паперовому вигляді в 2002 році, є спогадами колишнього радянського офіцера про свою роботу на п'ятому науково-дослідному полігоні на Байконурі. У цій книзі наявні уривки повністю тотожні зі спогадами мемуариста, названого у збірці «Війна в натопі» псевдонімом «полковник Боровець» [41]. Це дає можливість припускати, що «полковник Боровець» і Віталій Чечило є однією і тією самою особою. Це припущення підтверджує і друга книга «художніх» спогадів В.Чечила («На задвірках Сводепії»), що публікувалася тільки в електронному вигляді і є частковою переробкою вищезазначеного твору «Ми з УНСО». Тексти обох книг («Ми з УНСО» і «На задвірках Совдепії») практично співпадають, але наявні все ж певні відмінності. По-перше, відрізняються назви розділів. «На задвірках Совдепії» також поділена на чотири розділи: «Абрикосовий рай», «Кавказькі племінники», «Без плаща, але з кинжалом» і «Застава у горах». Як

видно навіть з назв, розділи обох книг практично аналогічні, за винятком останнього. Останній розділ «Ми з УНСО» (під назвою «Приходь вільним») присвячений участі в Першій російсько-чеченській війні, а в останньому розділі «На задвірках Совдепії» (носить назву «Застава в горах») йдеться про поїздку представників УНСО в Таджикистан для переговорів з місцевими моджахедами (у «Ми з УНСО» цей епізод не відокремлюється, а подається як частина третього розділу). Теми участі УНСО у війні в Чечні В.Чечило у книзі під «іменним» авторством не торкається. Немає у ній і абсолютно фантастичного сюжету про початок національної революції під проводом УНСО в Україні, якою закінчується «Ми з УНСО». Це очевидно зумовлене більш пізнім терміном написання «На задвірках Совдепії» порівняно з «Ми з УНСО», адже в першому випадку очевидне відношення автора до організації як до явища історичного, а в другому випадку - у тексті можна помітити явну віру автора у перспективність організаційного розвитку УНА-УНСО. Ще одним доказом такого стану речей є кардинально різна роль організаційного Провідника Д.Корчинського в обох «художніх» спогадах. В «Ми з УНСО» чітко змальовується його надзвичайно героїчний образ, що очевидно має складати у читача враження наявності в УНА-УНСО своєрідного «культу вождя». Такі ж тенденції нерідко можна побачити і в партійній пресі (газетах «Замкова гора», «Голос Нації», журналі «Націоналіст» тощо) до 1997 року, коли Д.Корчинський відійшов від УНА-УНСО. Після 1997 року відношення до колишнього Провідника кардинально змінюється. Така зміна яскраво помітна у «На задвірках Совдепії», де Д.Корчинський у всіх без винятку епізодах замінений на А.Лупиноса. Навіть всі «крилаті вислови», що загальновідомо належать Д.Корчинському у книзі промовляє А.Лупинос. А Д.Корчинський у книзі В.Чечила за 2002 рік не згадується взагалі. Цікавим є ще один момент книги «На задвірках Совдепії» - це поява серед числа героїв книги «полковника Боровця» (тобто очевидно самого автора), який не тільки з'являється у деяких епізодах, але й має короткий виклад власної біографії

(чого в книзі удостоюються тільки окремі найвищі керівники УНА-УНСО). Втім біографія «полковника Боровця» повна найрізноманітніших недомовок і по суті складається не з фактів його життя, а з легенд, які мають переконати читача у важливості персонажа: «реальна біографія невідома», «жив під легендою», «за неперевіреними даними був радником Басаєва», «перейшов до моджахедів» тощо. Загалом же «На задвірках Совдепії» і «Ми з УНСО» є творами практично аналогічними текстуально. За виключенням вже згаданих відмінностей є ще цілий ряд дрібних неспівпадінь (у «Ми з УНСО» перша група стрільців у Придністров'ї налічує 18 осіб, у «На задвірках Совдепії» їх кількість зростає до 48 і тому подібне), які втім не заважають зробити висновок про тотожність авторства обох «художніх» спогадів. Тож можна стверджувати, що Віталій Чечило, певно є автором «Ми з УНСО» і деяких уривків зі збірки «Війна в натовпі» (написаними під псевдонімом «полковник Боровець»).

Підсумовуючи результати джерелознавчого аналізу «художніх» мемуарів стрільців УНСО, можна з усією впевненістю стверджувати, що практичної цінності для тематики дослідження вони не становлять. Всі унікальні факти, які містяться у цих творах потребують додаткової перевірки і не знаходять жодного підтвердження у інших джерелах. Вони очевидно є вигаданими авторами для підсилення пропагандивного ефекту (а автори ставили перед собою завдання скоріше агітаційно-пропагандивного характеру, ніж фіксації реальних спогадів учасників подій). Тож «художні» мемуари УНСО нічиїми спогадами по суті своїй не є, не зважаючи на те, що події, що у них розгортаються відбуваються на фоні реальної історії кінця ХХ століття, а їх автори є реальними ветеранами УНСО. Всі ж події «художніх» мемуарів, які знаходять підтвердження в інших джерелах, очевидно саме з цих джерел і почерпнуті. Тож ці твори доцільніше було б означити не як «художні» мемуари, а як пригодницькі романи, написані за мотивами реальних мемуарів. Більше того – в обох випадках книги відразу

публікувалися як художні твори, а не історична мемуаристика. Але, не зважаючи на це, у широких колах любителів новітньої історії та історії українського націоналізму на обидва твори нерідко посиляються як на реальні історичні джерела, вказуючи на їх художній стиль виключно як на спосіб уникнення кримінального переслідування, яке передбачене в нашій країні за певні діяння, описані в даних творах. Тож їх цілковите ігнорування і відсутність аргументованого спростування джерелознавчого значення цих творів робило б наше дослідження неповним.

Висновки до Розділу III.

Активністю і масштабністю діяльності організації слід пояснювати той факт, що наразі опублікованими спогадами рядових націоналістичних активістів є тільки мемуари представників УНА-УНСО, спогадів рядових активістів СНПУ та ДСУ наразі не опубліковано. Інформаційний потенціал спогадів рядових значно поступається за обсягами спогадам націоналістичних лідерів. Між тим щодо висвітлення окремих епізодів організаційної історії (особливо участі у військових конфліктах) спогади рядових УНСОвців надзвичайно інформативні в цілому ряді значимих деталей та містять унікальні відомості (особливо мемуари І.Мазура, Ю.Колесникова, В.Мамалиги). Окремо варто відзначити спогади В.Ущатовського, який на сьогодні є єдиним автором, що висвітлює участь українців у Грузинській громадянській війні восени 1993 року. Також надзвичайно інформативними є опубліковані в журналі «Однострій» мемуари В.Мирончука. Видруковані до десятої річниці УНА-УНСО й написані не у формі спогадів, а у формі науково-популярних матеріалів, за задумом автора вони очевидно планувалися як закладання основ партійної історіографії. Але, зважаючи на те, що єдиним джерелом даних матеріалів були власні спогади автора і його бойових товаришів, дане джерело варто відносити до партійної

мемуаристики. Спогади В.Чечила практично дослівно (за деякими виключеннями) повторюють текст «Ми з УНСО» та унікальних відомостей не містять, а у цікавих для дослідження епізодах дублюють матеріали за авторством «полковника Боровця» зі збірки «Війна в натовпі».

Менш інформативними, ніж авторські спогади, є мемуари анонімних стрільців УНСО. Їх значення полягає лише у доповненні дрібними деталями інших, більш розлогих спогадів. Але з цього переліку є й виключення. Це мемуари «чеченського» ветерана УНСО (в роботі здійснене припущення, що їх автором найвірогідніше був І.Мазур). Це наразі є одне з небагатьох джерел, що висвітлюють невідомі деталі кампанії УНСО в Чечні.

Ще одним різновидом спогадів рядових націоналістичних активістів визначені «художні» мемуари - «kavkaz.ua» А.Миронюка та анонімна «Ми з УНСО». В роботі їх було піддано детальному аналізу тільки з огляду на те, що вони інколи видаються за історичне джерело у колах «знавців» порушеної проблематики (як зазначалося на початку дослідження, ці кола являють собою у абсолютній більшості не спеціалістів, а самих учасників подій або аматорів). Дослідженням було встановлено, що «художні» мемуари наразі не має можливості розглядати як історичні джерела, адже всі унікальні відомості, що в них містяться, потребують додаткової перевірки, яку в межах даного дослідження провести неможливо.

РОЗДІЛ IV: Мемуари, що не належать до авторства націоналістів, як джерело альтернативного погляду на історію українських націоналістичних політичних рухів

Цілком логічно, що націоналістичні мемуари кінця XX – початку XXI століття є одним з найбільш інформативних джерел для дослідження історії українських націоналістичних рухів відповідного періоду. При цьому samozрозумілою є суб'єктивність даних джерел і необхідність їх критичної оцінки. Водночас дослідження мемуарних джерел до історії даних політичних рухів буде неповним, якщо обмежитися виключно «націоналістичними» спогадами і оминати спогади про зазначені рухи, які лишили особи, що не були активістами зазначених організацій. Огляд саме таких (умовно визначимо їх терміном «ненаціоналістичні») мемуарів і необхідно здійснити для повноти дослідження в межах даної дисертації.

Надзвичайно ускладнює дослідження даних джерел їх розпорошеність і незначні накладі, якими спогади видавалися. В таких умовах набуває особливого значення робота по збору даних джерел і забезпеченню доступу до них широких кіл громадськості. Найбільш ефективним методом такої роботи є публікація даних матеріалів на електронних ресурсах всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет.

Мемуарів, які описують події кінця XX – початку XXI століття і можуть бути повноцінними джерелами для дослідження історії українських націоналістичних рухів відповідного періоду, наразі не так вже й багато. І абсолютна більшість таких, вартих уваги, «ненаціоналістичних» мемуарів торкається подій історичного значення, у яких приймали участь представники українських націоналістичних рухів. Такими подіями передусім є конфлікти, які можна умовно розподілити на два види: військові та політичні (парареволюційні).

4.1. Письмові спогади «ненаціоналістів»

4.1.1. Спогади за авторством учасників військових конфліктів

Саме військова мемуаристика є наразі найбільш цікавою і тиражованою формою спогадів. Враховуючи те, що українські націоналісти (представники УНА-УНСО) приймали участь у військових конфліктах на пострадянському просторі, тож саме у спогадах на відповідну тематику і варто шукати інформацію для дослідження зазначеної сфери діяльності українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття.

Чи не найбільшу кількість мемуарів учасників війн на пострадянському просторі зібрано на сайті «Art Of War» імені Володимира Григор'єва, що має підзаголовок «Творчість ветеранів останніх війн» [114]. На даному електронному ресурсі зібрана значна кількість мемуарних матеріалів (спогадів у прозовій та навіть віршованій формі) за авторством ветеранів війн, у яких приймали участь Союз Радянських Соціалістичних Республік та Російська Федерація (в тому числі і такі конфлікти, в яких СРСР та РФ приймали участь не офіційну, але фактичну, наприклад – В'єтнам, Ангола, Абхазія тощо) за останні сім десятиліть, тобто від Другої Світової війни до військових конфліктів, які остаточно не вщухли до сьогодні. Крім того, на даному сайті публікуються не тільки мемуари, але й документи, що мають відношення і становлять інтерес для дослідження зазначених військових конфліктів.

Хоча серед зібраних на сайті мемуарів є досить широкий спектр авторів спогадів (це не тільки військовослужбовці СРСР та РФ, але й вояки національних армій (грузинської, абхазької тощо) та навіть парамілітарних формувань (передусім російських козаків)), але одразу кидається в очі відверта політична заангажованість тих, хто здійснював підбір матеріалів для даного сайту. Самозрозуміло, що для російськомовного читача тут були зібрані виключно російськомовні мемуари. Але окрім цілком логічного

мовного критерію підбір очевидно здійснювався ще й за критерієм політико-ідеологічним. Так, на сайті були зібрані тільки спогади авторів, які стоять на прорадянських чи проросійських великодержавницьких позиціях або у матеріалах яких немає симпатії до національних рухів інших країн. Крім того, більшість мемуаристів, спогади яких зібрані на сайті «Art Of War» імені Володимира Григор'єва, відзначаються надзвичайно суб'єктивним викладом матеріалу, що інколи навіть межує з відвертою і досить примітивною радянською пропагандою. Ще одним загальним недоліком підбору матеріалів сайту є недоцільне зрівняння цінності всіх матеріалів, так спогади командирів підрозділів (які на момент своєї участі у описуваних подіях володіли значним масивом інформації – розвіддані, дислокація підрозділів, поставлені командуванням задачі тощо) стоять поряд зі спогадами людей, які на момент описуваних подій були у молодшому шкільному віці, та навіть з віршованою лірикою та фантастикою на близькі до тематики мотиви. Таким чином назвати матеріали сайту повноцінною збіркою військової мемуаристики неможливо, не зважаючи на наявність дійсно цікавих і важливих для історичного дослідження джерел.

Втім, сайт зроблено на відносно високому технічному рівні і весь матеріал досить ретельно систематизований, а завдяки досить розгалуженій системі пошуку можна досить легко знайти інформацію на потрібну тематику.

Загальновідомо, що українські націоналісти кінця XX – початку XXI століття (представники УНА-УНСО) приймали участь у військових діях в Придністров'ї (1992 рік), Грузії (у 1993 (грузинсько-абхазький конфлікт та грузинська громадянська війна) та 1998-2001 роках) та Чечні (1994-1996 роки)), тож саме відповідні категорії сайту «Art Of War» імені Володимира Григор'єва і необхідно оглянути та проаналізувати в межах нашого дослідження.

За темою Придністровського конфлікту на сайті наявні 74 матеріали. Як вже зазначалося на даному електронному ресурсі матеріали систематизовані за тематикою, але не класифіковані за формою. Тож до цих 74 матеріалів увійшли і такі здавалося б далекі від історичних джерел речі як збірка віршів «Бендерские стихи», і такі однозначно важливі для дослідження історії конфлікту документи як списки озброєння формувань Придністровської Молдавської Республіки станом на 1992 рік. Окремо за сторонами конфлікту подані списки загиблих, які складені досить детально із вказівкою відомостей про загиблих і посиланням на інформації установ, за якими ці списки було украдено. Окремим документом подано список загиблих добровольців з придністровської боку, в якому присутні тільки російські козаки [115]. Відсутність у списку загиблих добровольців-бійців УНСО як на цьому сайті (де всі загиблі і пропали без вісти подані поіменно), так і в інших джерелах, хоч і не доводить факту, але дозволяє припускати, що загиблих українські націоналісти в конфлікті не мали.

Але прямі згадки про участь у Придністровському конфлікті українських націоналістів містить лише один документ, з опублікованих на сайті «Art Of War» імені Володимира Григор'єва. Цим документом є збірка спогадів «Криваве літо в Бендерах» за авторством похідного отамана Євгена Медвед'єва, який під час військових дій у Придністров'ї очолював групу козаків-добровольців Іркутського козацького війська [88]. Як зазначає автор спогадів, зі стрільцями УНСО у Придністров'ї він зустрівся всього раз, під час свого заселення у готель «Аист». Інформацію щодо заселення українських націоналістів саме в цьому готелю підтверджують і збірка спогадів «Війна в натовпі» [41], і мемуарист-ветеран УНСО В.Ущатовський [61] і дослідження-мемуари ще одного ветерана УНСО В.Мирончука [79]. Але цей момент чи не єдиний, у якому інші мемуаристи підтверджують інформацію В.Медвед'єва. Адже подальші дані, які наводить козацький похідний отаман прямо суперечать всім наявним історичним джерелам.

В.Медвед'єв стверджує, що бачив як стрільці УНСО у складі «близько взводу» біля готелю «Аист» займалися стрійовою підготовкою. При цьому він описує їх однострої наступним чином: чорні хромові чоботи, чорні напрасовані бриджі, чорні сорочки з чорними ж краватками та чорними портупелями через праве плече. Всі стрільці, окрім командира, мали за словами В.Медвед'єва «стрижку під бокс», а командир мав на поголеному чолі «оселедець». Більш детальну інформацію про УНА-УНСО В.Медвед'єв отримав від швейцара готелю «Аист». Швейцар розповів похідному отаману, що УНСО змінює особовий склад в Придністров'ї щотижня, а також, що українські націоналісти на передовій воюють саме в таких «парадних» одностроях. Ніхто з мемуаристів не описує подібних одностроїв УНСО під час Придністровського конфлікту. Немає жодних інших джерел, які б навіть натякали на подібну уніформу українських націоналістів. Описані однострої ні до, ні після Придністровського конфлікту не носили представники жодних українських націоналістичних організацій. Більше того є джерела, які прямо заперечують інформацію В.Медвед'єва. Це передусім українські націоналісти, що були учасниками даного військового конфлікту (Д.Корчинський, В.Миронюк, В.Мамалига) і описують однострої стрільців УНСО абсолютно по-іншому - як радянського зразка «піщанку» з «ламаними» українськими кокардами та шевронами УНСО. В.Мамалига свої спогади навіть підтверджує фотоматеріалами [60]. А даний В.Медвед'євим опис дуже близький до одностроїв російських націоналістів - представників організації «Русское Национальное Единство» (РНЕ), які активно діяли в Росії у 1990-х роках. З цього виникає досить закономірний висновок – В.Медвед'єв просто не бачив стрільців УНСО в Придністров'ї, а свою розповідь склав з чуток, які він отримав від місцевого населення (цілком ймовірно від обслуги готелю «Аист», хоча досить сумнівно, що під час військових дій в готелі дійсно був швейцар). Тож, В.Медвед'єв ймовірно чув про часті зміни особового складу УНСО, сувору (навіть показну) дисципліну

і про незвичайні для радянських військовослужбовців чи придністровських ополченців ритуали, як, наприклад, п'ятикратна щоденна молитва (і про часті зміни, і про показну дисципліну і про ритуали згадують Д.Корчинський [41], В.Ущатовський [61] та В.Мирончук [79]), а згодом у своїх спогадах переніс почуте на ніби-то бачений ним підрозділ, прикрасивши при цьому даний підрозділ уніформою, яка у нього, як у мешканця Росії, асоціювалася з націоналістами (з усього видно, що в подальшому В.Медвед'єв мешкав тільки в Росії і єдині націоналісти, з якими він міг стикатися в реальному житті були «чорносорочечники» з РНЕ). Таким чином, вважати спогади В.Медвед'єва історичним джерелом для дослідження історії кінця ХХ століття (принаймні історії українських націоналістичних рухів), не можна, адже наведена ним інформація не підтверджується жодним іншим джерелом і при цьому прямо протирічить ряду інших, більш обґрунтованих джерел (передусім мемуарам українських націоналістів і опублікованим фотографіям учасників Придністровського конфлікту).

Щодо грузино-абхазького конфлікту, то сайт «Art Of War» імені Володимира Григор'єва містить 44 матеріали на зазначену тематику, ці матеріали також найрізноманітніші за формою і змістом. Але жоден з них не містить прямих згадок про участь українських націоналістів у конфлікті. Втім, з опублікованих на даному електронному ресурсі спогадів підтверджуються деякі епізоди, присутні у спогадах ветеранів-мемуаристів УНСО [27], [41], [79], які певні (відверто політично заангажовані) дослідники намагаються спростувати [88]. Так, грузинські (принаймні на момент конфлікту обоє мешкали в Грузії) мемуаристи Георгій Сухумі [89] та Максим Шатуров [90] підтверджують стратегічне значення селища Шрома, з якого, за спогадами ветеранів УНСО, українськими добровольцями були вибиті російсько-абхазькі збройні формування. Обидва очевидця тих подій стверджують, що сторона, яка контролювала Шрому, мала реальну можливість для прямого обстрілу Сухумі і контролю над більшою частиною

суходільних транспортних розв'язок абхазької столиці. Більше того М.Шатуров у своїх спогадах згадує навіть автобус марки «Ікарус», що у дні військового конфлікту курсував в районі Шроми (до цього тут курсували лише автобуси марки «ПАЗ», а поява єдиного «Ікарусу» відзначилася у пам'яті мемуариста) [90]. Саме цей автобус за спогадами В.Бобровича [27], вивозив російсько-абхазьких військовиків з захопленої Шроми, і саме можливість його наявності намагається спростувати В.Хрипун [28], посилаючись на те, що військові подібної техніки не використовують. Ще одне спростування критики В.Хрипуна наводиться у спогадах Раяна Фарукшина [91], де прямо згадується негласна участь російських десантників у грузино-абхазькому конфлікті («розвідка ВДВ», як її характеризує сам Р.Фарукшин). Дані мемуари доповнені навіть спогадами одного з десантників на ім'я Олег. Практично аналогічну інформацію щодо участі російського десанту містяться і у спогадах Г.Сухумі [89]. Доречі, ці дані досить детально корелюються зі спогадами командира експедиційного корпусу УНСО В.Бобровича [27]. З цього можна зробити висновок, що спроба В.Хрипуна піддати сумніву мемуари ветеранів УНСО є принаймні необґрунтованою.

З понад тисячі матеріалів сайту «Art Of War» імені Володимира Григор'єва, що стосуються російсько-чеченського протистояння у 1990-х роках, немає жодної прямої згадки про українських націоналістів. Можна припустити, що про них згадується під умовними термінами «найманці» і «солдати удачі». Втім, цього однозначно стверджувати також не можна.

Загалом, опубліковану до сьогодні російськомовну військову мемуаристику кінця XX – початку XXI століття (більшість якої зібрано на сайті «Art Of War» імені Володимира Григор'єва) не можна повноцінно розцінювати в якості джерела для дослідження історії українського націоналістичного руху відповідного періоду. Матеріали цих спогадів містять деяку інформацію, що хоч і непрямо, але підтверджує дані

української «націоналістичної» мемуаристики. Втім, відповідна російськомовна мемуаристика не тільки не містить жодних нових унікальних даних про українських націоналістів, але практично не має прямих згадок про українські націоналістичні рухи, більше того – може оперувати даними, які є очевидно недостовірними. Загалом, з того, що російськомовна військова мемуаристика кінця XX – початку XXI століть, може допустити собі відсутність прямих згадок про участь українських націоналістів у військових конфліктах на пострадянському просторі можна зробити висновок, що роль збройних формувань українських націоналістів у зазначених бойових діях не була визначальною і від ігнорування участі даних підрозділів картина військових дій загалом не змінюється.

Короткий спогад про участь УНСО у грузино-абхазькому конфлікті добровольця тієї війни Реваза Бзікадзе під назвою «У великому бруді громадянської війни «малої крові» не буває» був опублікований у Львівській газеті «Ратуша» 25 січня 1994 року [92]. Автор даного спогаду був грузином за національністю, але на початку 1990-х років мешкав у Львові. З початком грузино-абхазького протистояння Р.Бзікадзе їде в зону військових дій у якості добровольця. Автор спогадів зустрічався з експедиційним корпусом УНСО двічі. Перший раз – в районі Гульріпші (південно-східне узбережжя Сухумі), де «Арго» дислокувався біля піонертабору «Чорноморець». Р.Бзікадзе згадує, що дисциплінований і вишколений підрозділ УНСО сильно контрастував з грузинським бронетанковим батальйоном, що дислокувався поряд і в якому дисципліна була практично відсутня. Друга зустріч автора спогадів з «Арго» відбулася на Шромському перевалі (очевидно під час відступу УНСО з-під Шроми). Р.Бзікадзе згадує, що в той день (наприкінці липня 1993 року) були убиті його бойові товариші Сохадзе і Тодуа. У тому ж бою втратили побратима і стрільці УНСО (Романа Галазику). Наприкінці свого спогаду автор згадує поіменно всіх сімох бійців «Арго», які загинули в грузино-абхазькому конфлікті (Романа Галазику, Віктора Нестерчука,

Володимира Крутика, Леоніда Ткачука, Сергія Обуха, Романа Музику, Олексу Довгого) і закликає український народ до вшанування їх пам'яті.

Загалом короткий спогад Р.Бзікадзе містить небагато унікальної інформації щодо історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття. Втім це очевидно є хронологічно першим мемуарним джерелом, в якому поіменно згадуються всі загиблі в Грузії стрільці УНСО. Саме в цьому і полягає цікавість даного мемуару для дослідження.

4.1.2. Спогади за авторством учасників акції «Україна без Кучми»

Але «ненаціоналістичні» мемуари не варто обмежувати рамками військової мемуаристики. На сьогодні в Україні вже опубліковані деякі спогади, тематикою яких є не військова, а політична боротьба, в якій зокрема приймали участь і українські націоналісти. Серед цих мемуарів тематики дослідження торкаються передусім спогади, що стосуються подій 9 березня 2001 року, коли в Києві сталися масові заворушення, в яких приймали участь серед інших і представники українських націоналістичних рухів. Серед спогадів на зазначену тематику в рамках даного дослідження варто піддати більш детальному аналізу наступні матеріали:

- статтю «9 березня 2001 року: спогади і прогнози від ініціаторів "України без Кучми"» за авторством Павла Солодька, опубліковану на сайті «Українська правда» 9 березня 2006 року [93];
- книгу «Справа 9-го березня» за авторством Ірини Чемерис, видану у паперовому вигляді видавництвом Інституту «Республіка» у 2006 році[25];
- статтю «Грудневі тези до 10-річчя масових протестів в Україні» за авторством Володимира Чемериса, опубліковану на сайті «Українська правда» 15 грудня 2010 року [94].

Стаття П.Солодька містить коротку хронологію подій 9 березня 2001 року і спогади у формі інтерв'ю з чотирма активістами тих подій - Олегом Левицьким, Андрієм Підпалим, Михайлом Свистовичем, Володимиром

Чемерисом. У короткій хронології подій згадується два епізоди, що стосуються безпосередньо УНА-УНСО: «жорстка зачистка» офісу УНА-УНСО на вулиці Димитрова, яку провів міліцейський спецназ о 18:00 9 березня 2001 року, і суд по справі «9 березня», що засудив 16 осіб (переважно членів УНА-УНСО) до 2-5 років ув'язнення.

У спогадах-інтерв'ю Михайла Свистовича міститься досить детальна інформація щодо подій напередодні «шевченківських» масових заворушень. Так, М.Свистович відзначає, що спеціальною підготовкою фізичного протистояння не займався ніхто. Відзначається, що опозиційний табір на той час був фактично розподілений на дві групи (політики-парламентарі і громадсько-політичні активісти), дії яких між собою практично не узгоджувалися. Так, М.Свистович називає причиною масових заворушень заяву Форуму Національного Порядунку (координаційного органу опозиційних політиків-парламентарів) про недопущення президента Л.Кучми до покладання вінку до пам'ятника Т.Шевченку в парку його ж (поета) імені. М.Свистович стверджує, що до тієї заяви ніхто реально не планував і не готував блокування пам'ятника, тож в ніч напередодні подій 9 березня у парку Шевченка було всього п'ять опозиційних активістів. Серед них згадується і представник УНСО – Олег Бойко. М.Свистович стверджує, що всі п'ятеро були представниками громадсько-політичних, а не політико-парламентських груп опозиції. Тож УНА-УНСО (як на той момент не мала своїх представників у парламенті) також була частиною даної фракції опозиційного табору.

Самозрозуміло, що радикальна заява Фронту Національного Порядунку спровокувала міліцію на відповідний рівень готовності до силового протистояння. Між тим, ця ж заява виступила і своєрідним мобілізуючим гаслом для протестувальників. Так, зі слів М.Свистовича, вже на ранок 9 березня у парку було не п'ять (як вночі), а близько п'ятисот представників опозиції. Втім, тільки міліцейських спецпризначенців за

підрахунками того ж М.Свистовича було принаймні в шість разів більше (за кількістю автобусів, у яких бійці спецпідрозділу «Беркут» були доставлені у парк Шевченка їх кількість наводиться у межах трьох тисяч осіб). Таким чином, основними причинами масових заворушень 9 березня, на думку М.Свистовича, були з одного боку дезорганізованість опозиційного табору (що виявилася у радикальність заяв політиків з одночасною відсутністю підготовки до протистояння і елементарної координації у середовищі рядових активістів), а з іншого - підготовленість провладних сил (передусім міліції) до силового протистояння.

Втім, не зважаючи на згадку про відсутність підготовки до силового протистояння, М.Свистович згадує нараду опозиціонерів, на якій було затверджене рішення про недопущення президента до пам'ятника Т.Шевченку. Дана нарада проходила у приміщенні Інституту «Республіка», на вулиці Горького. Зазначається, що всі лідери політиків-парламентарів усунулися від участі в цій нараді (хоча були присутні принаймні два народні депутати - Тарас Стецьків і Василь Червоній). Представником УНСО на нараді був Ігор Мазур. Нарада в черговий раз продемонструвала роз'єднаність опозиційного табору: представники націонал-демократів (В.Червоній і О.Соскін) категорично відмовилися від блокування пам'ятника, але саме на такому кроці наголошували М.Свистович, В.Чемерис, Т.Стецьків та М.Іванищишин (останні двоє на початку 1990-х були лідерами студентських протестних рухів). Самозрозуміло, що УНСО в особі І.Мазура також підтримувало силовий варіант. Хоча оцінювати значення цієї наради важко, адже зі слів М.Свистовича не можливо зрозуміти відбувалася ця нарада до чи після заяви Форуму Національного Порятунку.

М. Свистович також досить детально описує масові заворушення зранку 9 березня 2001 року у парку Шевченка, в яких він особисто приймав участь. Каталізатором заворушень він називає те, що один з міліціонерів-спецпризначенців ударив в обличчя Валентину Семенюк, яка була на той час

народним депутатом від опозиційної Соціалістичної партії. Припинення заворушень М.Свистович пов'язує з «закінчення ритуалу» - покладання квітів Л.Кучмою. Від'їзд президента став своєрідним «випуском пари» - міліція допустила демонстрантів до пам'ятника (хоча до цього щільно оточувала його, відбиваючи чисельні, але дезорганізовані спроби прориву), а опозиціонери, яким дістався покладений Л.Кучмою вінок, потрошили «кучмівські артефакти» біля підніжжя пам'ятника (згадується, що жовто-блакитну стрічку з вінка прилюдно палив Тарас Чорновіл). У цьому протистоянні М.Свистович приймав активну участь і відбувся пошкодження кількох хребців (як він сам зазначає спецпризначенці намагалися зламати йому хребта, але він вирвався). Після цього М.Свистович пішов відпочивати у приміщення Інституту «Республіка», тож у масових заворушеннях під Адміністрацією Президента (які, як відомо були значно масштабніші від подій у парку Шевченка) він участі не приймав і у своїх спогадах тих подій не торкається.

Ще один цікавий момент згадує М.Свистович щодо затриманих під час подій у парку Шевченка. Зазначається, що народні депутати Т.Стецьків та Т.Чорновіл, що поїхали «виручати» заарештованих, вимагали у керівництва міліції звільнення затриманих студентів-представників руху «За правду!», але відмовилися вимагати звільнення представників УНСО (серед яких по імені згадується тільки Тетяна Чорновіл). Втім, міліцією були звільнені всі затримані під пам'ятником Т.Шевченку.

Спогади В.Чемериса у складі статті-інтерв'ювання П.Солодька досить органічно доповнюють спогади М.Свистовича. В них менше місця приділено подіям, що передували 9 березня, і протистоянню в парку Шевченка, втім більше уваги приділено заворушенням під час маршу демонстрантів до будівлі Міністерства внутрішніх справ.

В.Чемерис зазначає, що похід демонстрантів до МВС ніким не планувався, він був стихійною реакцією громадсько-політичного табору

опозиції на затримання протестувальників у парку Шевченка. Маршрут цього походу В.Чемерис вказує наступним чином: бульвар Шевченка – Хрещатик - вулиця Інститутську – вулиця Богомольця. Після підходу до будівлі МВС зазначається, що були розібрані паркан (який ніби-то був встановлений у зв'язку з ремонтними роботами), а прохідну МВС було закидано яйцями. В.Чемерис відзначає, що не знає, хто ті яйця купував і роздавав демонстрантам, але припускає, що це відбулося вже в процесі маршу. У відповідь МВС випустило заарештованих у парку Шевченка протестувальників.

Далі, як зазначає В.Чемерис, марш опозиційних сил планувалося спрямувати по вулиці Лютеранській на Хрещатик, а звідти – у будинок вчителя на Володимирській вулиці, де мав відбутися установчий з'їзд руху «За правду!». Але на розі Лютеранської і Банкової відбулася бійка між працівниками спецпідрозділу «Беркут» і бійцями УНСО, що забезпечували охорону колони протестувальників. В.Чемерис відзначає, що особисто він йшов наприкінці колони і самого початку протистояння не бачив, але пізніше, на допитах у Службі безпеки України, йому показували фотографії, де спецпризначенців провокують невідомі особи, закидуючи міліціонерів яйцями. Але пізнати тих осіб В.Чемерис не міг. Саме під час цієї сутички він отримав удар по голові і втратив свідомість. Тож подальших подій (в тому числі і так важливих для даного дослідження масових заворушень під Адміністрацією Президента) він не описує.

Втім, чи не найбільш цікавим моментом спогадів В.Чемериса є опис участі у подіях 9 березня соціал-націоналістів під керівництвом Олега Тягнибока. Вони згадуються у двох епізодах спогадів. Першим є виступ самого Олега Тягнибока (на той момент був народним депутатом України, членом Комітету Уповноважених (вищого колегіального органу партії) та головою Київського осередку СНПУ) опівдні (очевидно ще в парку Шевченка), в якому він називає «нашим лідером» (очевидно не соціал-

націоналістів, а опозиційного руху загалом) прем'єр-міністра Віктора Ющенка, що незадовго перед цим виступом покладав квіти до пам'ятника Т.Шевченку разом з Л.Кучмою (головним «ворогом» опозиціонерів). Таку позицію соціал-націоналістів різко критикує В.Чемерис.

Ще більш цікавим моментом був опис В.Чемерисом участі соціал-націоналістів у марші до МВС. Зазначається, що у колоні протестувальників були «десятки» жовтих прапорів СНПУ з характерним символом – монограмою «Ідея Нації». Несли їх молоді люди у «однакових сорочках з акуратними краваточками». Такий опис нагадує представників Товариства сприяння Збройним силам та Військово-морському Флоту «Патріот України» (фактично відігравав роль молодіжного крила СНПУ), які носили в якості одностроїв класичного крою сорочки «сталевого» кольору з чорними краватками під чорні ж класичні брюки. Але важко повірити, що представники «Патріоту України» були на досить тривалому по часу марші в сорочках з краватками, адже була ще холодна пора року і всі протестувальники були вдягнені у теплий верхній одяг. Тож очевидно, що дана згадка (принаймні опис одягу соціал-націоналістів) В.Чемериса не може відповідати дійсності. Поведінка представників СНПУ описується як провокативна. В.Чемерис згадує, що вони самочинно ставали попереду колони зі своїми прапорами і не зважали на жодні зауваження зі сторони. П.Солодько (інтерв'юєр В.Чемериса) навіть згадує у своїх питаннях-уточненнях ситуацію, коли молоді соціал-націоналісти намагалися відібрати прапор у «дядька-соціаліста». Втім, В.Чемерис відзначає, що у сутичках з міліцією членів СНПУ він не помічав. Навіть більше – каже, що всі прапори СНПУ «кудись зникли» вже під будівлею МВС.

Загалом спогади М.Свистовича та В.Чемериса, наведені у статті-інтерв'ю П.Солодька є досить цікавими джерелами для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття. Адже в них ретельно описані події, що передували масовим заворушенням 9

березня 2001 року із вказівкою ролі в них українських націоналістів (УНА-УНСО та СНПУ). Окремо варто відзначити кардинально різне відношення авторів спогадів до різних українських націоналістичних організацій. Якщо відношення до УНА-УНСО загалом прихильне: відзначається їх роль у підготовчих процесах до подій 9 березня, охорона ними колони протестувальників та активна участь у силовому протистоянні з міліцією (через що члени УНСО і були заарештовані); то до СНПУ відношення цілком протилежне: вони описуються як деструктивний елемент опозиційного табору, припускається навіть їх провокативна роль. Такий заангажований погляд на події у В.Чемериса навіть виявився у відверто неправдиві описи (літні однострої соціал-націоналістів ніяк не могли застосовуватися у фактично ще зимову пору року). Власне розвиток подій 9 березня зі спогадів М.Свистовича та В.Чемериса визначити не можна, адже обидва вони особисто приймали участь у перших епізодах силового протистоянні з міліцією, де отримали пошкодження, не приймаючи участь у подальших подіях. Під час сутичок біля Адміністрації Президента (що були найбільш важливою подією того дня і в якій участь українських націоналістів (особливо УНСО) прийнято визнавати провідною) жоден з них участі не приймав і цю здавалося б ключову подію дня обидва вони просто упускають. Тож, обидва спогади варто розглядати як суб'єктивні і політично заангажовані, але між тим такі, які містять значний масив унікальної інформації, що очевидно відповідає дійсності, органічно доповнюючи загальновідомий плин подій.

Стаття В.Чемериса, написана до 10-річчя протестів 2000-2001 років [94] відрізняється від його спогадів у статті-інтерв'ю П.Солодька [93]. Але різниця ця не у змісті (попередня інформація не спростовується), а в формі викладу спогадів. Так, у спогадах 2006 року [94] В.Чемерис шляхом відповідей на питання інтерв'юера П.Солодька описує виключно події, свідком яких він був безпосередньо (передусім участь у марші до будівлі

МВС 9 березня 2001 року), при цьому не торкаючись ані загального перебігу подій, ані попереднього розвитку протесаного руху, ані їх продовження після 9 березня. Спогади ж 2010 року [93] – навпаки, концентруються на загальному перебігу подій, починаючи від грудня 2000 року і закінчуючи «Помаранчевою революцією» 2004 року і викладені у вигляді статті мемуарно-публіцистичної розвідки. Втім, зважаючи на незначний обсяг викладеного матеріалу для такого насиченого подіями часового проміжку, повноцінними мемуарами цю статтю назвати не можна, це скоріше власний погляд автора на ті події із застосуванням дрібних мемуарних елементів. Але у зв'язку з тим, що у статті наявні власне спогади про окремі епізоди протестного руху 2000-2001 років (і участь в них українських націоналістів зокрема), їх варто піддати джерелознавчому аналізу саме під необхідним для дослідження кутом зору.

Основним приводом розвитку протестного руху В.Чемерис називає так званий «касетний скандал» - оприлюднення 28 листопада 2000 року Олександром Морозом «плівок майора Мельниченка», за якими президента Леоніда Кучму звинувачують у зникненні журналіста Георгія Гонгадзе (зник 16 вересня 2000 року). Авторами самої ідеї постановки наметового містечка на майдані Незалежності В.Чемерис називає себе, М.Свистовича, А.Підпалого та О.Левицького. Початком протесаного руху називається 15 грудня 2000 року, коли за допомогою народних депутатів-соціалістів було встановлено перші намети протестувальників. Зазначається, що найбільш активно сприяли встановленню наметів соціалісти - Юрій Луценко (що був тоді прес-секретарем О.Мороза), Олександр Ротаєнко (відповідав у Соціалістичній партії за розповсюдження газети «Грані») та представники Соціалістичного Конгресу Молоді (молодіжного крила Соцпартії). Пікетувальниками були висунуті вимоги – відставки президента Кучми та силовиків (міністра внутрішніх справ Кравченка, голови СБУ Деркача та генпрокурора Потебенька). Як зазначає В.Чемерис знесенню наметового

містечка запобігло швидке долучення великої кількості прихильників: 15 грудня зібралося тільки близько 50 осіб, а вже 19 грудня до Верховної Ради з наметового містечка вирушили близько 20 тисяч протестувальників. Але В.Чемерис зазначає, що організовано у перші дні до протестувальників приєдналися тільки три групи:

- Київська організація УНП «Собор» на чолі з Євгеном Жовтяком;
- Шевченківська райорганізація СДПУ (о);
- УНА-УНСО.

Причому лише УНА-УНСО приймала участь у протестах у складі всієї всеукраїнської організаційної структури, інші партосередки діяли всупереч партійному керівництву. Крім того, саме на бійців УНСО як зазначає В.Чемерис було покладено охорону наметового містечка. Ще однією згадкою В.Чемериса про націоналістів в акції УБК є епізод з облиттям шампанським президента Л.Кучми, здійсненим на державному новорічному святкуванні речницею УНСО Т.Чорновіл.

У своїх спогадах 2010 року, так само як і в спогадах 2006 року, В.Чемерис обходить найбільш цікаві для даного дослідження моменти – силове протистояння під Адміністрацією Президента, в якому приймали участь протестувальники (передусім націоналісти з УНА-УНСО) з одного боку і бійці спецзагону МВС «Беркут» з іншого. Більше того – В.Чемерис всі події 9 березня вкладає у одне найзагальніше речення, поряд із знесенням наметового містечка (1 березня) і арештом 18 членів УНСО за результатами масових заворушень. Набагато більше уваги приділяє автор статті деструктивній (на його погляд) діяльності політичних структур (передусім координуючого органу опозиції – Форуму Національного Порятунку, ініціювання якого він приписує щойно звільненій з посади віце-прем'єра Юлії Тимошенко) та лідерів (передусім прем'єр-міністра Віктора Ющенка, якого дехто з протестувальників (наприклад лідер Київського осередку СНПУ Олег Тягнибок) вже тоді називав загальнонаціональним лідером

опозиції, не зважаючи на його позицію – прем'єр разом з президентом і спікером у «заяві трьох» таврував учасників УБК «націонал-соціалістами»).

Обходить В.Чемерис і судове провадження у так званій справі «9 березня», називаючи його темою окремої розмови (чому, як згадувалося, дійсно присвячено окрему книгу - «Справа 9-го березня» [25]).

Досить скептично варто ставитися і до оцінок, які дає В.Чемерис загалом подіям акції «Україна без Кучми» і які важко назвати об'єктивними. Так, В.Чемерис наполягає на тому, що політики-учасники УБК відігравали деструктивну роль, а громадські активісти були рушійною силою протесаної кампанії. Але така оцінка є цілком заангажованою, адже деякі політики і народні депутати (наприклад Тарас Стецьків і Тарас Чорновіл) за визначенням як самого В.Чемериса, так і його однодумця М.Свистовича, діяли цілком у руслі громадського активу, а деякі громадські активісти (соціал-націоналісти, яких не зважаючи на наявність в їх рядах одного народного депутата (Олег Тягнибок) віднести до парламентських сил не можливо) – навпаки, не могли знайти спільної мови з іншими активістами (з соціалістами зокрема). Загалом, спогади В.Чемериса 2010 року для даного дослідження є набагато менш цінними, ніж його ж спогади 2006 року, адже вони є більш політично заангажованими і суб'єктивними (хоча спогади 2006 року також важко об'єктивними), містять менше конкретики і їх зміст корелюється з поточною політичною позицією автора, що очевидно зумовлена оцінкою результатів УБК. Втім, і спогади В.Чемериса 2010 року також варті уваги, адже містять певну унікальну інформацію (про УНСО як єдину всеукраїнську організовану групу, що приєдналася до протестів від самого їх початку, епізод з речницею УНА-УНСО Т.Чорновіл).

Книга «Справа 9-го березня» за авторством Ірини Чемерис – по суті є збіркою документів та спогадів учасників акції «Україна без Кучми». Її зміст загалом повторює зміст вищезазначених спогадів. Обсяг книги звісно значно ширший за означені спогади-статті, але за тематикою роботи книга по суті не

доповнює, а лише підтверджує, описані вище спогади учасників УБК. В цілому це логічно, адже авторами спогадів «Справи 9-го березня» є ті самі люди, які є й авторами зазначених вище спогадів-статей.

4.2. Відеоспогади, що не належать до авторства націоналістів

У дослідженні позаорганізаційних відеоматеріалів з історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття варто згадати три спеціально відзняті документальні фільми, що торкаються окремих епізодів новітньої історії і ролі в ній українських націоналістів:

- «Тіні війни» (присвячений участі УНСО у грузино-абхазькому конфлікті) [95];
- «Обличчя протесту» (присвячений подіям 9 березня 2001 року)[96];
- «Війна під чужими знаменами» (присвяченій тематиці найманства на пострадянському просторі) [97].

Всі три фільми самозрозуміло не є мемуарними джерелами, але всі вони містять відеоуривки зі спогадів окремих осіб, в яких висвітлюються зокрема і питання історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття.

4.2.1. Відеоспогади, включені до фільму Г.Гонгадзе «Тіні війни»

28-хвилинний документальний фільм «Тіні війни» був підготовлений у 1993 році. Автором ідеї і режисером фільму був ветеран-доброволець грузино-абхазького конфлікту та скандально відомий журналіст Георгій Гонгадзе, вбитий за нез'ясованих обставин у 2000 році. Як вже неодноразово згадувалося Г.Гонгадзе був у приятельних відносинах з керівництвом УНСО і навіть певний час координував доставку українських добровольців в Грузію [55; 61]. А одним з операторів фільму виступив Степан Мерцало, який у першій половині 1990-х був начальником штабу Львівської крайової команди

УНСО і членом редакційної колегії газети «Голос Нації» (тижневик УНА-Захід) [118]. Тож досліджувати даний матеріал варто особливо критично, адже очевидно, що фільм носить не просто суб'єктивний характер, а є відверто пропагандивним матеріалом. Фільм містить підбірку коментарів-інтерв'ю з різними особами, що дають оцінку участі українських добровольців у грузино-абхазькому конфлікті (від самих стрільців УНСО і їх союзників «Мхедріоні» до середньостатистичних київських перехожих). Не зважаючи на те, що між описуваними в інтерв'ю подіями і власне самим інтерв'ю пройшов зовсім не значний проміжок часу (не більше кількох місяців), але дані матеріали цілком можна вважати відеофіксацією мемуарів, адже основним джерелом їх інформації є спогади осіб, у яких були взяті інтерв'ю. Цікавими для даного дослідження є лише два відеоуривки:

- коментарі від представників грузинської сторони конфлікту (бійця «Мхедріоні», грузинського військового, члена Державної Ради Грузії Джаби Іоселіані);
- колективна бесіда зі стрільцями «Арго».

Короткі коментарі грузинського військового та бійця «Мхедріоні» підтверджують суттєву роль стрільців УНСО у грузино-абхазькому конфлікті і їх важливе значення для грузинської сторони конфлікту. А в більш розлогіму коментарі Д.Іоселіані не тільки підкреслюється військовий професіоналізм «аргонавтів», але й зазначається, що допомога українських добровольців була неоплачуваною. Більше того – член Держради говорить про те, що стрільці УНСО відмовилися від будь-яких матеріальних винагород і єдине, що прийняли – це нагороди у вигляді орденів.

Зміст колективної бесіди зі стрільцями «Арго» загалом малоінформативний. Основна тема розмови – мотивація «аргоновтів», яка являє собою бажання стримати російську експансію. Цікавість для дослідження представляє не скільки сама розмова, скільки її відеофіксація, адже вона дає можливість скласти уявлення про однострої стрільців УНСО у

грузино-абхазькому конфлікті. Загалом нею (відеофіксацією) підтверджується теза В.Мирончука про те, що УНСО використовувала той спосіб уніформації, який був доступний у кожен конкретний момент [79, с. 28-31], але дана теза піддається певній корекції. В.Мирончук відзначає, що «Арго», як правило, використовували грузинську уніформу з власними відзнаками і головними уборами («мазепинки»). Втім, під час колективної бесіди зі стрільцями «Арго» жоден з них не вдягнений у грузинський однострій. Більшість вдягнені у радянські гірські камуфляжі («афганка»), причому практично всі разом зі смугастими натільними сорочками («тельняжками») у кольорах радянського військово-повітряного десанту, а один (чи двоє, якість відео не дає можливості роздивитися достаменно) – у американський камуфляж «Вудленд». Багато хто має елементи цивільного одягу (футболки, кросівки тощо). При чому на «афганках» кількох стрільців можна чітко розгледіти шеврони УНСО. Щодо головних уборів – то жоден з «аргонавтів» не вдягнений у «мазепинку». Більшість – без головних уборів взагалі, один – у капелюху радянського зразка (стандартний головний убір «афганки») і ще кілька у характерних чорних начільних пов'язках. Ці начільні пов'язки очевидно були певною військовою модою серед «аргонавтів», адже кадри зі стрільцями в них у фільмі з'являються неодноразово. З того, що стрільці у кількох епізодах відверто позують, можна зробити висновок, що дані пов'язки мали не тільки функціональне призначення (захист очей від поту з чола), але і являли собою певний елемент військової естетики. Серед інших головних уборів «аргонавтів» у кадрах з'являються пілотка та кепі радянського зразка, але жодного разу в кадр не потрапляє «мазепинка». Звісно робити з цього висновок, що характерні «німецькі шапки» з'явилися в УНСО пізніше, щонайменше малоаргументовано, адже їх згадують практично всі мемуаристи. Втім, важко зрозуміти, чому такий характерний елемент однострою не потрапив до кадрів пропагандистського відеоматеріалу. Ще одним характерним елементом

однострою, який очевидно також являє собою прояв «військової моди», є цивільна чорна сорочка міліарного крою. Двічі на відео можна розгледіти такі сорочки на стрільцях «Арго» (у одному випадку до неї навіть пришитий шеврон УНСО). Такі ж сорочки є і на кількох стрільцях «Мхедріоні», на попередньому уривку. Наразі важко встановити причину такої розповсюдженості чорних цивільних сорочок мілітарного крою, але стверджувати факт їх розповсюдженості можна.

Загалом інформаційний потенціал документального фільму «Тіні війни» для дослідження незначний. Фільм підтверджує ряд відомостей з інших джерел, але практично не містить унікальної інформації. Втім, до фільму ввійшли унікальні кадри, на яких можна побачити стрільців «Арго» безпосередньо у зоні конфлікту. Дані кадри є найбільш цікавою для дослідження частиною даного відеоматеріалу, причому, як вже зазначалося цікавість становить не скільки сама бесіда, скільки її відеофіксація, що дає змогу дослідити уніформістичні тенденції в зоні грузино-абхазького конфлікту.

4.2.2. Відеоспогади, включені до фільму А.Шевченка «Обличчя протесту».

52-хвилинний документальний фільм «Обличчя протесту» був підготовлений у 2003 році, а в 2005 році став лауреатом премії «Телетріумф». Автором проекту був майбутній народний депутат України Андрій Шевченко, режисером – Руслан Гончаров. Продюсувала фільм Ірина Чемерис, авторка виданої у 2006 році збірки спогадів і документів «Справа 9-го березня». Сюжет фільму будується навколо основних моментів історії антипрезидентської кампанії «Україна без Кучми» (УБК). Не зважаючи на опозиційне авторство, фільм намагається претендувати на об'єктивний характер, через що в нього окрім відеомемуарів учасників УБК, були включені і спогади працівників міліції, які протистояли їм 9 березня 2001

року. Крім того, фільм містить кадри зйомок масових акцій в рамках УБК, в тому числі й заворушень під Адміністрацією Президента.

У спогадах-інтерв'ю учасників УБК та працівників міліції практично немає інформації, що стосується власне українських націоналістичних рухів, втім обмаль в ній інформації і про інші політичні організації, що приймали участь в кампанії. Дається взнаки певна претензія на політичну незаангажованість авторів фільмі, які намагаються подати події УБК як стихійний (позапартійний та позаорганізаційний) рух. Втім, таке «приховування політичних слідів» УБК по суті являє собою просто інший різновид заангажованості, адже загальновідомо, що навіть у «вуличній кампанії» УБК саме організовану участь приймали щонайменше дві політичні партії (Соціалістична партія України та Українська Національна Асамблея), а у ряді джерел є неодноразові згадки й про участь інших політичних партій (в тому числі й партій націоналістичних – СНПУ). Тож необізнаний глядач після перегляду фільму вірогідно зробить висновок про стихійність і позапартійність акцій УБК, що очевидно не відповідає дійсності, не зважаючи на те, що окремі епізоди дійсно могли носити стихійний характер. Навіть уривки інтерв'ю з одним з лідерів УНА-УНСО І.Мазуром, який був ув'язнений як один з організаторів масових заворушень 9 березня 2001 року, практично не містить згадок про власну організацію, а торкається лише сентиментальних тем (розлука з рідними під час ув'язнення, змушена в'язнична бездіяльність тощо).

Втім у трьох епізодах спогадів-інтерв'ю все ж є прямі згадки про роль українських націоналістів (представників УНА-УНСО) у загальному перебігу кампанії. Так, у спогадах Юрія Луценка (майбутнього міністра внутрішніх справ і політв'язня) є згадка про те, що при встановленні перших наметів у протестувальників не виявилось молотка, тож цвяхи забивали важким військовим чоботом одного з бійців УНСО. З цього можна зробити висновок,

що УНА-УНСО приймало участь у кампанії від самого початку, принаймні з моменту розбудови наметового містечка.

Другою прямою згадкою про роль українських націоналістів в УБК є епізод з арештом речниці УНА-УНСО Тетяни Чорновіл, яка разом з групою журналістів вибралась на дах будинку. Цей момент був одним з ключових у всій кампанії, адже саме після цього досить брутального арешту (група спецпризначенців у цивільному трохи не скинула жінку з даху) накал пристрастей почав наростати і над натовпом протестувальників організаторами було остаточно втрачено контроль. Таким чином можна зробити висновок, що саме представниця УНА-УНСО зіграла ключову роль у розвитку подій 9 березня 2001 року.

Третьою ж згадкою про українських націоналістів є другий уривок зі спогадів Ю.Луценка, де він говорить про те, що заворушення почалися в результаті того, що УНА-УНСО піддалась на провокацію влади. Втім, Ю.Луценко вважає, що саме організованість УНСО не дала можливості ряду групових сутичок перерости у стихійні багатотисячні заворушення. Крім того, він відзначає, що найбільшу стихійну агресивність у натовпі проявляли не молоді націоналісти, а позаорганізаційні люди похилого віку, які трошили вуличну бруківку і кидали її уламки в міліцейські кордони.

Але найбільш цікавими для дослідження історії українських націоналістів початку XXI століття є кадри, що зафіксували сам процес перебігу подій 9 березня 2001 року (із заворушеннями перед будівлею Адміністрації Президента включно). Дані відеоматеріали однозначно підтверджують не тільки ключову роль УНА-УНСО у заворушеннях в день Шевченківських свят, але й активну участь партійних активістів у інших акціях кампанії (в тому числі і в «поході на Київ»). Крім того, на даних кадрах яскраво видно, що власне 9 березня 2001 року активісти УНА-УНСО (і І.Мазур в тому числі) намагаються взяти контроль над першими рядами протестувальників (серед яких окрім власне бійців УНСО чимало дійсно

стихійних повстанців). Крім того, відеоряд яскраво підтверджує слова Ю.Луценка про те, що найбільшу агресію виявляли саме відверто позаорганізаційні учасники УБК (переважно люди похилого віку чи представники непартійних рухів). На деяких кадрах яскраво видно як каміння у кордон міліції кидає жінка пенсійного віку, як кілька пенсіонерів розбивають бетонну плиту на уламки для кидання в міліціонерів, як група людей на чолі з немолодим чоловіком у козацькій шапці намагається пробити міліцейську лаву шматком огороження. Втім, представлені у відеоряді і кадри, що яскраво ілюструють і досить агресивну поведінку представників УНА-УНСО (биття ногами автозака, який привіз затриманих; спроби пробити огорожею міліцейські кордони; кидання каміння в міліціонерів тощо). Хоча більшість членів УНА-УНСО легко розрізнити за характерними червоно-чорними нараменними пов'язками, але не виключено, що не всі партійні активісти мали такі пов'язки. Тож можна припустити, що частина протестувальників, яка здається стихійними повстанцями, насправді можуть бути членами певних організацій (в тому числі і самої УНА-УНСО). Але характерний пенсійний вік деяких особливо агресивних протестувальників все ж не дозволяє припускати їх відношення до націоналістичних організацій, членство яких складається переважно з молоді.

Загалом інформаційний потенціал документального фільму «Обличчя протесту» для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття не значний. Принаймні у розрізі дослідження мемуарних джерел даний фільм розглядати не варто. Втім, непересічне значення для дослідження має кадровий відеоряд, представлений у фільмі. Відеоматеріали, які зафіксували події 9 березня 2001 року містять багато цінної інформації для досліджуваної тематики.

4.2.3. Відеоспогади, включені до фільму телеканалу РЕН-ТВ «Війна під чужими знаменами»

44-хвилинний документальний фільм «Війна під чужими знаменами» був підготовлений журналістами російського телеканалу РЕН-ТВ (автори – Андрій Кузьмінов та Олександр Ніколаєв, режисер – Вадим Артеменко) в рамках проекту «Отражение» у 2006 р. 21 вересня 2008 року користувачем під нікнеймом «KRIK70» даний фільм був викладений для вільного перегляду на сайті-відеохостингу «Rutube» [97]. Даний матеріал присвячено участі найманців та добровольців з території колишнього СРСР у війнах 1990-х років. У відповідності до географічної локалізації військових конфліктів фільм розподілений на тематичні блоки. Історії українських націоналістів у фільмі торкаються два таких блоки – «Абхазія» та «Чечня». Очевидно, що джерельною базою для даних тематичних розділів, були інтерв'ю з ветеранами-лідерами УНСО (Д.Корчинським, В.Бобровичем, І.Мазуром, О.Музичком). Але повних версій інтерв'ю оприлюднено не було і вони доступні лише у якості уривків. Так як фільм готувався на початку 2000-х років, то інтерв'ю з ветеранами УНСО являли собою вже на той час їх військові спогади, по суті – відеомемуари.

Першим мемуарним уривком тематичного блоку «Абхазія» є спогади Ігоря Мазура («Тополі») про прибуття стрільців УНСО в Грузію, де стверджується, що українських націоналістів зустрічала грузинська сторона на рівні Міністерства Оборони на запрошення перших осіб країни. Крім того, І.Мазур стверджує, що митницю (хоча не зрозуміло грузинську чи українську) стрільці УНСО минали через запасний вхід, де їх практично підвозили до трапу літака, без жодних митних декларацій та іншої документації. Окремо наголошується, що жодних грошових винагород грузинська сторона українським націоналістам не надавала.

Другим мемуарним уривком є фрагмент інтерв'ю з Дмитром Корчинським, в якому він стверджує, що до Грузії УНА-УНСО своїх

стрільців спрямовувала централізовано, де ті воювали в Абхазії та Мінгрелії, під час конфлікту зі зв'язистами (по суті це єдина (окрім розлогих спогадів В.Ущатовського [61]) згадка про участь УНА-УНСО у грузинській громадянській війні). Д.Корчинський мотивує участь українських націоналістів у кавказьких війнах бажанням постійно відтягати російські збройні сили іншими конфліктами, щоб унеможливити їх участь у потенційному українсько-російському збройному зіткненні в Криму.

Третім мемуарним уривком фільму є бесіда з В.Бобровичем, який окрім власних спогадів демонструє знімальній групі свою уніформу, відзнаки і нагороди. Як і в своїх опублікованих спогадах («Щоденник сотника Устима» [27]) В.Бобрович головною відзнакою українських націоналістів на Кавказі називає «мазепинки», демонструючи при цьому власний головний убір чорного кольору з червоним краєм (над козирком тим самим червоний кантом вишито символ «V», як елемент фамільного герба гетьмана Івана Мазепи, за що дані кепі й отримали назву «мазепинки»). Окрім зовні стандартної загальновійськової української кокарди на головному уборі з лівого боку міститься нашивка «едельвейс». Як пояснює В.Бобрович, даний шеврон був відзнакою гірськострілецьких підрозділів УНСО. Серед своїх нагород «Устим» демонструє знімальній групі пустельний хрест УНСО та орден Вахтанга Горгасала з діамантами. На комірах В.Бобровича дві семикутні зірки, що позначають звання курінного (трьома такими зірки позначають полковника УНСО як додатково пояснює ветеран). Такі зірки стрільці УНСО запозичили у регулярних підрозділів грузинської армії.

Наприкінці тематичного блоку «Абхазія» розміщено ще один уривок інтерв'ю з І.Мазуром, де згадується перший загиблий стрілець УНСО – Олексій Ткачук, який загинув у боях під Сухумі (Шромська операція). «Тополя» згадує, що у О.Ткачука грузино-абхазький конфлікт був вже другою війною, адже до того загиблий стрілець воював у Нагірному Карабаху.

Тематичний блок фільму під назвою «Чечня» розпочинається ще одним уривком інтерв'ю з Дмитром Корчинським. В даному уривку Провідник УНА-УНСО стверджує, що домовленість про участь українських націоналістів у війні на чеченському боці було укладено з урядом Джохара Дудаєва в Грозному ще задовго до взяття російськими військами столиці Ічкерії. Далі сюжет блоку «Чечня» будується навколо уривків інтерв'ю з О.Музичко («Білий»). У першому з цих уривків ветеран УНСО виголошує своє життєве кредо наступним чином - «поки в моїх жилах тече кров, я буду воювати проти комуністів, жидів і москалів», обґрунтовуючи це тим, що його рід вже майже сто років воює проти росіян (діди - у громадянську війну та дядьки - в лавах УПА). Таку мотивацію до участі українських націоналістів у війні закадровий голос журналіста-автора сюжету називає «помстою за теперішні й минулі образи». У другому уривку О.Музичко говорить про те, що дудаєвським урядом було на честь українців названо три вулиці чеченської столиці (Степана Бандери, Сашка Білого і Олега Беркута, останні двоє – командири УНСО в Чечні). Крім того, у другому уривку «Білий» наступним чином підсумовує свій особистий вклад у опір російським збройним силам у першій російсько-чеченській війні: підбиття трьох танків, більше шести бронетранспортерів, бойової машини піхоти, розстріл літака-винищувача.

Окремо варто розглянути фрагмент відео, що вставлений авторами сюжету між двома попередніми уривками. Цей фрагмент є не спогадом, а очевидно частиною відеоматеріалів, які готували у пропагандистських цілях чеченські сепаратисти (найімовірніша версія, з огляду на наявність значної кількості агітаційних матеріалів за авторством представників структур республіки Ічкерія) або українські націоналісти (версія малоімовірна з огляду на кримінальну відповідальність за найманство в Україні). Орієнтовно даний відеофрагмент можна датувати кінцем 1994 – початком 1995 року. З того, що даний відеоуривок не зустрічається у жодному з опублікованих

чеченських та українських агітматеріалів, а наявний лише у матеріалах за авторством російської сторони, можна припустити, що дані матеріали були захоплені російськими військовими ще до остаточної обробки її чеченськими (чи українськими, що малоймовірно) авторами. У даному уривку О.Музичко називає себе польовим командиром УНСО і обґрунтовує присутність власного підрозділу в Чечні захистом українського і чеченського народів від російської агресії. Цікавим у даному відеоуривку також є однострій, в який вдягнений О.Музичко. Цей однострій складає камуфльований бушлат (ймовірно російського зразка) з нарукавною червоно-чорною пов'язкою УНСО на лівому рамені. Головний убір складає кепі синього кольору (очевидно варіант «мазепинки») з зеленою пов'язкою та кокардою над козирком і нашивкою з лівого боку (визначити зображення на відзнаках кепі за відео не можливо, але у загальних рисах вони нагадують загальновійськову українську кокарду і шеврон «едельвейс», які були закріплені аналогічним чином на головному уборі В.Бобровича). Закадровий голос журналіста додає до військової біографії О.Музичка взяття в полон російського батальйону морської піхоти (даний епізод яскраво описується у художньому творі анонімного авторства «Ми з УНСО» [87], згадується у збірці «Війна в натовпі» [41] та підтверджується у розвідці-спогадах В.Мирончука [80]).

Закадровий текст фільму допускає цілий ряд неточностей. Так, Дмитро Корчинський називається командувачем бойовиками УНА-УНСО в Грузії, в той час як верховним командиром УНСО на той момент був не він, а Ю.Шухевич, представником організації в Грузії - А.Лупиніс, безпосередньо стрільцями командували чотові. В.Бобрович згадується як ветеран війн в Абхазії і Чечні, в той час як згадок про його участь російсько-чеченській війні немає. А з огляду на те, що у 1994 році В.Бобровичу було проведено кілька операцій після важкого поранення у бою під Шромою (про що він сам згадує у «Щоденнику сотника Устима» [27]), припустити його участь у

військових діях вже в січні 1995 року важко. Не зважаючи на пряму вказівку О.Музичка про те, що він сам є польовим командиром, закадровий голос журналіста називає його бійцем підрозділу «Вікінг», командиром якого називається Шаміль Басаєв. Кількість стрільців УНСО у грузино-абхазській війні авторами фільму також явно завищена (називається цифра 500 бойовиків, в той час як всі інші джерела не називають цифр набагато більших за 50 стрільців; В.Ущатовський називає бій бід Шромою найбільш масштабною за чисельністю операцією «Арго», а В.Бобрович визначає кількість бійців у тій операції в 53 стрільці [103]).

Загалом у даному документальному фільмі уривки інтерв'ю з ветеранами УНСО підібрані російськими журналістами явно з пропагандистською метою. Саме тому, окрім участі «Білого» у російсько-чеченській війні на чеченському боці (з не зовсім зрозумілою для пересічного російського глядача мотивацією та «зрадницьким» (знов-таки з погляду пересічного російського глядача) епізодом з полоненням російських морських піхотинців) згадується також і відбуття О.Музичком дворічного покарання у місцях позбавлення волі за абсолютно кримінальний злочин (рекетирство). Тож даний документальний фільм варто розглядати як політично заангажований, адже очевидно, що саме таку підбірку журналісти РЕН-ТВ робили, переслідуючи відверто політично-пропагандивні цілі. Особливо яскраво такий висновок ілюструється порівнянням життєвих шляхів того ж О.Музичка (де підкреслюється зв'язок з криміналом) та російських найманців Бориса Пічугіна та Олексія Анатольєва, долі яких після участі у війнах, склалися більш благополучно і подаються фактично як зразкові. Окремо підкреслює заангажованість авторів фільму емоційно забарвлений термін «ярые националисты», який постійно (інколи навіть абсолютно недоречно) застосовується у закадровому тексті до стрільців УНСО. Даний термін ніяк не окреслює характер поглядів ветеранів-

націоналістів, але очевидно несе негативний відтінок для пересічного російського глядача.

Втім, відомості, які подаються ветеранами УНСО у зазначених уривках, очевидно відповідають дійсності, адже підтверджуються рядом інших джерел (в тому числі й мемуарних). Більше того – дана підбірка містить і певною мірою унікальну інформацію. Передусім, це відеофіксація варіації однострою УНСО під час військових дій в Чечні. В.Мирончук – єдиний мемуарист, що детально описує уніформістичні тенденції в УНСО [79; 80], згадує цей момент достатньо побіжно, відзначаючи лише зелені пов'язки газавату. Відеоуринок з О.Музичко зразка 1994-1995 років ілюструє, що окрім пов'язок газавату (яка у «Білого» пов'язана на головному уборі), використовувались також пов'язки УНСО та «мазепинки» з українськими кокардами і нашивками-«едельвейсами». Синій колір «мазепинка» польового командира УНСО в Чечні взагалі робить її досить цікавим елементом однострою УНСО. Про такі головні убори не згадують інші джерела (стрільці «Арго» носили чорні «мазепинки» та мали інший крій). Хоча з того, що В.Мирончук називає більшість подібних головних уборів саморобними, можна припустити, що і синя «мазепинка» О.Музичка є власне «саморобкою», яка не виключно, що була виготовленою спеціально для відеоагітації.

Висновки до Розділу IV.

Якщо порівнювати зі спогадами націоналістів, то «ненаціоналістичні» мемуари не становлять значного масиву інформації для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI століття. Між тим вони також мають значення для дослідження порушеної тематики, адже не тільки оздоблюють цілим рядом цікавих деталей більш розлогу націоналістичну мемуаристику, але й в цілому незаангажовано

підтверджують ряд мемуарів з націоналістичним авторством. Особливо це стосується мемуаристів-комбатантів (Є.Медведьєва, Г.Сухумі, М.Шатурова, Р.Фарукшина, Р.Бзікадзе). Втім, для цих спогадів характерний високий рівень суб'єктивності, що інколи переходить у відверту недостовірність (приклад - спогади Є.Медведьєва), що змушує всі відомості критично перевіряти додатково. Учасники політичних конфліктів, здавалося б мали бути не менш суб'єктивними, але у дослідженні автори спогадів про кампанію «Україна без Кучми» зосереджені у своїх мемуарах на фактажі, а не оцінці подій, тож дані джерела були визначені більш об'єктивними у порівнянні зі спогадами військових ветеранів. Отже, у спогадах зібраних П.Солодьком, В. та І.Чемерисами виявлено детальний опис подій УБК загалом і участі в ній націоналістів (УНА-УНСО та СНПУ) зокрема.

Документальні фільми «Тіні війни» Г.Гонгадзе, «Обличчя протесту» А.Шевченка, «Війна під чужими знаменами» телеканалу РЕН-ТВ також містять відеоспогади цікаві для дослідження історії українських націоналістів межі XX і XXI століть. Аналогічно до текстових «ненаціоналістичних» спогадів у них наявні не тільки важливі для дослідження деталі (нерідко деталі унікальні), але й підтвердження даних інших джерел. Саме цим і визначається їх значення для дослідження порушеної проблематики.

Отже, детальний аналіз змісту «ненаціоналістичних» спогадів дає можливість зробити наступні висновки. Загалом мемуарні джерела за авторством «ненаціоналістів» не містять значного масиву унікальної інформації (на відміну від різних видів спогадів «націоналістичних»), між тим ряд відомостей та деталей, які можна почерпнути з даних джерел дає можливість здійснити більш детальний і водночас незаангажований порівняльний аналіз інших джерел, визначивши з більшим ступенем вірогідності достовірність чи недостовірність даних про діяльність українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття.

Загальні висновки дослідження

У відповідності до поставлених на початку дослідження завдань виявлені мемуарні джерела з історії українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття були класифіковані у відповідності до двох критеріїв – авторства (мемуари націоналістичних лідерів, активістів та «ненаціоналістичні» мемуари) та форми (опубліковані у текстовому вигляді та зафіксовані на відео).

Проаналізувавши специфіку публікацій та інших способів уведення джерел до наукового обігу, були виявлені чотири головні способи:

- публікація мемуарів у збірках спогадів чи у вигляді окремих друкованих книг (наприклад, збірка Д.Корчинського та В.Артеменка «Війна у натовпі» та книга В.Бобровича «Щоденник сотника Устима»);
- публікація спогадів в рамках матеріалів ЗМІ (наприклад, спогади Я.Андрушківа та О.Черненка);
- публікація спогадів в електронному вигляді чи зафіксованих на відео в мережі інтернет (наприклад, спогади І.Мазура, В.Бобровича, В.Мамалиги, В.Ущатовського чи анонімні спогади бійців УНСО);
- публікація відеоспогадів у формі документального кіно («Тіні війни», «Обличчя протесту», «Війна під чужими знаменами»).

В процесі роботи над дисертаційним дослідженням були виявлені закономірності формування інформаційного потенціалу мемуарів, з'ясовано особливості кодування інформації в джерелах та визначено інформаційні можливості мемуарів, ступінь повноти відображення в них діяльності українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття. У відповідності до всього вищезазначеного найбільш інформативними мемуарними джерелами виявилися спогади націоналістичних лідерів, адже автори цих мемуарів за характером свого організаційного положення є найбільш поінформованими з можливих

авторів. Націоналістичні лідери (на відміну від рядових активістів та сторонніх спостерігачів) висвітлюють не тільки власне історію українських націоналістичних рухів, але й нездійснені плани, мотивацію та інші, недоступні іншим авторам, деталі. Втім, саме спогади націоналістичних лідерів є найбільш суб'єктивними і заангажованими джерелами, що потребують ретельного аналізу і критики. Та значення суб'єктивного фактору також не варто переоцінювати. Так, значення збірки спогадів «Війна в натовпі», укладеної і опублікованої Д.Корчинським та В.Артеменком, у широких дослідницьких колах (які, як вже не раз зазначалося вище наразі складаються здебільшого з «любителів» та політично заангажованих осіб) прийнято вважати такою, що не варта особливої уваги як історичне джерело, а скоріше є прикладом публіцистики. Втім, у даному дослідженні було доведено, що «Війна в натовпі» є надзвичайно важливим мемуарним джерелом і рівень його суб'єктивності у «широких колах» явно перебільшений, адже більшість даних, зазначених у даній збірці підтверджуються рядом інших джерел, а унікальна інформація «Війни в натовпі» органічно доповнює загальновідомий перебіг подій, не вступаючи у протиріччя з даними з інших історичних джерел. «Війна в натовпі» найбільш повно з опублікованих на сьогодні джерел відображає загальний перебіг історії УНА-УНСО у 1991-1997 роках.

Спогади В.Бобровича (як об'єднані у його книзі «Щоденник сотника Устима», так і опубліковані окремо) є другими за повнотою інформаційного наповнення мемуарними спогадами лідера УНА-УНСО (цього разу локального, а не всеукраїнського масштабу). Мемуари першого командира «Арго» найбільш повно висвітлюють окремий епізод історії УНА-УНСО – участь у грузино-абхазькому конфлікті, але практично не торкаються інших епізодів організаційної історії. Рівень детальності спогадів В.Бобровича є надзвичайно високим завдячуючи рівню компетентності автора (адже

командир експедиційного загону, яким був В.Бобрович, мав найбільше інформації щодо діяльності власного підрозділу).

Спогади регіонального (у 1990-х роках) лідера УНА-УНСО Р.Зайченка є менш інформативними, ніж спогади попередніх авторів, втім вони містять ряд даних, що дають можливість більш детально дослідити певні етапи організаційної історії УНА-УНСО.

На відміну від лідерів УНА-УНСО лідери ДСУ та СНПУ наразі опублікували набагато менш інформативні мемуари. Їх спогади про організаційну діяльність не публікувалися окремо, а містяться у інтерв'ю чи статтях. Єдиними окремо опублікованими мемуарами є спогади співзасновника ДСУ З.Красівського, що підготував до друку голова ДСУ Р.Коваль. Втім, зважаючи на те, що автор помер у перший рік існування партії, зміст спогадів торкається виключно перших кроків партійного будівництва (фактично тільки «передісторії» та заснування ДСУ). Але й спогади Р.Ковалю, який очолював ДСУ до моменту її зняття з реєстрації у 2003 році (опубліковані у двох інтерв'ю з ним) також присвячені у більшості своїй тільки початкам партійної історії, подальшій діяльності ДСУ вони практично не висвітлюють. А спогади заступника голови партії і лідера Запорізького партійного осередку О.Черненка взагалі торкаються лише окремих (і не особливо історично значущих) епізодів історії ДСУ.

Спогади лідера СНПУ Я. Андрушківа (опубліковані як і спогади лідера ДСУ Р.Ковалю у двох інтерв'ю), більш інформативні. Втім, рівень політичної заангажованості цих мемуарів є значним. Часто відверті спроби «згладження кутів» у «незручних» питаннях дають підстави для неоднозначного трактування певних подій. Спогади лідера Київського СНПУ О.Вахнія підтверджують, що така двозначність у висловлюваннях була характерною ознакою в роботі керівництва СНПУ загалом. Спогади О.Вахнія на відміну від Я.Андрушківа не містять спроб висвітлення загальної історії партії, втім містять по суті унікальні дані щодо внутрішньопартійних

непорозуміннь (зокрема між ним, як керівником столичного осередку, і партійним керівництвом, що на той час мешкало у Львові). Мемуари О.Вахнія, так само, як і мемуари Я.Андрушківа носять досить суб'єктивний і політично заангажований характер, втім саме вони проливають світло на деякі абсолютно недосліджені сторінки партійної історії.

Загалом же спогади націоналістичних лідерів є найбільш інформативними мемуарними джерелами з порушеної тематики. Наявна нерівнозначність між кількістю спогадів керівників УНА-УНСО (дві окремо опубліковані збірки спогадів і цілий ряд окремих публікацій) та мемуарами керівників ДСУ та СНПУ (тільки кілька окремих публікацій) іманентна нерівнозначності між потенціалом і обсягами діяльності УНА-УНСО (участь у військових конфліктах за кордоном, численних силових політичних протистояннях в Україні, чільна участь у парареволюційних подіях УБК тощо) та інших (СНПУ та ДСУ) націоналістичних партій. Саме цим очевидно слід пояснювати і той факт, що з опублікованих на сьогодні спогадів рядових націоналістичних активістів наявні тільки спогади активістів УНА-УНСО.

Щодо висвітлення окремих епізодів організаційної історії (передусім участі у військових конфліктах) спогади рядових стрільців УНСО є джерелом надзвичайно інформативним, що у визначенні деталей певних історичних епізодів містить цілу низку унікальних відомостей (спогади І.Мазура, Ю.Колесникова, В.Мамалиги). Особливо варто відзначити спогади В.Ущатовського, які наразі є єдиним джерелом, що висвітлює участь українських націоналістів у Грузинській громадянській війні восени 1993 року.

Чи не найбільш цікавими є спогади В.Мирончука, опубліковані до десятиліття УНА-УНСО у журналі «Однострій». Цими мемуарами В.Мирончук по суті намагався закласти основи партійної історіографії УНА-УНСО, адже вони написані не у формі спогадів, а у формі науково-популярних матеріалів. Втім, з огляду на те, що очевидно єдиним джерелом

даних матеріалів були власні спогади автора і його бойових товаришів, дані статті радше варто відносити до розряду мемуарів.

Спогади анонімних стрільців УНСО є набагато менш інформативними, ніж авторські мемуари. Вони загалом лише доповнюють дрібними деталями інші, більш розлогі спогади. Єдиним виключенням є мемуари «чеченського» ветерана УНСО (яким найвірогідніше є І.Мазур), адже ці мемуари є одним з небагатьох джерел, що детально висвітлюють чеченську кампанію УНСО.

«Художні» мемуари активістів УНА-УНСО («kavkaz.ua» А.Миронюка та анонімна «Ми з УНСО») взагалі не можна розглядати як історичні джерела, адже всі унікальні відомості з цих джерел потребують додаткової перевірки, а самі автори свої твори відверто називають художніми. Спогади В.Чечила, які практично дослівно (за виключенням деяких «політично незручних» деталей та відверто художніх вигадок) повторюють текст «Ми з УНСО» унікальних відомостей не містять, а у цікавих для дослідження епізодах дублюють раніше опубліковані матеріали за авторством «полковника Боровця» у збірці «Війна в натовпі».

«Ненаціоналістичні» мемуари становлять порівняно (з націоналістичними спогадами) незначний масив інформації для дослідження історії українських націоналістичних рухів кінця XX – початку XXI років, втім дану тематику вони оздоблюють цілим рядом цікавих деталей і що не менш важливо - в цілому підтверджують ряд мемуарів з «націоналістичним» авторством. Особливо це характерно для мемуаристів-учасників військових конфліктів (Є.Медведьєва, Г.Сухумі, М.Шатурова, Р.Фарукшина, Р.Бзікадзе). Хоча для всіх подібних мемуарів характерний і високий рівень політичної заангажованості, що часто переходить у відверту недостовірність (як у випадку зі спогадами Є.Медведьєва), що змушує всі відомості критично перевіряти додатково. Учасники політичних конфліктів здавалося б мали бути не менш політично заангажованими, ніж учасники конфліктів

військових, втім у нашому дослідженні учасники парареволюційних подій (кампанії «Україна без Кучми») зосереджувалися у своїх спогадах не скільки на оцінці подій, скільки на фактажі, що зумовило більшу об'єктивність їх спогадів у порівнянні зі спогадами військових ветеранів. Таким чином, спогади зібрані П.Солодьком, В. та І.Чемерисами містять досить детальний опис подій УБК і участі в ній націоналістів (УНА-УНСО та СНПУ) зокрема.

Документальні фільми, які містять відеоспогади, цікаві для дослідження історії українських націоналістів межі XX і XXI століть («Тіні війни» Г.Гонгадзе, «Обличчя протесту» А.Шевченка, «Війна під чужими знаменами» телеканалу РЕН-ТВ), так само як і текстові «ненаціоналістичні» спогади містять ряд важливих для дослідження деталей (нерідко деталей унікальних) та підтвердження даних інших джерел. Саме цим і визначається їх значення для дослідження порушеної проблематики.

Окремою проблемою є питання достовірності інформації, наявної в мемуарних джерелах. Перевірити цю інформацію можна лише співставленням даних з іншими масивами джерел, передусім з офіційною інформацією від державних органів, повідомленнями преси і співставленням з іншими спогадами.

Щодо даних від офіційних чинників, а такою у нашому випадку є інформація від державних органів України та деяких сусідніх держав (якщо мова йде про зовнішньополітичну діяльність УНА-УНСО). Нажаль цей масив даних дає дуже мало можливостей для критики мемуарних джерел, адже у більшості своїй ця інформація або занадто вузька (як, наприклад, дані про партійні структури, що містяться на офіційних електронних ресурсах Центральної Виборчої Комісії та Міністерства Юстиції України), або недосяжна для дослідження (як матеріали, які однозначно збиралися і накопичувалися вітчизняними органами внутрішніх справ, Службою Безпеки України та структурами державної безпеки інших країн, але які не скоро стануть доступними для науковців). Доступні на даний момент офіційні

чинники лише підтверджують загальновідомі факти, що ніяк не впливає на можливість критичної оцінки мемуарів, перевірки в яких, як правило потребують більш дрібні деталі, яких жодні офіційні чинники не торкаються взагалі.

Подібна ситуація і з порівняльним аналізом матеріалів преси і джерел-спогадів. Абсолютна більшість ЗМІ торкається у своїй інформації тільки загальновідомого фактажу, ніяким чином не даючи матеріалу до критики мемуарних джерел. Випадки, коли журналісти намагаються більш детально розібратися у процесах всередині націоналістичного середовища надзвичайно рідкісні, їх можна буквально перерахувати на пальцях однієї руки. Чи не єдиним серед таких журналістів був Георгій Гонгадзе, матеріал якого за цікавою для нас тематикою був зібраний в формі кінофільму «Тіні війни» і детально розглянутий в рамках даного дослідження. Але якщо приклад матеріалів Г.Гонгадзе є скоріше рідкісним випадком можливостей використання матеріалів преси для критики інших джерел, то робота російських ЗМІ дає скоріше зворотній приклад. Детально досліджений в роботі фільм телеканалу РЕН-ТВ «Війна під чужими знаменами» є яскравим прикладом використання реальних історичних джерел у політично заангажованій пропаганді. Спеціально підібрані авторами фільму уривки з відеоматеріалів та інших джерел (частина з яких за припущенням автора є унікальною і стала доступною для телеканалу РЕН-ТВ тільки за сприяння органів державної безпеки РФ) у сукупності з закадровим текстом дають глядачу не можливість оцінити наявний фактаж, а лише необ'єктивно, а часто й викривлено аргументують зарання сформовані висновки, що явно були продиктовані політичною кон'юктурою і політично вмотивованими замовниками матеріалів. ЗМІ у досліджуваний період загалом досить часто згадували у своїх матеріалах українських націоналістів та окремі епізоди з історії їх руху, втім абсолютна більшість цих згадок є фрагментарними, оціночними і торкаються лише загальновідомих моментів з історії

досліджуваних рухів і згадкою про ці численні матеріали немає сенсу перевантажувати дослідження, адже застосувати їх у критичному аналізі мемуарів та джерел усної історії українських націоналістичних рухів досліджуваного періоду не надається за можливе. Поодинокі пресові матеріали, придатні до такого дослідження, в роботі були детально пропрацьовані («Тіні війни» Г.Гонгадзе, «Обличчя протесту» А.Шевченка, «Війна під чужими знаменами» телеканалу РЕН-ТВ). Порівняння ж конкретних мемуарних джерел з іншими мемуарними джерелами наразі є найбільш доступним і ефективним способом визначення вірогідності поданої в спогадах інформації, саме тому в роботі цей спосіб перевірки достовірності джерел застосовується найбільш широко. У багатьох випадках такий спосіб перевірки даних нажаль є єдиним доступним засобом. Охарактеризувавши основні групи мемуарних джерел з проблематики й визначивши можливі способи перевірки їх достовірності та особливості висвітлення у них діяльності українських націоналістів кінця XX – початку XXI століття можна зробити висновок про їх повноту й ступінь об'єктивності. Так, націоналістичні мемуари можна назвати однозначно такими, що найбільш повно висвітлюють порушену проблематику, водночас вони далеко не завжди є достатньо об'єктивними. «Ненаціоналістичні» ж спогади не відображають історію українських націоналістів межі XX і XXI століть з точністю до навпаки: вони однозначно менш повні інформаційно, але не рідко вони є навіть більш суб'єктивними, ніж спогади націоналістів (аж до відвертих фантазій, як у випадку з російським козаком-мемуаристом Є.Медведьєвим). При більш детальному розгляді власне націоналістичних мемуарів можна зробити висновок про найбільшу повноту мемуарів лідерських у порівнянні зі спогадами рядових активістів, хоча «рядові» мемуари нерідко більш детальні щодо окремих історичних епізодів. Щодо суб'єктивності висвітлення подій, то її рівень залежить від кожного конкретного автора. Означивши таким чином стан комплексу мемуарних

джерел можна зробити висновок про його повноту та інформаційну цінність, що визначалося на початку дисертаційного дослідження в якості мети роботи. Найбільш повно у мемуарних джерелах відображена історія УНА-УНСО, а окремі її епізоди завдяки дослідженим джерелам стають відомими навіть в деталях: відображені у спогадах Д.Корчинського, Р.Зайченка та В.Мамалиги початки партійного будівництва, відображені у мемуарах «УНСОвських» ветеранів певні моменти військових кампаній УНСО, парареволюційні події відображені у мемуарах учасників УБК (в тому числі і позапартійних) тощо. Мемуарними джерелами висвітлюються також і цілий ряд моментів «внутрішнього життя» членства: ідейних настанов, організаційних традицій, військових забобонів, мотивацій тощо. Втім, мемуарними джерелами практично не відображені «проблемні» епізоди партійної історії УНА-УНСО (почерговий відхід від організації перших двох провідників – Ю.Шухевича у 1994 році та Д.Корчинського у 1997 році, розколи в організації у 2001-2003 роках тощо). Порівняно з історією УНА-УНСО історія СНПУ і особливо ДСУ в мемуарних джерелах висвітлена набагато менш повно. Втім, ця неповнота очевидно зумовлена низьким рівнем активності других порівняно з першою. Але у мемуарних джерелах відображені надзвичайно цікаві сторінки партійної історії СНПУ, зокрема непорозуміння між вищим керівництвом та столичним осередком, передумови перетворення СНПУ у ВО «Свободу» тощо. Історія ДСУ відображена у мемуарних джерелах найменш повно. Найцікавіші епізоди, висвітлені у спогадах – це «передісторія» ДСУ та перші кроки партійного будівництва. Але подальша історія організації й зокрема розкол в ній у 1993 році в мемуаристиці не відображені взагалі. Таким чином, комплекс мемуарних джерел з історії українських націоналістичних політичних рухів кінця XX – початку XXI століття не може повною мірою висвітлити історію зазначених рухів, втім саме цей комплекс має стати в основі джерельної бази з дослідження порушеної проблематики.

Використані джерела та література:

1. Андриющенко Е.С. Участь УНА–УНСО в релігійному житті України 90-х рр. XX ст. / Е. С. Андриющенко // did-panas23: персональна сторінка на живому журналі [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://did-panas23.livejournal.com/160139.html> - Дата звернення: 10.10.2013
2. Андриющенко Е.С. Українські праворадикальні рухи та «кримське питання» (1990-ті рр.) / Е. С. Андриющенко // did-panas23: персональна сторінка на живому журналі [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://did-panas23.livejournal.com/158388.html> - Дата звернення: 02.11.2013
3. Андриющенко Е.С. Парамілітарні структури українського націоналістичного руху 90-х рр. XX ст. / Е. С. Андриющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету – Запоріжжя: ЗНУ, 2011 - Вип. XXX - С.42-51.
4. Андриющенко Е. Конфлікти, розколи і спроби об'єднання в українському націоналістичному русі (1990-2005 рр.) / Е. С. Андриющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. - вип. XXXII - с. 292-296.
5. Андриющенко Е. Правові наслідки радикальної діяльності українських націоналістичних організацій (1991-2001 рр.) / Е. С. Андриющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Випуск XXXIII. – с. 173-181.
6. Умланд А. Упадок демократии, восход «Свободы» и подрыв международного имиджа Украины / А. Умланд // сайт Geopolitika [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geopolitika.lt/?artc=4304> - Дата звернення: 30.08.2013

7. Умланд А. Трансформація українського партійного спектра
 Политические причины и последствия взлета Всеукраинского
 объединения «Свобода» / А. Умланд // сайт ИноСМИ.РУ [Електронний
 ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.inosmi.ru/ukraine/20110117/165710101.html> - Дата звернення:
 20.09.2013
8. Умланд А. Трансформація українського партійного спектра
 Политические причины и последствия взлета Всеукраинского
 объединения «Свобода» / А. Умланд // сайт OpenDemocracy
 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.opendemocracy.net/od-russia/andreas-umland/ukraine-right-wing-politics-is-genie-out-of-bottle> - Дата звернення: 11.09.2013
9. Кузьо Т. Україна напередодні двадцятиліття: погляд із західного боку /
 Т. Кузьо // Український тиждень: онлайнове видання журналу
 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/29195> -
 Дата звернення: 10.05.2013
10. Кузьо Т. КДБ, СБУ та віртуальні «націоналісти»: Варта Руху, Соціал-
 національна партія України, Свобода / Т. Кузьо //
<http://blogs.pravda.com.ua/authors/kuzyo/4cc857662e546/> - Дата
 звернення: 12.11.2013
11. Кузьо Т. КДБ, СБУ та віртуальні «націоналісти»: Варта Руху, Соціал-
 національна партія України, Свобода» (2) / Т. Кузьо //
<http://blogs.pravda.com.ua/authors/kuzyo/4ccb4b571e559/> - Дата
 звернення: 12.11.2013
12. Відділ «3» УКДБ УРСР по м.Києву і Київській області, Літерна справа
 № 339, Том 48 «Виявлення і упередження діяльності супротивника,
 спрямованої на формування незаконних збройних формувань» //
http://www.taraskuzio.net/kgbdocs/KGB_Nationalists1.pdf - Дата
 звернення: 11.11.2013

13. Кравченко М. С. «Папка 48»: політичне замовлення чи історичне джерело? / М. Кравченко // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського – Київ, 2011 – Т.22.
14. В'ятрович В. Архіви КГБ намагаються зробити зброєю у політичній грі / В. В'ятрович // сайт «Історична правда» [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/10/29/1666/> - Дата звернення: 13.10.2013
15. Бонданенко К. Праві в Україні: запекла боротьба за маргінес / К. Бондаренко // Ї: незалежний культурологічний часопис [Електронний ресурс] – 2000. - № 16. - Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/bondar2.htm> - Дата звернення: 25.07.2013
16. Бондаренко К. Блеск и нищета украинского национализма / Бондаренко К. // Зеркало недели (Київ). – 2002 – 5 января - №1. – с. 7-10.
17. Кіпіані В. УГС і УКК: десять років потому / В. Кіпіані // Вахтанг Кіпіані: персональний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://kipiani.org/plain.cgi?230> - Дата звернення: 23.03.2013
18. Кіпіані В. ДСУ: від націоналізму до націонал-соціалізму / В. Кіпіані // Вахтанг Кіпіані: персональний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.kipiani.org/plain.cgi?258> - Дата звернення: 20.03.2013
19. Кіпіані В. Українська Гельсінська Спілка: політичні дискусії та долі лідерів / В. Кіпіані // Історична правда: онлайнове суспільно-історичне, науково-популярне видання [Електронний ресурс] Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/25/36951 - Дата звернення: 20.03.2013

20. Кіпіані В. УНА - к власти! УНСО - к штурму! / В. Кіпіані [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.antifasik.narod.ru/unaunso.htm> - Дата звернення: 27.07.2013
21. Мирончук В. Про літературні тенденції УНА-УНСО / В. Мирончук // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/?p=12954> - Дата звернення: 20.09.2012
22. Миронюк А. *kavkaz.ua* / А. Миронюк – К.: Зелений Пес, 2005. – 288 с.
23. Лупиніс А. Бунт має рацію / А. Лупиніс – Чернігів: Видавництво В.Нагорнюка, 2004.
24. Лупиніс А. На скресі двох епох / А. Лупиніс – Чернігів: Видавництво В.Нагорнюка, 2007.
25. Чемерис І. Справа 9-го березня / І. Чемерис — К. : Інститут «Республіка», 2006. — 119 с.
26. Плече до плеча – Київ: Видавництво Оболонської РО УНА-УНСО, 2009.
27. Бобрович В. Щоденник сотника Устима: як козаки Кавказ воювали / В. Бобрович – К.: Зелений Пес, 2010. – 248 с.
28. Хрипун В. УНА – УНСО в Абхазії: сражения, которых не было / В. Хрипун // Война и мир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.warandpeace.ru/ru/about/> - Дата звернення: 21.04.2013
29. Тартаковський А. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века / А. Тартаковський — М. : Археографічний центр, 1997. — 358 с.
30. Пекарський П. Русские мемуары XVIII века / П. Пекарський // Современник – 1855. - №4 – с.53-90.
31. Пекарський П. Русские мемуары XVIII века / П. Пекарський // Современник – 1855. - №5 – с.29-62.
32. Пекарський П. Русские мемуары XVIII века / П. Пекарський // Современник – 1855. - №8 – с.63-120.

33. Ясь О.В. Мемуаристика [Електронний ресурс] / О. Ясь // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. - 790 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Memuarystyka> - Дата звернення: 20.11.2016
34. Українська Асоціація Усної Історії // офіційний сайт УАУІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oralhistory.com.ua/> - Дата звернення: 30.01.2015
35. Українська Асоціація Усної Історії // офіційна сторінка УАУІ в соціальній мережі facebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/Українська-Асоціація-Усної-Історії-1056935160990428/> - Дата звернення: 30.01.2015
36. Грінченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. / Г. Грінченко — Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. — 28 с.
37. Стяжкіна О. Робоча програма навчальної дисципліни «Усна історія: метод, методологія, джерело» для спеціальності «Історія» / О. Стяжкіна // офіційний сайт УАУІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oralhistory.com.ua/publikacii/praktikum/robocha-programa-navchalnoi-discypliny-usna-istoriya-metod-metodologiya-dzherelo.html> - Дата звернення: 13.03.2014
38. Чечулін М. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников : [Вступительная лекция, читанная в Санкт-Петербургском университете 22 янв. 1891 г. пред началом курса "Русские мемуары XVIII в.] / М. Чечулін // сайт «Научное наследие России» (електронна бібліотека, утворена за програмою Російської Академії Наук) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e->

- heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=47015998 - Дата звернення: 30.07.2014
39. Малик А. Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / А. Малик // дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Львівський національний університет ім.І.Франка – Львів, 1999.
 40. Іващенко В. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття / В. Іващенко // дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Дніпропетровський національний університет – Дніпропетровськ, 2004.
 41. Корчинський Д. Війна у натовпі / Д. Корчинський — К. : Амадей, 1999. — 382 с.
 42. Корчинський Д. Війна в натовпі: наш досвід політичного насильства / Д. Корчинський – К. (видавництво не вказане), 1997. – 184 с.
 43. Корчинский Д. Война в толпе / Д. Корчинський // Lib.Ru: Бібліотека Максима Мошкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ru/POLITOLOG/korchinskij.txt> - Дата звернення: 20.04.2013
 44. Бобрович В. Присвячується десятій річниці штурму с. Шрома / В. Бобрович // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.una-unso.info/article/id-1/subid-1/artid-13/lang-ukr/index.html> - Дата звернення: 10.12.2012
 45. Зварич О. Руслан Зайченко: УНСО – енергетична субстанція / О. Зварич // Україна молода – 19.08.2009 - №151.
 46. Коваль Р., Рог В. Жага і терпіння: Зеновій Красівський у долі українського народу / Р. Коваль, В. Рог – К.: Діокор, 2005. – 226 с.
 47. Вахній О. Одне святе у світі — кров людей хоробрих / О. Вахній // Персонал Плюс – Київ, 2007 – № 4 (207).
 48. Щербатюк А. Шляхетність історії / А. Щербатюк // Націоналістичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <http://www.ukrnationalism.org.ua/interview/?n=92> - Дата звернення: 21.01.2013
49. Вольвач П., Черненко О.: У мене давня мрія – зірвати Дніпрогес / П. Вольвач, О. Черненко // Країна – Київ, 2012 - №136.
 50. Колодрубєць О. Ярослав Андрушків: СНПУ та ВО „Свобода” — різні політичні явища / О. Колодрубєць // сайт «Вголос» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/yaroslav_andrushkiv_snpu_ta_vo_svoboda__ri_zni_politychni_yavyshcha_105711.html - Дата звернення: 22.12.2013
 51. Мусафірова О. Основатель Социал-Национальной партии Ярослав Андрушків: «Если выявили сексота, то лучше не трогать» / О. Мусафірова // сайт «Главком» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/4295.html> - Дата звернення: 23.03.2013
 52. Вахній О. Спогад про занепад субкультури / О. Вахній // блог О.Вахнія на сторінці видання «Gazeta.ua» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/blog/707/spogad-pro-zanepad-subkulturi> - Дата звернення: 23.03.2013
 53. Вахній О. Спогад про руйнацію боввана / О. Вахній // блог О.Вахнія на сторінці видання «Gazeta.ua» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/blog/34906/spogad-pro-rujnaciyu-bovvana> - Дата звернення: 23.03.2013
 54. Вахній О. Скінхеди / О. Вахній // блог О.Вахнія на сторінці видання «Gazeta.ua» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/blog/36158/skinhedi> - Дата звернення: 23.03.2013
 55. Одинадцята заповідь Христа — «Не бійся!» // Україна молода – 2011 - №35-36.
 56. Ігор Мазур (Тополя). Спогади про війни УНСО. Бандерштат / І. Мазур // сайт-відеохостинг «YouTube» [Електронний ресурс]. – Режим

- доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=1PZ1EpC2IUA> - Дата звернення: 11.03.2013
57. Колесников Ю. Операція «Арго» / Ю. Колесніков // сайт ОРД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ord-ua.com/2008/08/03/operatsiya-argo/> - Дата звернення: 11.05.2013
58. Мамалига В. А де ти був 19 серпня 1991 року? / В. Мамалига // особиста сторінка В.Мамалиги на блог-платформі «LiveJournal» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mamalyga-v.livejournal.com/1447.html> - Дата звернення: 24.02.2013
59. Мамалига В. Відродження нації чи спогади про відродження? / В. Мамалига // особиста сторінка В.Мамалиги на блог-платформі «LiveJournal» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mamalyga-v.livejournal.com/17200.html> - Дата звернення: 22.02.2013
60. Мамалига В. Моя боротьба. 20 років потому / В. Мамалига // особиста сторінка В.Мамалиги в соціальній мережі «facebook» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/mamalyga.v/media_set?set=a.237236289691915.57854.100002166369984&type=1 - Дата звернення: 23.02.2013
61. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина перша – так все починалось / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=177> - Дата звернення: 20.02.2014
62. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 33. Наступ на Абашу. Просування вперед / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=858> - Дата звернення: 20.02.2014
63. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 3 / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=188> - Дата звернення: 20.02.2014

64. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 7. Наші в Парламенті Грузії / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=188> - Дата звернення: 20.02.2014
65. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 5 / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=214> - Дата звернення: 20.02.2014
66. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 4 / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=208> - Дата звернення: 20.02.2014
67. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 8. Штурм Хоні / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=245> - Дата звернення: 20.02.2014
68. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 9 / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=252> - Дата звернення: 20.02.2014
69. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 10. З перевалу на Хоні / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=291> - Дата звернення: 20.02.2014
70. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 11 / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=381> - Дата звернення: 20.02.2014
71. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 12. На передодні боїв / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=405> - Дата звернення: 20.02.2014
72. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 14 / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=455> - Дата звернення: 20.02.2014

73. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 15. «Неправильне» застосування артилерії в «неправильній» війні / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=405> - Дата звернення: 20.02.2014
74. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 21. Бій “Арго» у суботу 17 жовтня / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=596> - Дата звернення: 20.02.2014
75. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 26. Завершення подій 17 жовтня / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=719> - Дата звернення: 20.02.2014
76. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 29. Знов у Кутаїсі / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=757> - Дата звернення: 20.02.2014
77. Ущатовський В. Гаряча осінь 93-го. Частина 37. Доба на Хобі / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?p=959> - Дата звернення: 20.02.2014
78. Інтерв'ю з Владиславом Мирончуком, ветераном УНА-УНСО / В. Ущатовський // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/?p=14494> - Дата звернення: 10.04.2013
79. Мирончук В. Українська Народна Самооборона (1990-2000) / В. Мирончук // Однострій: український уніформологічний журнал – 2000. - №4 – с.23-31.
80. Мирончук В. Українська Народна Самооборона (1990-2000) / В. Мирончук // Однострій: український уніформологічний журнал – 2000. - №5 – с.43-46.

81. Бій за Шрому // Офіційний сайт УНА-УНСО (під проводом А.Шкіля) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.una-unso.org/album/bijshrom.html> - Дата звернення: 30.04.2013
82. Ми ходимо під Ним, чи Він таки з нами? // Офіційний сайт УНА-УНСО (під проводом А.Шкіля) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.una-unso.org/album/smert.html> - Дата звернення: 30.04.2013
83. Як все починалось // Офіційний сайт Львівської міської організації УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unso-lviv.org/blog/jak_use_pochinalos/2010-12-14-2 - Дата звернення: 30.04.2013
84. Їжа в УНСО // Офіційний сайт Львівської міської організації УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unso-lviv.org/blog/jak_use_pochinalos/2010-12-14-3 - Дата звернення: 30.04.2013
85. Як все почалося. Їжа в УНСО. Умань // персональна сторінка nik-taras [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nik-taras.narod.ru/unso.htm> - Дата звернення: 30.04.2013
86. Панасенко С. Трезубец, заточенный в Чечне / С. Панасенко // «Soldier of Fortune» - 1995 - №11 (85) - с.15-17.
87. Ми з УНСО // Офіційний сайт УНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.una-unso.org/av/main.asp?TT_id=4 - Дата звернення: 30.04.2013
88. Медвед'єв Є. Кровавое лето в Бендерах (записки похідного отамана) / Є. Медвед'єв // сайт «Art Of War» (творчество ветеранов последних войн) им.Владимира Григорьева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://artofwar.ru/k/kazakow_a_m/text_0190.shtml - Дата звернення: 21.02.2013

89. Сухумі Г. Ад в раю / Г. Сухумі // сайт «Art Of War» (творчество ветеранов последних войн) им.Владимира Григорьева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://artofwar.ru/s/suhumi_m_m/ad_v_rau030.shtml - Дата звернення: 25.05.2013
90. Шатуров М. Абхазия. 1992 год / М. Шатуров // сайт «Art Of War» (творчество ветеранов последних войн) им.Владимира Григорьева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://artofwar.ru/s/shaturow_m_s/apsni_1992txt.shtml - Дата звернення: 25.05.2013
91. Фарукшин Р. Разведка ВДВ. Браттъя Родионовы / Р. Фарукшин // сайт «Art Of War» (творчество ветеранов последних войн) им.Владимира Григорьева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://artofwar.ru/f/farukshin_r_n/rodionov.shtml - Дата звернення: 24.06.2013
92. Бзікадзе Р. У великому бруді громадянської війни «малої крові» не буває / Р. Бзікадзе // Ратуша – Львів, 1994 – 25 січня.
93. Солодько П. 9 березня 2001 року: спогади і прогнози від ініціаторів "України без Кучми" / П. Солодько // сайт «Українська Правда» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/03/9/3074768/> - Дата звернення: 25.04.2013
94. Чемерис В. Грудневі тези до 10-річчя масових протестів в Україні / В. Чемерис // сайт «Українська Правда» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/15/5675106/> - Дата звернення: 25.04.2013
95. Тіні Війни // сайт-відеохостинг «YouTube» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.youtube.com/watch?v=ZU_ov8yEfqU - Дата звернення: 25.04.2013

96. Обличчя протесту / Лицо протеста / Face of protest (2003) // сайт-відеохостинг «YouTube» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=Hzyi2bvFOgM> - Дата звернення: 24.04.2013
97. Проект Отражение.Наемники. Война под чужими знаменами // сайт-відеохостинг «Rutube» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rutube.ru/video/826d7678e0279e9f707bb60d3eb5d9a9/> - Дата звернення: 24.04.2013
98. Голос Нації: тижневик УНА-Захід – Львів, 1994 - № 8 (70)
99. Влітку вийде на свободу рівнянин Олександр Музичко, котрий з грудня 1999 року утримується в слідчому ізоляторі // Рівне вечірнє – Рівне, 2003 - №25.
100. Офіційний сайт Української Національної Асамблеї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua> - Дата звернення: 24.04.2013
101. Ущатовський В. Прес-реліз “Щоденника Сотника Устима” / В. Ущатовський // Офіційний сайт Української Національної Асамблеї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/?p=15363> - Дата звернення: 20.02.2014
102. Кіпіані В. Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима. УНСО в Грузії / В. Кіпіані // сайт «Історична Правда» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/reviews/2011/05/26/40452/> - Дата звернення: 20.02.2014
103. УНСО 1 частина // сайт-відеохостинг «YouTube» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.youtube.com/watch?v=u_05ua0Z9ac - Дата звернення: 25.02.2013

104. УНСО 2 частина // сайт-відеохостинг «YouTube» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=aFIzzRuGL8> - Дата звернення: 25.02.2013
105. УНСО 3 частина // сайт-відеохостинг «YouTube» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=2ewNYhRnaI8> - Дата звернення: 25.02.2013
106. УНСО 4 частина // сайт-відеохостинг «YouTube» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=cdhov23YRh4> - Дата звернення: 25.02.2013
107. УНСО 5 частина // сайт-відеохостинг «YouTube» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.youtube.com/watch?v=puaaGZ3j_I4 - Дата звернення: 25.02.2013
108. Українська Національна Асамблея // Офіційний сайт ЦВК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P502?pf7171=101&PT001F01=600> - Дата звернення: 25.02.2013
109. Кандиба І. Відкритий лист / І. Кандиба // Вітчизна-Отечество: видання українського націоналіста, 1994 - № 1 (2) – с. 15
110. Наказ по ВПО «ДСУ» №7-ОД від 17.10.93р., Ухвал №7 Проводу ДСУ від 20.11.1993, Відкритий лист І.Кандиби, «Слово Редактора» Р.Коваля, Звернення учасників першої конференції ветеранів ОУН, юнацтва і вояків УПА з питань консолідації, відродження і активізації всіх ОУНівських фракцій від 31.01.1993 р. // Вітчизна-Отечество, видання Українського націоналіста – Донецьк, 1994 - № 1 (2).

111. Кравченко М. Історія Всеукраїнського Політичного об'єднання «Державна Самостійність України» за матеріалами партійних інтернет-видань / М. Кравченко // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського – Київ, 2011 – том 23 – с. 366-373.
112. Вахній О. Від дзвоника до дзвоника: поради законнеслухняним / О. Вахній // мережевий портал «Українське життя в Севастополі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/prosvita/vaxniy.htm> - Дата звернення: 20.02.2016
113. Список кандидатів від партії (виборчого блоку): виборчий блок партій «Менше слів» // офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC8V?kodvib=1&kodpart=27> - Дата звернення: 23.09.2013
114. Творчество ветеранов последних войн // сайт «Art Of War» им.Владимира Григорьева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://artofwar.ru> - Дата звернення: 25.06.2013
115. Список казаков-добровольцев, погибших в ходе приднестровского конфликта 1992 года // сайт «Art Of War» (творчество ветеранов последних войн) им.Владимира Григорьева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://artofwar.ru/z/zhirohow_m_a/text_0470.shtml - Дата звернення: 25.06.2013
116. Чечило В. Солдаты последней империи (записки недисциплинованного офицера) / В. Чечило — К., 2002. — 70 с.
117. Чечило В. На задворках Совпедии / В. Чечило // Библиотека Максима Мошкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ru/MEMUARY/CHECHILO/zadworki.txt_with-big-pictures.html - Дата звернення: 13.04.2013

118. Голос Нації: тижневик УНА-Захід – Львів, 1996 - № 1 (128)
119. Федорук Я. Мемуаристика як допоміжна дисципліна: до проблеми видання спогадів про Ярослава Дашкевича / Я. Федорук // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі ХХІ ст. : Матеріали Міжнар. конф. Присвяч. 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13-14 грудня 2011 р. м. Львів) /НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення; Упоряд.: М. Капраль, Н. Кіт, А. Фелонюк. – Львів:Б.В., 2013. – 304 с. (Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. – Вип. 2). – С.132-147